

**T. C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**MARX'IN DİN ELEŞTİRİSİNİN TEMELLERİ
(Yüksek Lisans Tezi)**

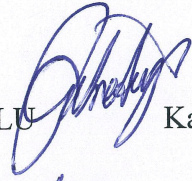
Yasemin AKYASAN

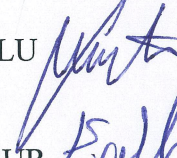
**Dr. Öğr. Üyesi Erol SUNGUR
Danışman**

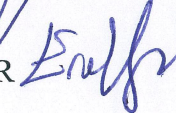
**RİZE
2019**

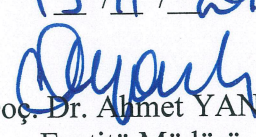
KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalında, Yasemin AKYASAN tarafından hazırlanan *Marx'ın Din Eleştirisinin Temelleri* başlıklı bu çalışma, 18/10/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. Bayramali NAZIROĞLU Kabul/~~Red~~

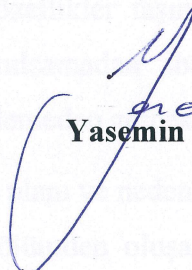
Üye: Doç. Dr. Fatih TOPALOĞLU Kabul/~~Red~~

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Erol SUNGUR Kabul/~~Red~~

13 / 11 / 2019

Doç. Dr. Ahmet YANIK
Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Bu tezdeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı bildiririm. İfade ettiklerimin aksi ortaya çıktığında ise her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim. 18/10/2019

Yasemin AKYASAN

ÖN SÖZ

Din, insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. İnsanlar, hayatı ve dünyayı anlamlandırmak için çok eski tarihlerden beri dine başvurmuşlardır. Çoğu insan için din, bir Tanrı'ya ve bir inanç sistemine sahip olmanın ve kendi varoluşlarını açıklamanın temel şartı olagelmıştır. Ancak, bu bakış açısının yanında her zaman, dinî inanışların doğruluğunu reddeden düşünceler de var olmuştur.

Din eleştirisi genel başlığı altında toplanabilecek bu düşüncenin en bilinen ve en etkili temsilcilerinden biri Alman düşünür Karl Heinrich Marx (1818-1883)'tır. Marx'ın din eleştirisi, gerek dayandığı felsefi kabuller, gerekse içinde yer aldığı genel teorik sistem açısından dikkate değer özellikler taşımaktadır. Bu nedenle, dinsel inanışların hayal ürünü veya yanılsamadan ibaret olduğu düşüncesinin felsefi tahlili, Marx'ın din eleştirisini incelemeyi gerektirir.

Bu çalışma, Marx'ın din eleştirisini, felsefi arka planı ve nedensel yapısıyla ortaya koymayı hedeflemektedir. Giriş ve üç ana bölümden oluşan çalışmada Marx'ın dine bakışı, birincil kaynaklar başta olmak üzere ilgili külliyat kapsamlı bir şekilde taranmak suretiyle incelenmiştir.

Birinci bölümde Marx'ı dine karşı eleştirel bir tutum almaya yönelten çevresel, kişisel ve felsefi etkenler ele alınmıştır. Böylece, Marx'ın din eleştirisine ne zaman ve nasıl başladığı; görüşlerini oluştururken hangi olaylar, kişiler ve düşüncelerden etkilendiği tarihsel bir bakış açısıyla açıklanmıştır.

Marx'ın felsefesinde dinin kavramsal analizinin yapıldığı ikinci bölümde Marx'ın düşünce sisteminde yer alan başlıca kavramlar, onun eleştirisiyle ilişkisi bağlamında irdelenmiştir. Böylelikle, Marx'ın, din hakkındaki görüşlerini de içine alan, genel düşünsel dünyası gözler önüne serilmiştir.

Üçüncü bölümde ise Marx'ın din eleştirisinin olgusal analizi yapılmıştır. Bu kapsamda, dinin tek tek bireyler ve toplum üzerindeki somut ve pratik rolüne dair Marx'ın ortaya attığı düşünceler ele alınmıştır. Dinin toplumsal yönü ve toplumlar tarafından nasıl algılandığına dair Marx'ın ifadeleri üzerinden yapılan değerlendirmelerle onun, din eleştirisinin eksiksiz bir resmi çizilmeye çalışılmıştır.

Çalışmalarım sırasında umudumu kaybettiğim her anda güler yüzü, mütevazî kişiliğiyle bana kapısını sonuna kadar açan, fikirleriyle yol gösteren, danışman hocam, Dr. Öğr. Üyesi Erol Sungur'a, tez konumun seçiminden konu başlıklarıma kadar fikirlerini esirgemeyen, çalışmama katkısını ve emeklerini asla unutamayacağım değerli hocam Prof. Dr. Latif Tokat'a, her kapısını çaldığımda, bir abla edasıyla gece gündüz sorunlarıma çözüm arayan Firüzan Yüksel'e, Marx'a dair bilgileriyle, Marx'ı daha iyi anlamama yardımcı olan değerli Hikmet Emin Turhan'a, çalışmama gerek çevirileriyle, gerekse okumalarıyla katkı sağlayan, her zaman yanımda olan değerli eşim Dursun Akyasan'a ve yaşım kaç oluşa olsun bana kendimi hep ileriye götürmemi söyleyen, maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen değerli anneme ve babama teşekkürü bir borç bilirim.

Yasemin AKYASAN

RİZE

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	2
ETİK BEYAN.....	3
ÖN SÖZ	4
İÇİNDEKİLER	6
ÖZET	8
ABSTRACT.....	9
KISALTMALAR.....	10
GİRİŞ	11
Araştırmanın Problemi	13
Araştırmanın Amacı ve Önemi	13
Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları	15
Araştırmanın Yöntemi.....	16

BİRİNCİ BÖLÜM

MARX'IN DİN ALGISININ ÖNCÜLLERİ/TEMELLERİ

1.1. Marx'ın Dine Bakışında Çevresel Etkiler.....	17
1.1.1. Doğduğu Çevre: Trier	17
1.1.2. Üniversite Yılları: Bonn ve Berlin	20
1.2. Marx'ın Dine Bakışında Kişisel Etkiler.....	25
1.3. Marx'ın Din Algısında Felsefî Etkiler	26
1.3.1. Epikürosçu Düşüncenin Etkileri: Metafizikten Doğaya	28
1.3.2. Hegel Felsefesiyle Buluşması: İdealizmin Eleştirisi.....	33
1.3.2.1. Genç Hegelciler.....	38
1.3.3. Feuerbach: İdealizmden Materyalizme	41
1.3.4. Bauer'den Kopuş: Arınmış Dinden, Dinsel Tutsaklığa	47

İKİNCİ BÖLÜM

MARX VE DİN: KAVRAMSAL ANALİZ

2.1. Marx'ın Maddeciliği	54
2.1.1. Diyalektik ve Maddecilik.....	58
2.1.1.1. Diyalektik'in Anlamı ve Kökeni.....	58
2.1.1.2. Mantık ve Diyalektik	60
2.1.1.3 Diyalektik İdealizm.....	62

2.1.1.4. Diyalektik Materyalizm	64
2.1.2. Tarihsel Materyalizm	67
2.2. Marx ve İnsan Doğası	68
2.3. Yabancılaşma: İnsan Bilincinin Dışsallaşması	73
2.3.1. Yabancılaşmanın Anlamı ve Kökeni	73
2.3.2. Marx Öncesi Yabancılaşma	75
2.3.2.1. Hegel ve Yabancılaşma.....	75
2.3.2.2. Feuerbach ve Yabancılaşma.....	77
2.3.3. Marx ve Yabancılaşma: Dinin Kökeni.....	79
2.3.3.1. Dinsel Yabancılaşma	84
2.3.3.2 Metanın Fetiş Karakteri	89

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MARX VE DİN: OLGUSAL ANALİZ

3.1. Marx'ın Din Algısı.....	93
3.1.1 Genç Marx'ın Din Algısı	93
3.1.2. Olgun Marx'ta Din Algısı	105
3.2. Sınıf Çatışması: Üstyapı-Altyapı	107
3.3. Marx'ın Yaşayan Dinlere Bakışı	113
3.3.1. Marx ve Hristiyanlık	113
3.3.2. Marx ve Yahudilik	115
3.3.3. Marx ve İslam	117
SONUÇ	122
KAYNAKLAR	126
EKLER.....	141
ÖZ GEÇMİŞ	146

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ana Bilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Tez Türü: Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Erol SUNGUR

Hazırlayan: Yasemin AKYASAN

Yıl: 2019

Sayfa Sayısı:146

ÖZET

MARX'IN DİN ELEŞTİRİSİNİN TEMELLERİ

Marx'ın din algısının temellerinin ele alındığı, din eleştirisinin arka planındaki unsurların incelendiği bu araştırma üç bölümden oluşmaktadır. Marx'ın din eleştirisinin oluşmasını sağlayan çevresel, kişisel ve felsefi öncüller birinci bölümde ele alınmıştır. Bu öncüllerin Marx'ın din algısına olan etkisi belirtilmiştir. Marx'ın etkilendiği filozoflar ve felsefi sistemler tespit edilerek düşünürün din eleştirisi açıklanmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde Marx'ın felsefesinde başlıca kavramları ve bu kavramların dinle ilişkileri incelenmiştir. Bu kapsamda materyalizm, diyalektik ve yabancılaşma, tarihsel kökenleriyle ele alınmıştır.

Araştırmanın üçüncü bölümünde ise Marx'ın felsefi anlayışında din algısı, sınıf çatışması ve vahiy kaynaklı dinlere bakış açısı incelenerek dinin Marx'a göre olgusal yönü araştırılmıştır.

Sonuç kısmında; Marx'ın, dinin aşkın boyutundan ziyade topluma yansımış yönüyle ilgilendiği tespit edilerek, dine dair yaptığı eleştirilerinin dayandığı temel kabuller ve düşünsel arka planı ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: din, yabancılaşma, diyalektik materyalizm, üstyapı, altyapı

Recep Tayyip Erdogan University Graduate School of Social Sciences

Department: Philosophy and Religious Sciences

Thesis Type: Master Thesis

Supervisor: Dr. Öğr. Üyesi Erol SUNGUR

Author: Yasemin AKYASAN

Year: 2019

Pages: 146

ABSTRACT

FOUNDATIONS OF MARX’S CRITIQUE OF RELIGION

This study, which deals with the basics of Marx's perception of religion and examines the elements behind his critique of religion, consists of three parts. The environmental, personal and philosophical premises that led to Marx's critique of religion were discussed in the first chapter. The effect of these premises on Marx's perception of religion is stated. Philosophers and philosophical systems that influenced Marx were determined and the philosopher's critique of religion was tried to be explained.

In the second part, main concepts in Marx's understanding of philosophy and the relationship between these concepts is examined. In this context, materialism, dialectic and alienation is discussed with historical origins.

In the third part of the study, Marx's critique of religion was explained objectively by examining Marx's philosophical understanding, the perception of religion and the viewpoint of religions originated from revelation.

In the conclusion part; the legitimacy and deficiency of Marx’s critique over the perception of social religion are revealed by identifying that the philosopher is concerned with the reflective aspect of religion rather than its transcendent dimension.

Keywords: Religion, alienation, dialectical materialism, superstructure, infrastructure

KISALTMALAR

Bk. : Bakınız

ev. : eviren

ed. : Editör

eds. : Edisyon

Ens. : Enstitü

der. : Derleyen

Dr. : Doktor

SBF : Siyasal Bilgiler Faköltesi

OMÜ : Ondokuz Mayıs Üniversitesi

vd. : Ve diğlerleri

yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

Karl Marx, 19. yüzyılda yaşamış ve kendinden sonraki birçok kitleyi etkilemiş olan bir düşündürdür. Hakkında birçok araştırmalar yapılmış, kavramsal olarak zengin sistemi farklı açılardan değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Yaptığı çalışmalarda devlet ve toplum yapılarına eleştiriler sunan ünlü düşünürün dine karşı eleştirileri de bulunmaktadır. Birçok konuda eser ortaya koyan Marx, din üzerine müstakil bir eser yazmamıştır. Buna rağmen çalışmalarında din konusuna değinmiş, dini sert bir dille eleştirmiş ve eleştirilere dinden başlanması gerektiğini savunmuştur. Marx'ın dine karşı tepkiselliğinin nedeni nedir? Kanaatimizce Marx'ın din algısını, eleştirisini, onun sistemi içerisinde ele almak ve detaylandırmak için çevresel, kişisel ve felsefi faktörlerin tespit edilmesi gerekmektedir. Marx'ın din algısının ortaya konulması için yaşadığı çağın olumsuzluklarının, ailesinin dini tutumlarının, etkilendiği filozofların düşüncelerinin ve toplumsal şartların, irdelenmesi zorunludur.

Marx, yaşadığı dönemde ezilen halkın çaresizliklerini, devletin yoksullar üzerindeki baskılarını görmüş ve bu baskılardan kurtulmanın yollarını bulmaya çalışmıştır. Düşünsel sistemini ekonomiye dayandırmış ve eleştirdiği birçok kavramın temelini ekonomik değerlendirmelerle açıklamıştır. Materyalist bir düşünür olmasından dolayı dini sert bir şekilde eleştirmiş ve onu toplumsal şartların suçlusu olarak ilan etmiştir. Marx'ın asıl amacı, dinin özüne saldırmak mıydı? Bu tür sorular, Marx'ın din eleştirisini doğru bir şekilde çözümlemek için göz önünde bulundurmanız gereken hareket noktalarıdır.

Marx'ın din eleştirisini doğru bir şekilde çözümlemek için, eserlerindeki din değerlendirmelerini bir bütün halinde incelemek gerekmektedir. Zira Marx, din eleştirisi yapmasına karşın dini ayrıntılı bir şekilde incelememiştir. O, din hakkındaki düşüncelerini 19. yüzyılın toplumsal yapısını inceleyerek ve egemen yapıların dini kullanarak halkı yönetmesinden hareketle görüşlerini ortaya koymuştur.

Marx, en yakın arkadaşı Friedrich Engels’le (1820-1895) yaptığı din konulu yazışmalarda “Muhammet ve Araplarla”¹ ilgili fikirler sunarak İslam hakkındaki düşüncelerini de ifade etmiştir. Bu yazışmalarda en fazla dikkat çeken nokta Marx’ın Engels’e yönelttiği şu sorudur: “Dine gelince, sorun genel ve bu nedenle de kolayca yanıtlanabilecek şu soruya indirgeniyor; Şarkın tarihi neden dinler tarihi olarak görünüyor?”² Marx için din, tarihsel bir süreç içerisinde ortaya çıkan bir yapıdır ve toplumsal şartların zorluğu dini oluşturur.

Marx’ın çeşitli düşünürlerin etkisi içerisinde oluşturduğu dine dair düşünceleri değerlendirilirken şu soruların dikkate alınması gerekmektedir: Marx’ın din eleştirisi, gerçekten dinin özüne yapılmış bir eleştiri midir? yoksa 19. yüzyıl Hristiyanlığına ve kiliselerine yönelik bir eleştiri midir? Bu soruların yanıtının doğru bir biçimde verilmesi, Marx’ın din eleştirisini objektif bir biçimde anlamaya yardımcı olacaktır. Eserlerine bakıldığında her iki soruya da cevap bulmak mümkündür. Bazen materyalist bakış açısıyla vahyin boş sözler olduğunu bazen de dinin olumsuz şartlar altında insanın ürettiği bir ürün olduğunu söylemektedir.³

Marx, Epikuros ve Demokritos’un maddeci tavrından, Hegel’in idealizminden, Feuerbach’ın doğaya, insana yönelişinden etkilenmiştir. Etkilendiği düşünceler Marx’ı dinin hayal ürünü olduğu fikrine ulaştırmış, dinin toplumsal çöküntüye yol açtığını düşünmüştür. Bunu temellendirmek için de ekonomik koşulları öncül olarak din eleştirisine eklemiştir. İnsanın ürettiği ürünün meta olarak karşısına çıktığını dinde de böyle bir durum olduğunu savunmuştur. Dinin egemen sınıf tarafından elde tutulan hatta üretilen bir yapı olduğunu belirtmiştir.

Din eleştirisinin ortaya konulması için Marx’ın bahsettiği yapı ve kavramların irdelenmesi çok önemlidir. Marx’ın etkilendiği düşünürlerden aldığı “materyalizm”, “yabancılaşma”, “diyalektik” gibi kavramlar ve onlara yüklediği yeni anlamlar dine bakışını oluşturmuştur. Şayet, din algısının arka planındaki unsurlar tam anlamıyla ortaya konulursa doğru bir eleştiri yapılabilir. Bu süreç

¹ K. Marx – F. Engels, *Seçme Mektuplar*, 1844-1895, çev. Alaattin Bilgi, (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 1996), 46.

² Karl Marx – Friedrich Engels, *Din Üzerine*, çev. İsmail Yarkın, M. Ali İnci, (İstanbul: İnter Yayınları, 2000), 161.

³ Karl Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, (Ankara: Sol Yayınları, 2009), 47.

değerlendirilirken de din algısına etki eden çevresel, kişisel ve felsefi unsurların tek tek ele alınması gerekmektedir.

Araştırmanın Problemi

Dine karşı yapılan eleştirilere cevap verilirken, atılması gereken ilk adım, bu eleştirilerin kaynağını tespit etmektir. Ortaya konulacak düşünce kapsamlı bir biçimde kavranmadan, bu düşüncenin çelişik ya da yanlış tarafları ortaya konulamaz. Marx toplumsal, iktisadi ve din hakkındaki görüşleriyle, günümüzde de insanları etkilemeye devam eden bir düşünürdür. Özellikle din hakkındaki görüşleri, dini reddedenler tarafından dayanak olarak gösterilmektedir. Marx'ın, inanmayan ve dini reddeden bir görüşe sahip olması felsefi olarak incelenmesini daha da gerekli kılmaktadır. İlahiyat açısından bakacak olursak materyalist görüşlü düşünürlerin incelenmesi noktasında eksiklikler vardır. Maddeci bir filozofu tanımadan, fikirlerine karşı argümanlar geliştirmek, bilimin nesnelliğiyle örtüşmemektedir. Bu bakımdan Marx'ın din eleştirisinin dayanaklarının yeterli ölçüde ortaya konulmamış olması araştırmanın temel problemidir.

Bununla birlikte araştırmamızda şu alt problemler de incelenecektir:

- 1- Marx'ın din algısının eleştirel hal almasına etki eden unsurlar nelerdir?
- 2- Marx'ın yaşadığı toplumdaki dini çatışmalar ünlü düşünürü nasıl etkilemiştir?
- 3- Marx'ın materyalist bir düşünür olmasına rağmen yaptığı din eleştirisinde haklılık payı var mıdır?
- 4- Din, egemen sınıflar tarafından günümüzde de kitleleri etkilemek için Marx'ın söylediği gibi bir araç olarak kullanılmakta mıdır?
- 5- Marx, dinsel özü ne ölçüde ve hangi kaynaklardan incelemiştir?
- 6- Marx'ın din eleştirisinin eleştirisi nasıl olmalıdır?

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı, Marx'ın din algısının dayandığı temelleri ortaya koymaktır. Yani Marx'ın din eleştirisinin öncüllerini, yaşadığı çevreden başlayarak, etkilendiği düşünürler ve temellendirdiği kavramlara indirgeyerek, nesnel bir değerlendirme yapmaktır. Din eleştirisinin nedenlerini tam olarak irdilemeden yapılacak incelemeler Marx'ın gerçek din eleştirisini

yansıtmayacaktır. Tanrı inancı noktasında inkârı seçen bir düşünürün incelemelerinin çözümlenmesi, ateist ya da materyalist görüşe sahip olan kişilerin daha iyi anlaşılmasına fayda sağlayacaktır.

Türkiye’de, tez düzeyinde Marx’ın din algısını inceleyen, Mehmet Şalak tarafından yazılan “Karl Marx ve Max Weber’in Din Tartışması”⁴ adlı tez, karşılaştırmalı bir biçimde iki düşünürün din tartışmasını ortaya koyduğu için tam olarak Marx’ın din eleştirisini yansıtmamaktadır. Şalak tarafından yazılan tezde Marx’ın din algısının çevresel ve kişisel temelleri ortaya konulmamış, vahiy kaynaklı dinlere bakış açısı sunulmamış; ayrıca Marx’ın din eleştirisinin eleştirisi yapılmamıştır.

Marx’ın din eleştirisi adı altında makaleler düzeyinde çalışmalar yapılmıştır. Fakat Marx’la ilgili kitapların bazı bölümlerinde “Marx ve Din” konularına az da olsa değinilmiştir. “Din Halkın Afyonu mudur? Karl Marx’ta Din, İdeoloji ve Eleştiri”⁵ adlı makale Marx’ın dini, bir ideoloji olarak gördüğünü ayrıntılarıyla anlatan bir araştırmadır. “Marx’ın Din Konusunda Görüşleri”⁶ adlı makalede Marx’ın din hakkındaki düşünceleri sunularak toplumsal kurum olarak din ve ahlak konularına değinilmiştir. “Marx ve Din”⁷ adlı diğer bir makalede ise, Marxçı realizmle Mesihçiliği karşılaştırarak sosyo-kültürel toplum açısından bir yorum yapılmaktadır. “Marx’ta Yanılsama, İdeoloji Olarak Din”⁸ adlı makalede Marx’ın eserlerinden derlenen din üzerine söylemleri açıklanarak ifade edilmiştir. “Genç Marx ve Din Eleştirisi”⁹ adıyla yazılan makalede ise daha çok Marx’ın gençlik döneminde etkilendiği düşünürlerin üzerinde bir din eleştirisi sunulmaktadır. Ayrıca “Marx ve Din”¹⁰ adlı diğer bir makale ise, Marx’ın etkilediği filozoflardan bahsederek Marx’ın din eleştirisini sunması açısından önemli bir çalışmadır. Son olarak “Din Halkın Afyonudur: Marx Aslında Ne Diyor”¹¹ adlı

⁴ Şalak, Mehmet, “Karl Marx ve Max Weber’in Din Tartışması”, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015)

⁵ Kurtul Gülenç, “Din Halkın Afyonu mudur?”, *Demokrasi Platformu* 7/26 (2011): 32-48.

⁶ Hüseyin Özel, “Marx’ın Din Konusunda Görüşleri”, *Bilim ve Ütopya* 287/24 (2018): 43-52.

⁷ Vefa Saygın Öğütle, “Marx ve Din”, *Doğu Batı* 14/55 (2010-11): 199-221.

⁸ Cevat Özyurt, “Marx’ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/2 (2014): 207-240.

⁹ Filiz Zabçı, “Genç Marx ve Din Eleştirisi”, *Monthly Review Türkiye* 12/7 (2018): 52-72.

¹⁰ Bora Erdağı, “Marx ve Din”, *Felsefelogos* 1/2 (2005): 277-287.

¹¹ Sinan Özbek, “Din Halkın Afyonudur: Marx Aslında Ne Diyor”, *Felsefelogos* 4 (2011): 7-11.

makalede Marx'ın din görüşlerini en bilindik “din, halkın afyonudur” önermesinden yola çıkarak açıklamaktadır. Bahsedilen bu çalışmalar, literatür açısından oldukça değerli çalışmalardır.

“Marx'ın Din Eleştirisi” adlı araştırmamız, Marx'ın din algısının temel öncüllerini belirleyerek, din algısının oluşmasından din eleştirisine kadar olan bütün formları kapsama bakımından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Marx'ın kullandığı temel kavramlarının kökenlerine kadar inilerek, Marx'ın bu kavramları ortaya çıktıkları anlamlarıyla kullanıp kullanmadığı sorgulanmıştır. Bunun yapılmasının amacı, Marx'ın dinle ilgili eleştirilerinde kullandığı kavramların kendinden önceki anlamlarıyla kullanıp kullanmadığını veya yeni anlamlar yükleyip yüklemediğini ortaya koymaktır. Araştırmamızda açıklanmaya çalışılan alt başlıkların detaylandırılma biçimi, Marx'ın din eleştirisini anlama noktasında yardımcı olacaktır. Ayrıca birincil kaynaklardan Marx'ın gençlik döneminde yazdığı şiirler üzerinde yorumlamalar yapılarak şair Marx'ın dine bakış açısı detaylandırılmıştır. Literatür taramasında, tez ya da makalelerde, Marx'ın şiirlerinde yer alan dinsel veya tanrısal temalara yer verilmediği görülmüştür. Bu araştırma, Marx ve din hakkındaki çalışmalar içerisinde Marx'ın din algısını dayanaklarıyla ve kavram analizleriyle bir bütün olarak sunma ve detaylandırma açısından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Marx hakkında yapılan çalışmalar sadece Türkiye’de değil dünyada da çok geniş bir literatüre sahiptir. Marx'ın din eleştirisi de aynı açıdan payına düşeni almıştır. Bundan dolayı bu konuda yapılan çalışmaların çokluğu farklı perspektiflerin oluşmasına katkı sağlamaktadır. Marx hakkında yazılmış eserler, onun din hakkındaki bağlantısı gözetilerek araştırmamız sınırlandırılmıştır.

Marx'ın din hakkındaki görüşlerinin sosyolojik yönleri olmakla birlikte bu çalışmada Marx'ın düşünceleri felsefi boyutuyla ele alınmıştır. Diğer taraftan felsefi sınırlara bağlı kalarak Marx'ın din algısının sosyolojik değerlendirmeleri de bulunmaktadır. Buna rağmen kaynak olarak kullanılan *Din Üzerine* adlı eser Marx'ın diğer çalışmalarından din hakkındaki düşüncelerinden derlenen bir kitaptır. Bu yüzden Marx'ın birincil kaynakları taranmış ve din üzerine yazdığı

yazılar incelenmiştir. Marx felsefesinin genişliği göz önünde bulundurularak din eleştirisiyle ilgili olmayan kavramları inceleme dışı tutulmuştur.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışma, nitel bir araştırmanın ürünü olup, öncelikle konu hakkındaki literatür taranmış ve araştırmaya dayanak oluşturması açısından birincil kaynaklar temel alınmıştır. Marx'ın dine bakışındaki görüşleri objektif bir şekilde sunulmuştur. Görünenin aksine satır aralarında gizlenmiş din konulu yazıların ne ifade ettiğinden ziyade neyi anlatmaya çalıştığı üzerinde durularak elde edilen bilgilerin betimsel içerik analizine dayalı yorumları yapılmıştır. Marx'ın yazdığı ve kendisine yazılan, günümüze ulaşan mektuplar¹² bu çalışmada kaynak olarak kullanılmıştır. Biyografik¹³ inceleme yapan eserlere ulaşılarak Marx'ın yaşadığı çevrenin şartlarından etkilenip etkilenmediği sorusunun cevabı aranmıştır. İngilizce yazılmış kaynaklar incelenerek, Türkiye dışında da Marx'ın din eleştirisinin nasıl değerlendirildiği araştırılmıştır. İngilizce kaynakların çevirilerinde Dursun Akyasan'ın yardımına başvurulmuştur.

Son olarak elde edilen veriler, çalışmanın sistematiğine uygun olarak açıklanmış, analitik bir yorumlamaya tabi tutularak Marx'ın din eleştirisi dayanaklarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır.

¹² Marx'ın en yakın arkadaşı olan Engels'le yaşamları boyunca yazıştıkları üç binden fazla mektup bulunmuştur. Bu mektuplardan 265 tanesi İngilizce olarak 1955 yılında *Seçme Mektuplar* adıyla Moskova'da yayınlanmıştır. Üç bin mektubun içinde yer alan 234 mektup sadece *Kapital*'le ilgilidir. Bu mektuplar Marx'ın düşünce dünyasına dair ayrıntıları aynı zamanda insani yönlerine de ışık tutmaktadır. Ayrıca din, ekono mi, sınıf mücadelesi gibi kavramlarda bu mektupların konuları içerisindedir. Bk. Marx – Engels, *Seçme Mektuplar*, 15.

¹³ Biyografik incelemelerde kullanılan eserler şunlardır: P. N. Fedoseyev - vd., *Karl Marx Biyografisi*, çev. Ertuğrul Kürkçü, (İstanbul: Sorun Yayınları, 2008); David McLellan, *Karl Marx: A Biography*, (London, Papermac, 1995); Francis Wheen, *Karl Marx*, çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Kitap Deyince Yayınları, 2010); Galina Serebryakova, *Ateşi Çalmak Karl Marx'ın Gençliği*, çev. Nurşen Özkan, (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2000); Franz Mehring, *Karl Marx Yaşam Öyküsü*, çev. Feyyaz Şahin, (İzmir: İlya Yayınevi, 2010); Louis P. Althusser, *Marx İçin*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: İthaki Yayınları, 2002); Jonathan Sperber, *Karl Marx: 19. Yüzyılda Yaşanmış Bir Hayat*, çev. Gül Durna, (İstanbul, İletişim Yayınları, 2014).

BİRİNCİ BÖLÜM

MARX'IN DİN ALGISININ ÖNCÜLLERİ/TEMELLERİ

1.1. Marx'ın Dine Bakışında Çevresel Etkiler

1.1.1. Doğduğu Çevre: Trier

Avrupa, 18. yüzyılın ikinci yarısında ideolojik bir devrim olan Fransız devrimini yaşamıştır. Marx'ın doğduğu Trier şehri 1800-1815 Napolyon Savaşları esnasında Fransa'ya bağlanmıştır. Bu özelliği ile Trier, Fransız Devrimi'nin ilkeleriyle yönetilerek, düşünce özgürlüklerinin yaşandığı ilk Alman şehri olmuştur.¹⁴

Avrupa tarihinde Yahudi medeni hakları, ilk kez Fransız devrimiyle Trier'de yerleşmiştir. Trier, dinsel özgürlüklerin yaşandığı bir şehir durumuna yükselerek, Almanya'nın genelinden farklı entelektüel bir yapıya sahip olmuştur.¹⁵ Trier'in, Marx'ın doğumundan (1881) üç yıl önce Viyana Kongresi sonucunda Prusya'ya teslim olması, dinsel özgürlükleri ortadan kaldırmıştır.¹⁶ Bir zamanlar dinsel hoşgörü ortamının yaygın olduğu bu şehirde insanlar Yahudi inançlarını terk etmek zorunda bırakılmıştır. Trier halkına Protestanlığı kabul etmekten başka bir seçenek sunulmamış, Katoliklerin çoğunluğu oluşturduğu bu yerde inançlarını değiştiren insanlar, Protestan olarak yine azınlık haline gelmişler ve ibadet edecekleri bir kilise dahi bulamamışlardır. Bu sorunların baş göstermesine karşın Trier, bütün Almanya'yı etkileyen toplumsal hareketlerden uzak kalmamıştır.

¹⁴ Barış Parkan, *Marx* (İstanbul: Say Yayınları, 2013), 16.

¹⁵ Parkan, *Marx*, 16.

¹⁶ Wheen, *Karl Marx*, 20.

Şehrin varlıklıları ve yoksulları karşı karşıya gelmiş, mülk sahibi olmayan işçiler örgütlenme hareketlerine katılmaya başlamışlardır.¹⁷

Trier, o dönemlerde zayıf bir endüstriye sahiptir. İnsanların çoğunluğu geçimini devlet memurluğu, ticaret ve zanaatkarlıkla sağlamaktaydı. İnsanların mesleki faaliyetlerinin birçoğu üzüm bağlarındaki üretime dayalıydı. Ancak gümrük birliği ve artan rekabet nedeniyle, bu bağlardaki üretim düşmüş, Trier’de işsizlik artmış, ürünlerin fiyatları yükselmişti. Bu nedenle Trier’de göç ve işsizlik artmıştır. Şehir nüfusunun dörtte birinden fazlası yardımlarla hayatını idame ettirmiştir.¹⁸

Trier’deki sınıfsal yapı tarihçilerin “zümre toplumu” olarak adlandırdığı bir biçimde şekillenmişti.¹⁹ Bu sınıfsal yapıda Yahudiler, yasal konumlarının dinleri tarafından belirlenmesi nedeniyle diğer zümrelerden farklı bir konumda bulunmaktadır. Yahudilerin toplumdaki yerleri hak ve ayrıcalıklar temelinde değil, yükümlülük ve sınırlamalar temelinde belirlenmiştir. İkamet iznini vergi ve harç ödeyerek ellerinde tutabilmekteyken, meslekleri ticaret ve finansal işlemlerle sınırlandırılmıştı.²⁰

Marx, Almanya’da etkili olan dinsel ve toplumsal çatışmaların yoğun şekilde hissedildiği bir dönemde, 5 Mayıs 1818 yılında dünyaya gelmiştir.²¹ İlk öğrenimi evde babasından dersler alarak, lise öğrenimini ise 1830-1835 yılları arasında Trier Lisesi’nde (gymnasium) tamamlamıştır.²² Genç Marx’ın yetişmesinde okul hayatının nasıl bir etkisi olduğunu belirlemek zordur. Çünkü Marx, arkadaşlarından bahsetmediği gibi, okul arkadaşları da Marx hakkında bir bilgi vermemiştir.²³ Bununla birlikte mezuniyet belgesinde yazılanlardan edinilen

¹⁷ Fedoseyev - vd., *Karl Marx Biyografisi*, 25.

¹⁸ Mclellan, *Karl Marx: A Biography*, 2.

¹⁹ Sperber, *Karl Marx: 19. Yüzyılda Yaşanmış Bir Hayat*, 22.

²⁰ Sperber, *Karl Marx: 19. Yüzyılda Yaşanmış Bir Hayat*, 23; 18. Yüzyıl Avrupası’nda Yahudilerin durumu ile ilgili olarak Bk. David Vital, *A People Apart: The Jews in Europe 1789-1939* (Oxford: Oxford University Press, 1999); Jonathan Israel, *European Jewry in the Age of Mercantilism 1550-1750* (London, Valentine Mitchell&Co, 1998)

²¹ Fedoseyev – vd., *Karl Marx Biyografisi*, 25.

²² Fedoseyev – vd., *Karl Marx Biyografisi*, 25.

²³ Mehring, *Karl Marx Yaşam Öyküsü*, 13.

bilgilere göre Latince ve Grekçe derslerinde konu ve düşünce bakımından zor metinleri çevirmede çok büyük başarı göstermiştir.²⁴

Lise döneminde din üzerinde yazdığı yazılarda karşımıza bambaşka bir Marx çıkmaktadır. Karl Marx, ilk gençlik yıllarında Hristiyan gibi yaşamıştır. İlk yazı denemeleri “*İman Edenlerin, İsa-Mesih ile Birliği*” adını taşımaktadır.²⁵ Bu yazıda Marx, insanların kardeş olmaları için bir yol olduğunu ve o yolun Hristiyanlık olduğunu ifade etmektedir. Yine aynı yazısında insanların yaşadığı boş mutluluğun, Mesih’le ve Tanrı’yla birlikte olmanın verdiği heyecanla ortadan kalkacağını belirtmiştir.²⁶ Ayrıca Marx’ın lise diplomasında din bilimi dersinin karşısında, bilgilerinin oldukça net ve Hristiyanlık tarihini oldukça iyi bildiği öğretmenleri tarafından not düşülmüştür.²⁷ Bu ifadeler Marx’ın lise döneminde din hakkında eleştirel bir düşünceye sahip olmadığını ve Hristiyan bir birey olarak yazmaya çalıştığını göstermektedir.

“Genç Bir Adamın Kariyer Seçimi Üzerine Düşünceler” adlı lise bitirme sınav yazısında, kendini toplum için feda eden insanın din tarafından mükemmel kabul edildiğini yazmıştır²⁸. Marx’ın bu şekilde bir din algısı geliştirmesi, babasından evde aldığı derslerden ve lise eğitimi sırasında özgürlükçü fikirleri benimseyen öğretmenleri tarafından etkilendiği kanaatini oluşturmaktadır. Sonraki süreçlerde ise değişik ideolojilere sahip öğretmenleri olması ve de o dönemde bazı yayınların yasaklanması, hatta okuduğu lisede öğretmenlerin fikirlerinden dolayı göz hapsinde tutulmaları, polisler tarafından baskına uğramaları Marx’ın din algısını yavaş yavaş şekillendirmeye başlamıştır²⁹.

Görülmektedir ki Marx, gençlik dönemlerinde dine karşı herhangi bir tepkisellik içerisinde değildir. Marx’ın, Tanrı’yla birliktelik, mutluluk gibi

²⁴ Fedoseyev – vd., *Karl Marx Biyografisi*, 26.

²⁵ Richard Wurmbrand, *Karl Marx*, (Illinois: Crossway Books, 1990), 11.

²⁶ Wurmbrand, *Karl Marx*, 11.

²⁷ Lise diploması örneği için bk. Serebryakova, *Ateşi Çalmak Karl Marx’ın Gençliği*, 148.

²⁸ Marx’ın biyografik değerlendirmeleri için taranan eserler içerisinde mezuniyet yazısının tam metnine bu eserde ulaşıldığı için alıntı yapılmıştır. Ayrıca *Ateşi Çalmak* adlı eser 5 cilt olup, her cildinde Marx’ın bir döneminin anlatıldığı biyografik bir çalışmadır. Geniş bilgi için bk. Serebryakova, *Ateşi Çalmak Karl Marx’ın Gençliği*, 142-144.

²⁹ Fedoseyev – vd., *Karl Marx Biyografisi*, 20.

kavramları yan yana kullanması dine karşı bir yakınlık duyduğu fikrini düşündürmektedir.

1.1.2. Üniversite Yılları: Bonn ve Berlin

Baba Heinrich Marx (1777-1838), Karl'ın bilimsel bir kariyer edinmesini istemiştir. 1835 yılında Marx, Bonn Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne yazılmış ve iki sömestr kaldığı bu üniversitede yoğun bir şekilde hukuk, tarih ve mitoloji okumaları yaparak zengin bir birikime sahip olmuştur.³⁰

Marx'ın yoğun okumalar yaptığı dönemlerde babasına yazdığı mektuplardaki³¹ ifadelerinden, oğlunun dini kuşkuya kapıldığını düşünen Heinrich Marx³², oğluna yazdığı cevaplarda Tanrı'ya inanan bilim adamları Newton ve Leibniz'i örnek göstererek imanın insanı kurtaracak yegâne unsur olduğunu dile getirmiştir.³³ Marx'ın şüpheciliği zamanla artmış ve babası bilim otoritelerini örnek göstererek Marx'ın kuşkularını giderememiştir. Marx, şüphelerinin peşinden gitmeye karar vermiş, kendini felsefi okumalarla meşgul etmiştir. Araştırmaları esnasında ise filozofların düşüncelerinden etkilenmiştir.

Marx, 1835 yılında hukuk eğitimi almak için devam ettiği Bonn Üniversitesinden ayrılmıştır. 1836 yılında Berlin Üniversitesine kayıt yaptırmıştır.³⁴ Marx, burada zorunlu olan 12 hukuk dersini almış ve diğer derslere çok fazla aldırış etmemiştir. Berlin Üniversitesinde Marx'ın düşünce gelişiminde etkili olan tek öğretmeni Ceza Hukuku derslerine giren Eduard Gans (1797-

³⁰ Fedoseyev – vd., *Karl Marx Biyografisi*, 27.

³¹ Marx, Berlin Üniversitesi'ne gitmeden önce Bonn Üniversitesi'nde bir yıl okumuştur. Babasına Marx'a yazdığı on yedi mektup muhafaza edilmiştir. Marx'ın bu mektuplara cevapları arasında sadece bahsi geçen mektup korunmuştur. Bu mektup 10 Kasım 1837 yılında, Marx'ın 19 yaşında babasına yazdığı bir mektuptur. Nakledilenlere göre Marx'ın mektupları genelde kısadır. Fakat bu mektubun uzunluğu Marx'ın düşünsel sürecindeki dalgalanmaları ve Hegelci bakış açısına eleştirilerini içermektedir. Mektubun tam metni için bk. Karl Marx, *Hayalet*, ed. Güçlü Ateşoğlu, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), 35-39.

³² Baba Heinrich Marx, Aydınlanma düşünürlerinin etkisinde yetişen dinle bağları zayıf bir Yahudidir. Fransız devriminin aydınlanmacı düşüncelerini benimsemiştir. Ayrıca bireyin özgürlüğünü savunan, ekonomik olarak devletin bireylere karışmamasını isteyen bir liberaldir. Ayrıca evinde aydınlanma dönemi düşünürlerinin eserleriyle dolu bir kütüphanesi vardır. Bir anlamda Marx'ın küçük yaşlarda Kant, Voltaire gibi düşünürler tanınması bu sayede olmuştur. Bk. Lütfi Sunar, "Karl Marx ve Max Weber'in Doğu Toplumlara Yaklaşımları", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010), 48.

³³ Fedoseyev vd., *Karl Marx Biyografisi*, 28.

³⁴ Mehring, *Karl Marx Yaşam Öyküsü*, 20.

1839)'tır. Felsefi açıdan çok donanımlı olan Gans, derslerde Marx'ın ilgisini çekmiş ve Gans'ın deyiimiyle de Marx, bu derslerde üstün bir başarı göstermiştir.³⁵

Berlin Üniversitesi'nin Marx'ın düşünce dünyasına yaptığı en önemli katkı onu Hegel felsefesiyle tanıştırmasıdır. Marx'ın öğrencilik yıllarında Almaya'nın birçok üniversitesinde olduğu gibi Berlin Üniversitesi'nde de hakim düşünce Hegel Felsefesi'di.³⁶ Hatta bu üniversite Hegel felsefesinin merkezi konumundaydı. Çünkü Hegel, üniversitenin felsefe kürsüsünü hayatının sonuna kadar (1818-1831) elinde tutmuştur.³⁷

Hegel felsefesi, ilk karşılaştığında Marx'a itici gelmiştir.³⁸ 1837 yılında babasına yazdığı mektupta Hegel felsefesi karşısındaki tutumunu şu sözlerle ifade etmiştir: "Hegel felsefesinden bölümler okudum, fakat onun tuhaf ve inişli-çıkışlı melodisine aldırış etmedim."³⁹

Bu dönemde Genç Marx, dilbilgisi kitaplarından İngilizce ve İtalyanca öğrenmeye çalışmış, bir yandan da kilise hukuku üzerine kitaplar okumuş, şiir ve roman denemeleri yazmıştır. Bu çalışmaların yanı sıra Aristoteles'in (384-322) *Retorik*'ini⁴⁰ çevirmiştir.⁴¹

Uzun ve yorucu çalışma gecelerinin ardından sağlığı bozulan Marx, bir tür fiziksel çöküntü yaşamış, en kutsalının paramparça olduğunu, yerine yeni tanrıların konulması gerektiğini düşünerek, din, doğa ve tarih üzerine yirmi dört sayfalık bir diyalog yazmıştır.⁴² Marx yaşadığı sağlık sorunlarından dolayı, uzun yürüyüşler ve sağlıklı bir hayat tarzı benimsediği bu dönemde Hegel'i baştan sona bir kez daha okuyarak felsefi yolculuğuna başlamıştır.⁴³ 1837 yılına ait bu mektupta düşüncelerini "İnsanın hayatında bir dönemin sonunu temsil eden ve açıkça yeni bir istikamete işaret eden anlar vardır."⁴⁴ cümlesiyle ifade etmiştir.

³⁵ Mehring, *Karl Marx Yaşam Öyküsü*, 20.

³⁶ Isaiah Berlin, *Karl Marx* (Princeton: Princeton University Press, 2013), 33.

³⁷ Nejat Bozkurt, *Hegel* (İstanbul: Say Yayınları, 2005), 27.

³⁸ Berlin, *Karl Marx*, 63.

³⁹ Marx, *Hayalet*, 38.

⁴⁰ Aristoteles, *Retorik*, çev. Mehmet H. Doğan, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004).

⁴¹ Wheen, *Karl Marx*, 37.

⁴² Wheen, *Karl Marx*, 39.

⁴³ Wheen, *Karl Marx*, 40.

⁴⁴ Marx, *Hayalet*, 39.

Marx'ın bu ifadelerinden yöneldiği yeni istikamet in felsefe olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca mektubun tamamında⁴⁵ hâkim olan duygu arayış içinde olan birinin çıkmazlarıdır. Görülmektedir ki şiir ve çevirilerle kendini tamamlamaya çalışan genç Marx, bunlarla yetinmeyip yeni arayışlar içerisine girmektedir. Bu durumu, Marx'ın kendisini anlaması ve kendi zihinsel süreçlerini kavramaya çalışması olarak yorumlamak mümkündür.

Marx, “Kleanthes⁴⁶ ya da Felsefenin Başlangıcı ve Zorunlu İlerlemesi”⁴⁷ başlıklı yazısında Tanrısallığın felsefî ve diyalektik gelişiminden bahsederek, son cümlesinin Hegel'in sisteminin başlangıcı olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸

Marx, I. Kant (1724-1804)⁴⁹ ile beslediği idealizmi arkasında bıraktığını, fiili olan idealizmi aradığını yazmış, tanrıların yeryüzünün merkezi olduklarını ifade ederek gerçek olan ‘ide’yi aramaya başladığını belirtmiştir.⁵⁰ Ayrıca çoğunluğunu Genç Hegelcilerin oluşturduğu “Doktorlar Kulübü”ne giriş hakkı kazanarak Hegel'in felsefesiyle daha yakından ilgilenmiştir.⁵¹

Marx, Doktorlar Kulübü'nde Bruno Bauer (1809-1882) ve Max Stirner (1806-1856) ile tanışmış ve yakın dostluk kurmuştur.⁵² Ayrıca Genç Hegelciler arasında, Ludwig Feuerbach⁵³ (1804-1872), Moses Hess (1812-1875), Marx'ın

⁴⁵ Marx'ın bahsedilen mektubu düşünce serüveninin başlangıcı açısından incelenmeye değerdir. 1837 yılına ait bu mektup araştırmanın sonunda Ek 2'de verilmiştir.

⁴⁶ Kleanthes (MÖ. 331-233), Helenistik çağın en önemli felsefî öğretisi olan Stoacılığın kurucusu Zenon'un (MÖ. 336-264) öğrencisidir. Zenon'un ölümünden sonra Stoa okulunun başkanı olmuştur. Platon'un etkisinde kalarak stoacılığa dini bir görünüm vermiştir. Bk. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010), 94-97.

⁴⁷ Marx, “İlahi doğanın felsefî ve diyalektik bir değerlendirmesi” olarak nitelediği bu çalışmayı felsefe kariyerinin başlarında yazmıştır. Fakat, bu çalışma Marx tarafından yayımlamaya değer görülmemiş ve yok edilmiştir. Bk. Karl Polanyi, *Economy and Society: Selected Writings* (Cambridge: Polity Press, 2018), 157.

⁴⁸ Marx, *Hayalet*, 38.

⁴⁹ Kant ile Marx'ın düşünceleri arasında bir ilişki kurma ve bu iki düşünürü birbiri üzerinden okuma çabası olarak Bk. Kojin Karatani, *Transkritik: Kant ve Marx Üzerine*, Çev. Erkan Ünal (İstanbul: Metis Yayınları, 2008); ayrıca Kant ve Marx'ın felsefeleri hakkında belli kavramlar üzerinden yapılan karşılaştırmalı değerlendirmeler için Bk. Lea Ypi, “On Revolution in Kant and Marx”, *Political Theory* 42/3 (2014), 262-287; Stathis Kouvelakis, *Philosophy and Revolution: from Kant to Marx* (London: Verso, 2003); Christian Lotz, *The Capitalist Schema: Time, Money, and the Culture of Abstraction* (New York: Lezington Books, 2014).

⁵⁰ Marx, *Hayalet*, 36.

⁵¹ Marx, *Hayalet*, 39.

⁵² Berlin, *Karl Marx*, 64.

⁵³ Feuerbach'ın düşüncelerinin Marx üzerindeki büyük etkisi çalışmanın “Feuerbach: İdealizmden Materyalizme” başlığı altında incelenecektir.

yakın dostu Friedrich Engels ve Bruno Bauer'ın kardeşi Edgar Bauer (1820-1886) de vardır.⁵⁴ Marx Doktorlar Kulübü üyeleriyle kafe ve evlerde düzenli olarak buluşarak Hegel felsefesi ve ateizm üzerine tartışmalar gerçekleştirmiştir.⁵⁵ Bu tartışmalardan etkilenen ve felsefeye merak saran Marx doktora tezini tamamladıktan sonra Bonn Üniversitesinde akademisyen olan Bauer'ın yanına giderek felsefe öğretmeyi ve Feuerbachla birlikte "Ateizm Arşivleri"⁵⁶ adlı bir dergi çıkarmayı planlamıştır.⁵⁷

Siyasi otoritelerin baskıcı tutumlarını, din eleştirisi yoluyla gerçekleştiren Genç Hegelcilerin düşüncelerini benimsemiştir.⁵⁸ Marx, sonraları Genç Hegelcilerin Hegel'in dinsel doğasını eleştirirken, devlete karşı giriştikleri mücadelenin sadece söylem yönlü olmasından dolayı Genç Hegelcilerden ayrılmıştır.⁵⁹

Marx'ın, Hegel hayranlığı ile başlayan idealizme yaklaşması sonrasında idealizmden uzaklaşan düşünceleri benimsemesi, Marx'ın tam anlamıyla bir din eleştirisine hazır olmadığı kanaatini uyandırmaktadır. Marx'ın Hegel felsefesinden etkileniş ve kopuş süreçleri, Genç Hegelcilerin içinde yeralması ve daha sonra eleştiriler getirerek onlardan ayrılmasının nedenleri ilerleyen sayfalarda ele alınacaktır.⁶⁰

Yukarıdaki açıklamalardan Marx'ın Berlin'de, içinde bulunduğu çevrenin genel kabullerine eleştirel bir tutum geliştirmeye başladığı anlaşılmaktadır. Marx'ın bu eleştirel tutumu geliştirmesi onun, felsefeye yönelmeye başladığı döneme denk gelmektedir. Doktorlar Kulübü'ndeki arkadaşlarının fikirlerinden etkilenmesi, sonrasında ise o düşüncelere karşı argümanlar üretmesi Marx'ın kendi düşünce sisteminin temellerini oluşturmaya çalışması şeklinde yorumlanabilir.

⁵⁴ Parkan, *Marx*, 45.

⁵⁵ Parkan, *Marx*, 25.

⁵⁶ "Ateizm Arşivleri" adlı dergi Bauer, Feuerbach ve Marx tarafından hiçbir zaman çıkarılmamıştır. Sadece bir proje olarak kalmıştır. Bk. Robert-Jean Longuet, *Büyük Dedem Karl Marx*, çev. Renan Akman, (İstanbul: Yordam Kitap, 2012), 64.

⁵⁷ Fedoseyev – v.d., *Karl Marx Biyografisi*, 37.

⁵⁸ Jonathan H. Turner – vd., *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*, çev. Ümit Tatlıcan, (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2010), 122.

⁵⁹ Turner – vd., *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*, 44.

⁶⁰ Bu mesele çalışmanın "Hegel Felsefesini Algılayışı: İdealizmin Eleştirisi" adlı bölümünde detaylı olarak ele alınacaktır.

Bauer'ın yanında kariyerine bir akademisyen olarak devam etme şansı kalmadığını gören Marx, gazeteciliğe adım atmıştır. Hayatının bu evresinde Marx, Köln'e taşınmış ve *Rheinische Zeitung*'da gazeteci olarak çalışmaya başlamıştır. Bu gazetede çalıştığı dönemde Marx ilk kez özel mülkiyet, ekonomi, devlet iktidarı ve sınıf mücadelesi konularında düşünceler geliştirmeye başlamıştır. Ancak bu gazete 1843 yıllarında Alman Hükümeti'nin baskısıyla kapatılmıştır. Gazetenin kapatılmasının ardından Marx, Paris'e taşınmıştır.⁶¹

Paris'te kaldığı süre içerisinde devrimci ve özgürlükçü düşünürlerle tanışmıştır. Bunların arasından Pierre Josep Proudhon (1809-1865), Mikhail Bakunin (1814-1876) ve şair Henrick Heine (1797-1856) yer almaktadır.⁶² Devrimci arkadaşları arasında özellikle daha sonraki dönemde Marx'a eleştiriler sunan Bakunin, Marx'ın idealist olarak tanımladığı ve materyalist düşüncelerle etkilemeye çalıştığı arkadaşlarından biridir.⁶³ Marx, Paris'te kaldığı süre boyunca materyalist düşüncesini bütünüyle kabul etmiş ve bir daha kopamayacağı bir şekilde benimsemiştir.⁶⁴ Marx, Paris'te Fransız hükümeti aleyhinde yazdığı gazete yazılarından dolayı hükümet tarafından 'suikaste teşvik' gerekçesiyle Fransa'dan sürgün edilmiştir.⁶⁵

Marx, 1849 yılında Londra'ya hareketinden sonra kapitalist sistemin işleyişini incelemiş, bu konuda yazılar yazarak din eleştirisini siyasi ve ekonomik yapının eleştirisiyle iç içe geçirmiştir.⁶⁶ Kapitalist sistemin içerisinde işçi sınıfının ezilmesi ve emeklerinin sömürülmesi Marx'ı ekonomik-politik yazılara yöneltmiştir. Marx, öylesine yoğun ekonomi okumaları yapmıştıki, aldığı notlar yirmi dört defter doldurmuştur.⁶⁷ 1857 yılında Marx, "*Ekonomik Politiğin Eleştirisinin Temelleri*"⁶⁸ adlı eserini tamamlayarak "*1844 El Yazmaları*"⁶⁹ adlı

⁶¹ Gill Hans, *Marx Kilit Fikirler*, çev. Melis İnan, (İstanbul: Optimist Yayınları, 2011), 11-14.

⁶² Hans, *Marx, Kilit Fikirler*, 16.

⁶³ Fedoseyev – v.d., *Karl Marx Biyografisi*, 63.

⁶⁴ Fedoseyev – v.d., *Karl Marx Biyografisi*, 78.

⁶⁵ Fedoseyev – v.d., *Karl Marx Biyografisi*, 78.

⁶⁶ Özyurt, "Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din", 216.

⁶⁷ Parkan, *Marx*, 150.

⁶⁸ Karl Marx, *Grundrisse Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Temelleri*, çev. Arif Gelen, (Ankara: Sol Yayınları, 2009); *Ekonomik Politiğin Eleştirisi Temelleri* adlı bu eser literatürde *Grundrisse* olarak kullanılmaktadır.

⁶⁹ Karl Marx, *1844 El Yazmaları*, çev. Murat Belge, (İstanbul: Birikim Yayınları, 2011).

çalışmasıyla başladığı ekonomi incelemelerini derinleştirmiştir. “(...) Laselle’in ifadesi ile “ekonomiste dönüşmüş bir Hegel”dir.⁷⁰ Devlet tarafından halkın emeğinin “aldatıcı mutluluk”⁷¹ gösterilerek sömürülmesi, Marx’ın ekonomik eleştirilerinin temeline dini eleştiriyi koymasına yol açmıştır.⁷²

Ünlü düşünürün dine bakış açısının sadece çevresel faktörlerden etkilendiğini ifade etmek yeterli değildir. Birebir etkileşimde bulunduğu kişilerin ve yaşadığı olayların etkisi Marx’ın düşüncelerini temellendirmesini sağlamıştır. Din algısının net bir biçimde ortaya konulması için dine bakışında kişisel etkilerin ayrıca incelenmesi gerekmektedir.

1.2. Marx’ın Dine Bakışında Kişisel Etkiler

Marx’ın anne ve babasının soy kütükleri incelendiğinde bol miktarda din adamının yer aldığı eski Yahudi ailelerinden geldiği görülmektedir.⁷³ Marx’ın babasının soyu, 17. yüzyıl Trier hahamlarından Aaron Lwow’a (1693?-1771) dayanmaktadır⁷⁴. Ayrıca Marx’ın dedesi Marx Lewy (1743-1804), Trier’e yakın bir şehir olan Saarlouis şehrindeki Yahudi topluluğunun hahamıydı.⁷⁵

Marx doğmadan kısa bir süre önce babası Heinrich Marx, Almanya’daki Yahudilerin karşılaştıkları baskılardan kurtulmak, kamusal alanda ve kendi sosyal yaşamlarında bir yer bulmak ve avukatlık mesleğini sürdürebilmek için Yahudiliği bırakıp Lutherci mezhebe girmiştir.⁷⁶ Baba Marx Aydınlanma filozoflarının (Kant-Voltaire) fikirlerini benimsemesinden dolayı din değiştirmeyi önemli bir mesele olarak görmemiştir.⁷⁷ Marx, aile ortamı içerisinde hiçbir zaman katı dini tutumlarla ve Ortodoks dogmalarıyla yetiştirilmemiştir.⁷⁸ O, birbirine bağlı maddi bakımdan iyi bir durumda olan bir ailede kültürlü bir çevrede yetişmiştir.⁷⁹

⁷⁰ Parkan, *Marx*, 152- 153.

⁷¹ Karl Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, çev. Kenan Somer, (Ankara: Sol Yayınları, 2009), 192.

⁷² Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 193.

⁷³ Taner Timur, *Felsefe, Toplum Bilimler ve Tarihçi* (İstanbul: Yordam Kitap, 2014), 172.

⁷⁴ Sperber, *Karl Marx: 19. Yüzyılda Yaşanmış Bir Hayat*, 23-24.

⁷⁵ Sperber, *Karl Marx: 19. Yüzyılda Yaşanmış Bir Hayat*, 24.

⁷⁶ Fedoseyev – vd., *Karl Marx Biyografisi*, 25-26.

⁷⁷ Fedoseyev – vd., *Karl Marx Biyografisi*, 25-26.

⁷⁸ Fedoseyev – vd., *Karl Marx Biyografisi*, 26.

⁷⁹ Longuet, *Büyük Dedem Karl Marx*, 23.

Annesi Henriette Marx, Yahudilikten kopmakta zorlanmış ve Yahudi inancını hemen bırakmamıştır. Marx'ın doğumundan altı yıl sonra, 1824 yılında vaftiz edilmiş ve Hristiyanlığa geçmiştir.⁸⁰ Henriette Marx'ın, eşi Henric Marx'tan beş yıl sonra vaftiz edilmeyi kabul etmesi, din değiştirmede acele etmediğini göstermektedir. Anne Marx'ın, Hristiyanlığa geçmede isteksiz davranması eşine göre daha dindar bir Yahudi olduğu izlenimini oluşturmaktadır.⁸¹ Henriette Marx, kendisini evine adanmış bir kadındır. İyi ve düzgün bir şekilde Almanca konuşup yazamayan, entelektüel konulara hep uzak kalmış tamamen ailesi için yaşayan bir Hollandalıdır. Anne Marx, oğluna bozuk Almancasıyla yazdığı mektuplarda sağlık teması öne çıkmaktadır.⁸² Bu açıdan değerlendirmek gerekirse annesinin Marx'ın düşünsel dünyasına pek de katkısı olduğu söylemez.

Ailesinin dini inançları incelendiğinde inançlarındaki dalgalanmaları, Marx'ın bir dine ait olamamasının nedenleri arasında saymak mümkündür. Marx'ın Hristiyanlığa ve Yahudiliğe ilk tepkisinin altında böyle bir sebebin yatması mümkün görünmektedir. Marx'ın babasını, din değiştirmesinden dolayı küçümsediği ve dine dair fikirlerinin büyük ölçüde etkilediğini söyleyen kaynaklar bulunmaktadır.⁸³

Marx'ın anne ve babasının dini tutumları, lisede aldığı eğitimler, yavaş yavaş da olsa Tanrı ve din adına düşüncelere yönelmesine neden olmuştur. Marx'ın bu düşüncelere yönelişinin daha iyi anlaşılması için, onun din algısının felsefi arka planının açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

1.3. Marx'ın Din Algısında Felsefi Etkiler

Genç Marx, hukuk eğitimi almak üzere bulunduğu Berlin'deki öğrencilik yıllarında felsefeye ilgi duymaya başlamıştır. Özellikle Doktorlar Kulübü'nde, genç Hegelcilerle yaptığı tartışmalar onda büyük bir felsefi yönelim açığa çıkarmıştır. Kant'ın ve Hegel'in karşı konulmaz etkisi onları kendisine çekmiştir. O dönemlerde Almanya düşünsel anlamda oldukça üretkendir. Kant ve Hegel'in felsefesi ağırlıklı olarak metafizik unsurlar taşımaktadır. Kant, bilgi kuramını öne çıkararak ilk olarak

⁸⁰ Sperber, *Karl Marx: 19. Yüzyılda Yaşanmış Bir Hayat*, 38.

⁸¹ Sperber, *Karl Marx: 19. Yüzyılda Yaşanmış Bir Hayat*, 38.

⁸² Sperber, *Karl Marx: 19. Yüzyılda Yaşanmış Bir Hayat*, 37-38.

⁸³ Sperber, *Karl Marx: 19. Yüzyılda Yaşanmış Bir Hayat*, 33.

bilimi temellendirmeye çalışmış, ardından da ahlakın ve dinin akla uygunluğunu savunmuştur.⁸⁴ Bu bakımdan Marx'ın da dikkatini çekmiştir. Hegel ise Alman Felsefesi'ni bütünüyle hakimiyeti altına almıştır.⁸⁵ Ayrıca 19. yüzyılda Avrupa'da, Hellenistik Felsefe çok popülerdi. Marx da bu ilgiye kapılarak Epikur (MÖ 341 - MÖ 270) ve Demokritos (MÖ 469- MÖ 399) üzerine incelemeler yaptırmıştır.⁸⁶

Marx, o dönemde felsefi yönelimini kişisel olarak akademik kariyerini şekillendirecek kadar güçlü hissediyordu. Bu yüzden akademik çalışmasını hukuk üzerine değil felsefe üzerine yaptı. Berlin'deki üç dönemi boyunca yedi kurs, sonraki dört sene boyunca ise sadece altı kurs almıştır. Berlin Üniversitesi'nin sınavlarına girmediği için bu üniversiteden mezum olamamıştır. Doktora derecesini, Berlin Üniversitesi'nde değil, Jena Üniversitesi'nde felsefe üzerine yaptığı "Demokritos ve Epikuros'un Doğa Felsefesi Arasındaki Fark" adlı tezle elde etti.⁸⁷

Marx, kimi zaman hayranlık duyduğu bir düşünürün yorumlarını "baş aşağı çevirme"⁸⁸ şeklinde ifade ederek, kimi zaman da etkilendiği fikirleri kendi sistematığı içerisinde yeniden yapılandırarak felsefesini oluşturmuştur.

Aşama aşama ilerlediği bu yolda Marx'ı etkileyen felsefi düşüncelerin ve filozofların incelenmesi gerekmektedir. Marx, düşünürlerin fikirleri üzerine eleştiri yaparken kendi fikirlerinin mimarı olmuştur. Marx'ın dine bakışının analiz edilebilmesi için bu düşünürlerin irdelenmesi ve Marx üzerindeki etkilerinin açıklanması gerekmektedir.

⁸⁴ Mehmet Murat Altan, "Immanuel Kant'ın Felsefe Anlayışı", Erişim 01.09.2019.
<https://www.psikolojiportali.com/immanuel-kantin-felsefe-anlayisi/amp/>.

⁸⁵ Hasan Karabıyık, "Marx'ın Doktora Tezi: Diyalektik Materyalizmin İşaret Fişeği", *Madde, Diyalektik ve Toplum* 2 (2018): 87.

⁸⁶ Enver Aysever, "Marx'tan Önce, Marx'tan Sonra", Erişim 05.09.2019.
<http://aykiriakademi.com/dusunce-balonu/dusunce-balonu-gorus-analiz/karl-marx>.

⁸⁷ Gary North, *Marx's Religion of Revolution: Regeneration Through Chaos* (Texas: Institute for Christian Economics, 1989), 238.

⁸⁸ Karl Marx, *Kapital I.Cilt*, çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan, (İstanbul: Yordam Kitap, 2013), 29.

1.3.1. Epikürosçu Düşüncenin Etkileri: Metafizikten Doğaya

Marx, 1939 başlarından itibaren Genç Hegelciler ile yakın olduğu dönemlerde antik dünyadaki felsefeye ilgi duymuş ve Epiküros⁸⁹ felsefesini incelemeye başlamıştır.⁹⁰ Yunan filozofları üzerine yaptığı derin incelemeler sırasında, insanoğlunu tanrıların korkusundan kurtarıp dünya üzerinde özgürce hareket etme olanağı vermiş olan tanrıtanımaz Epiküros onu kendine çekmeyi başarmıştır.⁹¹

Marx, Felsefe Tarihi konusunda yaptığı çalışmalar neticesinde Antik Yunan Felsefesi üzerine yazılar yazmıştır. Epiküros üzerine yedi defter doldurmuştur⁹². Bu yazılarda felsefenin dinle bağdaşmadığını vurgulamaya çalışmıştır. Böylelikle eleştirilerini, aklın gücünü savunmayan ve insan ruhunun şeylerin özünü bilmede, kavramada yetersiz olduğunu söyleyenlere yöneltmiştir. Felsefenin şimdiye değin yalnızca metafizik öze ilgilendiğini ifade etmiştir.⁹³

Epiküros, Yunan felsefesinin atası olan Demokritos'un⁹⁴ atom öğretisini geliştiren en büyük maddeci filozoftur. Günümüzde Epiküros'tan, doğrudan kalan bir metin yoktur. Epiküros'un manzum bir eser olan “*Şeylerin Doğası Üzerine (De Rerum Natura)*”⁹⁵ adlı öğretisi, Latin ozanı Lucretius Carus (MÖ 95- MÖ 55) tarafından kaleme alınmıştır.⁹⁶ Fakat Diogenes Laertios'un (MS 2 - MS 3) kitabında yer alan üç mektubu vardır.⁹⁷ Ayrıca Epiküros, idealizmin, Yunan felsefesi

⁸⁹ Epiküros, ‘Epikür’ ya da ‘Epicuros’ olarak da yazılabilmektedir. Araştırma boyunca Epikur olarak kullanılacaktır.

⁹⁰ Fedoseyev vd., *Karl Marx, Biyografi*, 33.

⁹¹ Longuet, *Büyük Dedem Karl Marx*, 59-60.

⁹² Karl Marx, *Demokritos ile Epiküros'un Doğa Felsefeleri*, çev. Hüseyin Demirhan, (Ankara: Sol Yayınları, 2009), 101.

⁹³ Marx, *Demokritos ile Epiküros'un Doğa Felsefeleri*, 268.

⁹⁴ Bu çalışmada Demokritosun görüşlerine yer verilmemesinin nedeni Marx'ın Epiküros'un, Demokritos'un atomculuğunun çok önüne geçtiğini düşümesidir. Ayrıca Marx, Epiküros'un atom bilgisinin bütün çelişkilerine rağmen başarılı bir şekilde tamamladığını ifade etmiştir. Bu bakımdan Demokritos değil Marx'ı etkileyen kişi Epiküros'tur. Bk. Marx, *Demokritos ile Epiküros'un Doğa Felsefeleri*, 66.

⁹⁵ Bu eser Türkçe'ye Evrenin Yapısı adıyla çevrilmiştir. Bk: Lucretius Carus, *Evrenin Yapısı*, çev. Tomris Uyar – Turgut Uyar, (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1974). Ayrıca Bk. Lucretius Carus, *Varlığın Yapısı I*, çev. İsmet Zeki Eyüboğlu, (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2001), Lucretius Carus, *Varlığın Yapısı II*, çev. İsmet Zeki Eyüboğlu, (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2011)

⁹⁶ Karabıyık, “Marx'ın Doktora Tezi: Dialektik Materyalizmin İşaret Fişegi”, 92.

⁹⁷ Diogenes Laertios, *Epiküros Temel Görüşler*, çev. C. Cengiz Çevik, Erişim 03.09.2016 <https://jimithekwel.com/2015/07/02/epikuros-temel-gorusler-cevirisi-c-cengiz-cevik/>;

açısından değerini reddetmiştir. O dönem Atina’da idealizme meydan okumuştur.⁹⁸ Epikuros, felsefesinde maddeciliği açıklasa da insanın “ataraxia (ruhsal dinginlik)” kavramıyla dönemin felsefesine uyum sağlayarak insan nasıl mutlu olur sorusuyla da ilgilenmiştir.⁹⁹ Lucretius *De Rerum Natura*’sında şöyle söylemektedir:

(.....)
Bu sapma olmasaydı dökülürdü boşluktan
Tek düze bir koşutluktan yağmur damlaları gibi
Ne çarpışma, ne vurması atom üstüne.
Doğa hiçbir şey yaratamazdı kısaca bunlardan¹⁰⁰

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere, Lucretius, Epikuros’a göre, atomların belirsiz yer ve zamanda gösterdikleri sapmayla her şeyin doğa tarafından yaratıldığını ifade eder. Epikuros’un maddeciliği içerisinde yer alan atom anlayışına göre; atomlar boşlukta aşağıya inerken birbirlerine içsel bir etkiyle çarpıştıklarını açıklayarak küçük bir sapma meydana getirdiklerini savunmuştur.¹⁰¹ Aslında Epikuros’a göre atomlar kütle ve ağırlık olarak ne kadar farklı olurlarsa olsunlar uzayda aynı hızla hareket ederler.¹⁰² Bu durumda olması gereken sapma yukarıda da ifade edildiği gibi içsel bir etkiyle ortadan kalkmaktadır. Böylece atomlar kendi kavramlarıyla çelişik bir varoluşa sahip olurlar ve özünden farklı bir şekilde edimselleşirler.¹⁰³ Yani Epikuros, tamamen maddi olan varlığın özü ve dış görünüşü arasında farklılık olması nedeniyle bu çelişik durumla ilgilenir.¹⁰⁴

Marx’ın Epikuros’tan etkilenişi, 1841’de Jena Üniversitesinde “Demokritos ve Epikuros’un Doğa Felsefesi Arasındaki Fark” adlı doktora tezini yazmaya yöneltmiştir. Marx, tezinin ön sözünde Epikuros’un şu sözüne yer vermiştir. “Dine karşı asıl saygısız kişi kalabalığın taptığı tanrıları tanımayan değil, tanrılar hakkında kalabalığın inandığını onaylayan kişidir.”¹⁰⁵ Marx’a göre felsefe, tüm düşmanlarına kalbinde son damla kan kalana kadar din konusundaki gerçekleri açıklamalıdır.

Epikuros’un mektupları şunlardır: 1) Herodotos’a (484 - 430-420) mektup (fizik teorileri), 2) Menaikeus’a yazılan mektup (Etik teorileri), 3) Pythokles’e yazılan mektup (Asrtonomi ve meteoroloji teorileri)

⁹⁸ Karabıyık, “Marx’ın Doktora Tezi: Diyalektik Materyalizmin İşaret Fişegi”, 101.

⁹⁹ Karabıyık, “Marx’ın Doktora Tezi: Diyalektik Materyalizmin İşaret Fişegi”, 101.

¹⁰⁰ Carus, *Evrenin Yapısı*, 38.

¹⁰¹ Karabıyık, “Marx’ın Doktora Tezi: Diyalektik Materyalizmin İşaret Fişegi”, 92.

¹⁰² Marx, *Demokritos ile Epikuros’un Doğa Felsefeleri*, 48.

¹⁰³ Marx, *Demokritos ile Epikuros’un Doğa Felsefeleri*, 48.

¹⁰⁴ Karabıyık, “Marx’ın Doktora Tezi: Diyalektik Materyalizmin İşaret Fişegi”, 94.

¹⁰⁵ Marx, *Demokritos ile Epikuros’un Doğa Felsefeleri*, 13.

Felsefeyi dinin karşısına koyarak din hakkındaki tutumunu Prometheus'un ağzından dile getirmiştir.¹⁰⁶

Prometeus, Yunan Mitolojisi'nde zeki, yaratıcı, her şeyi önceden görebilen bir kâhin ve Yunan Tanrı'sı Zeus'a baş kaldırmış; bilgi ateşini vermeyerek ilk devrimci olarak kabul görmüştür.¹⁰⁷ Marx'ın Prometeus'tan örnek vererek dini inancı ifade etmesi Tanrıların zihinde olduğunun bir göstergesidir. Marx'a göre insan zihninde Tanrılara yer yoktur. Marx'ın Prometeus'un ağzından konuşması insan bilincinin Tanrılara karşı savunulmasıdır.¹⁰⁸ Bu yüzdendir ki Prometeus'un ağzından "açıkçası Tanrılardan nefret ediyorum" ifadesini tezinin ön sözünde kullanmıştır.¹⁰⁹

Marx, bu çalışmasında Epikuros'un insanın manevi gelişmesine (ahlak) katkısını ve bu felsefedeki diyalektik unsurları ortaya çıkarmaya çalışmış ve felsefeyi bu dünyanın gerçekliğini geri getirecek devrimci bir araç olarak görmüştür.¹¹⁰ O, felsefeyi dinin hakikatini açığa çıkaracak bir kuvvet olarak görmüştür.¹¹¹ Filozofların ortaya koyduğu bütün düşünceler ise Marx'ın söylemine göre "teorik lafbeliği"nden öteye geçmemiştir.¹¹² Marx, doktora tezinde tanrıtanımazlıktaki ilerleyişini ortaya koymuş ve dinin çıkarlarına yönelik yapılan bütün felsefeleri hedef almıştır. Felsefeye karşı bu tavrı, Marx'ın felsefe sistemlerinin sadece metafizik öğelerle ilgilendiğini düşünmesinden kaynaklanmaktadır.¹¹³

Marx tezinde, Tanrı'nın varlığını ispatlamaya çalışan bütün delillerin hepsini "boş laf" olarak değerlendirir. Her ne kadar dini dünya görüşünü akıl almaz diye değerlendirse de dinin insanları, eylemden, ezilmeye karşı başkaldırmaktan alıkoyan hayali bir güç olduğunu ifade eder.¹¹⁴

¹⁰⁶ Marx, *Demokritos ile Epikuros'un Doğa Felsefeleri*, 13.

¹⁰⁷ Ethem Gönenç, "Prometheus Efsanesi", Erişim 22.01.2019.
<https://www.aydinlik.com.tr/prometheus-efsanesi>.

¹⁰⁸ Özyurt, "Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din", 209.

¹⁰⁹ Marx, *Demokritos ile Epikuros'un Doğa Felsefeleri*, 13.

¹¹⁰ Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 268.

¹¹¹ Özyurt, "Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din", 209.

¹¹² Karl Marx – Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, çev. Sevim Belli, (Ankara: Sol Yayınları, 2008), 71.

¹¹³ Marx, *Demokritos ile Epikuros'un Doğa Felsefeleri*, 19.

¹¹⁴ Marx, *Demokritos ile Epikuros'un Doğa Felsefeleri*, 62.

Marx'ın Epikuros'tan etkilenecek fikirlerine bir yön verme çabası, Marx'ı Tanrı'yı ve dini kabul etmeme görüşüne yöneltmiştir. Çünkü Epikuros'un "göksel cisimlerin ebediliği özbilincin sarsılmazlığını bozacağına göre, bundan zorunlu ve kesin sonuç, onların ebedi olmadığıdır"¹¹⁵ görüşünü Marx'ın öz bilinçle Tanrı'nın varlığı arasında neden ve sonuç ilişkisine dayalı bir çıkarım yapmasını sağlamıştır.¹¹⁶ Marx'a göre Tanrı'nın var olduğunun kanıtları aslında onun var olmadığına kanıtlardır. Düşünce olmadığından Tanrı vardır, eğer gerçekten insan akıldan yoksunsa o zaman Tanrı fikri insanda oluşmaktadır. "(...) Başka bir deyişle akılsızlık Tanrı'nın varoluşudur."¹¹⁷ Bu düşünceler, Marx'ın, Tanrı'nın varlığını sorguladığını göstermektedir.

Marx'ın eserlerindeki doğa tanımlamalarında doğa dışı varlıklara yer vermemiş olmasında Epikuros'un etkisi yadsınmamalıdır.¹¹⁸ Epikuros, evrenin kendi içinde atomlardan oluştuğunu, atomların kendi içindeki boşluklarda hareket ettiklerini ve bu nedenle evrenin sonsuz olduğunu söylemektedir.¹¹⁹

Epikuros'a göre ruh, bedene dağılmış bir madde olduğu için bedenden ayrıldığında atomlarına ayrışacak ve bu yüzden ikinci bir yaşama geçmeyecektir. İnsan ruhundaki en büyük karışıklık, göksel cisimlerin kutlu ve yok edilmez sayılmasıdır. Ayrıca göksel cisimlerin birer Tanrı olduğu ve bu tanrısallığın bütün doğayı sardığı düşüncesinin ataların bildirdiği ve kuşaklar arasında ilerleyen birer efsane olduğunu belirtir.¹²⁰ Marx, özgürlük konusunda da Epikuros'un düşüncelerini benimsemiştir. Marx, Epikuros'un fikirlerinden etkilendikten sonra ruhun özgürlüğünün ve insanların günah korkusu gibi ayak bağlarından kurtulması gerektiğini savunmuştur.¹²¹

Epikuros, evrendeki her şeyin atomların mekân içindeki hareketliliğinden meydana geldiğini belirterek, yaratılıştaki "Tanrı" kavramını dışta bırakmıştır. Atomların içsel bir etkiyle hareket ettiğini ve böylece onları harekete sevk ettiren

¹¹⁵ Marx, *Demokritos ile Epikuros'un Doğa Felsefeleri*, 62.

¹¹⁶ Marx, *Demokritos ile Epikuros'un Doğa Felsefeleri*, 100.

¹¹⁷ Marx, *Demokritos ile Epikuros'un Doğa Felsefeleri*, 100.

¹¹⁸ Türkaya Ataöv, "Çevre Bilincinin Atinalı Kökü: Epicuros", Erişim 25.02.2019.
http://www.turksolu.org/200/ataov2_200.htm.

¹¹⁹ Marx, *Demokritos ile Epikuros'un Doğa Felsefeleri*, 53.

¹²⁰ Marx, *Demokritos ile Epikuros'un Doğa Felsefeleri*, 59.

¹²¹ Fedoseyev - vd., *Karl Marx, Biyografi*, 34.

ilahi bir gücü etkisiz kılarak Aristo'nun ilk hareketi sağlayan *hareketsiz hareket ettirici* fikrini kabul etmemiştir.¹²² Ayrıca insanların Tanrı korkusu fikrinden kurtulmaları gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre Tanrı'nın varlığı, yokluğunu değil dünyaya karşı ne kadar ilgisiz olduğunu belirtmektedir. "(...) Tanrı mutlak anlamda iyilik ise kötülükleri yok etmelidir. Ve eğer, Her Şeye Gücü Yeten ise bunu yapmaya muktedir olmalıdır. Bu durumda "kötülük" nereden gelmektedir?"¹²³

Bu önermeler incelediğinde, Epikuros'a göre Tanrı'nın varoluşunun tüm kanıtlarının aslında Tanrı'nın var olmayışının kanıtları olduğu görülmektedir.¹²⁴ Epikuros'a göre mutlak iyi bir Tanrı evrende varlığı gerçek olan kötülükleri engellemeye gücü yetmezse bu durum Tanrı'nın mükemmelliğine gölge düşürür. Kötülüklerle dolu bir dünyanın Tanrı tarafından yaratılmadığı düşüncesine ulaşılır.¹²⁵ Yani bir anlamda Tanrısal "öz"e gerek yoktur. Bu ifadelerden evrendeki her şeye insan kendisi yön vereceği için din, Tanrı gibi kavramların Epikuros felsefesi içerisinde bulunmaması gerektiği anlaşılmaktadır.

Epikuros'un izleri, Marx'ın birçok eserinde görülmektedir. Epikuros maddeciliği savunur ve idealizmi reddeder. Bu bakımdan Marx'ı etkileyen yanı, özbilincin, insan ruhuna dayalı olmasıdır.¹²⁶ Ebedi varlıklar özbilincin huzurunu kaçırmaktadır. Çünkü bu varlıklar bilincimizin belirleniminden kurtularak öz bilince meydan okumaktadırlar.¹²⁷ Bu etkiler özellikle Engels ile beraber yazdığı *Kutsal Aile*¹²⁸ çalışmasında oldukça belirgindir. *Kutsal Aile* adlı eserde, Bauer kardeşler ile onların Genç Hegelci yandaşlarının idealist görüşlerine, onların gerçek yaşamdan uzaklaşarak, felsefe ve tanrıbilim alanlarındaki soyut düşüncelerine ve söylevlerine yönelik eleştiriler bulunmaktadır.¹²⁹

Epikuros'un Marx üzerindeki etkilerini özetlemek gerekirse, idealizmi reddetmek, Tanrı kavramının ataların gelenekleri içerisinde aktarılması, özbilincin

¹²² Karabıyık, "Marx'ın Doktora Tezi: Dialektik Materyalizmin İşaret Fişegi", 92.

¹²³ Yasin Çolak, "Kötülük Problemi", Erişim 14.03.2019. <https://19.org/tr/kotuluk-problemi/>.

¹²⁴ Marx, *Demokritos ile Epikuros'un Doğa Felsefeleri*, 100.

¹²⁵ Şaban Haklı, "Kötülük Problemi, Yaklaşımlar ve Eleştiriler", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2002): 197.

¹²⁶ Yavuz Yıldırım, "Post-Truth Döneminde Epikuros'ta Mutluluk ve Dostluk Kavramlarını Yeniden Düşünmek", *Fiscoekonomia* 1/3 (2017): 117.

¹²⁷ Karabıyık, "Marx'ın Doktora Tezi: Diyalektik Materyalizmin İşaret Fişegi", 92.

¹²⁸ K. Marx - F. Engels, *Kutsal Aile*, çev. Kenan Somer, (Ankara: Sol Yayınları, 2009).

¹²⁹ Marx - Engels, *Kutsal Aile*, 8.

Tanrı kavrayışı, Tanrı'nın bilinemeyeceği ve bu durumda varlığının olmadığı, atomun özü ile dış görünüşü arasındaki çelişkili durumun diyalektiği oluşturması gibi sıralamalar yapmak mümkündür. Kısaca Marx'ın maddeciliğinin kökenlerinin izleri, Antik Yunan Felsefesi'ne kadar takip edilebilir.

1.3.2. Hegel Felsefesiyle Buluşması: İdealizmin Eleştirisi

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), “19. yüzyılda yaşamış, tüm düşünce alanlarını kapsayan “sistem”i ile değil, daha önceki tüm felsefi ekolleri içeren bu sistemi aşan “yöntem”i ile de derin etkiler yaptığı düşünülen filozoftur.”¹³⁰

Hegel, 1770 yılında doğmuş, babasının sarayda yüksek memur olması nedeniyle çocukluk ve gençlik yılları yüksek bürokrasi içinde geçmiştir.¹³¹ Hegel, Tübingen Üniversitesi'nde felsefe, edebiyat ve teoloji eğitimi almıştır. 1801'de Jena Üniversitesi'nde doçent olmuş, 1805'te de aynı üniversitede profesör olmuştur.¹³² Hegel, *Tinin Görüngü Bilimi* (1087)¹³³, *Mantık Bilimi* (1812-1816)¹³⁴, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri* (1821)¹³⁵ adlı eserleri Alman idealizmi olarak adlandırılan felsefi sistem içerisinde çok etkili olmuştur. Bunun yanında dünya felsefe literatüründe çok önemli eserler olarak kabul edilmektedirler.¹³⁶ Hegel, Alman idealizminin en büyük temsilcisi ve Batı felsefesinin en önde gelen filozoflarından biridir.¹³⁷

Hegel'in ilk dönem eserlerine bakıldığında Hristiyanlık ve İsa'nın yaşamını incelediği görülürken, din algısı değerlendirildiğinde, din mutlak tinin alanına dahil

¹³⁰ Timur, *Felsefe, Toplum Bilimler ve Tarihçi*, 131.

¹³¹ Timur, *Felsefe, Toplum Bilimler ve Tarihçi*, 132.

¹³² Iring Fetscher, “Hegel, Georg Wilhelm Friedrich”, *A Dictionary of Marxist Thought* içinde, ed. Tom Bottomore, (Oxford: Blackwell, 2001), 227.

¹³³ Georg Wilhelm Hegel, *Tinin Görüngü Bilimi*, çev. Aziz Yardımlı, (İstanbul: İdea Yayınevi, 2011).

¹³⁴ Georg Wilhelm Hegel, *Mantık Bilimi*, çev. Aziz Yardımlı, (İstanbul: İdea Yayınevi 2004)

¹³⁵ Georg Wilhelm Hegel, *Hukuk felsefesinin Prensipleri*, çev. Cenap Karakaya, (İstanbul: Sosyal Yayınları, 2004).

¹³⁶ Güçlü Ateşoğlu, “Alman İdealizmi II: Hegel”, Erişim 08.09.2019, https://www.dogubati.com/index.php?route=product/product&product_id=196.

¹³⁷ Frederick Copleston, *Felsefe Tarihi 7. Cilt*, çev. Aziz Yardımlı, (İstanbul: İdea Yayınevi, 2010), 7.

edilir. Yani ruhun kendi kendisini bilmesi, bu da hakikatin bilinmesi demektir.¹³⁸ Sistemi içerisinde din, içsel sezgilerin kavradığı bir hakikatten başka bir şey değildir. Felsefe ise kendisini din ekseninde geliştirebilir. Hegel’e göre dinin içeriği ile felsefenin içeriği aynıdır ve her ikisi de insanlık için hakikati oluşturmaktadır.¹³⁹

Hegel felsefesinde din, üç unsur ile açıklanır.¹⁴⁰ *Birincisi*, “kavram olarak din”, *ikincisi* “dinler tarihi” -belirlenmiş din- *son olarak* da “mutlak din” yani tamamlanmış dindir. Kavram olarak din, evrensel ve sonsuz ideaya, belirlenmiş din, sonlu ideaya, mutlak idea ise evrensel ve sonsuz ideanın belirlenmiş ve sonlu olan ideanın varlığını ortadan kaldırmasıdır.¹⁴¹ Hegel’e göre din ve felsefe öz itibarıyla Tanrı’yı yani ebedi hakikati konu edinir.¹⁴² Hegel’e göre sonlu varlık olan insanın, sonsuz varlık olan Tanrıyı bilmesi ancak düşünce yoluyla gerçekleşir. Yani Tanrı’yı bilmek aslında Tanrı’yı düşünmek anlamındadır.¹⁴³

Hegel felsefesi bir doğa felsefesi değil, bilincin yaşam felsefesidir. Hegel felsefi bir yaşam kavramı oluşturmayı amaçlamıştır. Bunun için öncelikle sonsuzluk kavramından hareketle olaylar arasındaki bağlantıyı diyalektik tarzda düşünmüştür. Bunun anlamı bu bağlantıların yaşayan ilişkiler olarak anlaşılmasıdır. Hegel’in felsefesini ifade etmek için kullandığı her kavram dinamik bir karşıtlık ve uzlaşma içermektedir. Böylece sentez ve analiz kendi içinde bölünme ve uzlaşma döngüsü yaşayan ilişkilerin birer yönünü ifade eder.¹⁴⁴ Hegel doğaya ait düşüncelerini şu şekilde ifade eder:

¹³⁸ Demet Konur - Salih Toprak, “Hegel’in İnsan Anlayışı”, *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (2006): 117.

¹³⁹ Collin Denis, *Marx’ı Anlamak*, çev. Işık Ergüden, (İstanbul: Versus Kitap, 2008), 26.

¹⁴⁰ Hüseyin Aydoğan, “Din Felsefesi Dersleri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/34 (2016): 151.

¹⁴¹ George Friedrich Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*, çev. Doğan Naci Kadıoğlu, (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016), 46-55.; Hegel, *Din Felsefesi Üzerine Dersler* adıyla yayınlan eserinde İslam dinine yer vermiştir. Hegel’e göre, Batı’da bir parçalanmışlık yaşanırken bu bölünmüşlüğü ortadan kaldıran doğunun devrimi denilen ruhları temizleyen, mutlak Biri tek amaç edinen yeni bir oluşum gerçekleşmiştir. Bu oluşumun adının da İslam (Muhammedannismus) olduğunu ifade eder. Hegel adı geçen eserde İslam hakkında Muhammed’in peygamber olduğunu, bu dinde toplumsal ve ırk ayrımı olmadığını en yüksek amacın inanç olduğunu belirtir. Bk. Naim Şahin, “Din Felsefesi Açısından Hegel’in İslam’a ve İslam’ın Tanrısına Genel Bir Bakışı”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2000: X, 288.

¹⁴² Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*, 34.

¹⁴³ Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*, 64-65.

¹⁴⁴ Jean Hyppolite, *Studies on Marx and Hegel*, çev. John O’neill, (New York: Harper Torchbooks, 1973), 16-17.

Doğanın yaratılmasından sonra insan ortaya çıkar ve doğal dünyaya karşıtlık oluşturur; varlığıyla ikinci dünyayı kurar. Genel bilincimize göre iki dünyalıyız: Doğa dünyası ve tinsel dünya. Tin dünyası insanın meydana getirdiği dünyadır. İnsan istediği kadar Tanrı'nın dünyasını tasarlayıp dursun, daima tinsel bir dünyadır bu; insanda gerçekleşmesi onun tarafından var kılınması gerekir.¹⁴⁵

Hegel'e göre insan bu dünyada kendini kapatarak, kendini dünyadan uzaklaştıran olumsuz bir bilince aynı zamanda da özbilincine doğru ileri bir adım atarak olumlu bir dinsel bilince sahip olabilir.¹⁴⁶ Dini varoluş, din felsefesi içerisinde olmaktadır. Bu bakımdan din filozofu olmak gerçek dindarlığın göstergesidir. Yani Hegel'e göre dinbilim kuralları olan dindir.¹⁴⁷

Hegel'e göre gerçeklik zihnimizdedir. Bir şeyin var olup olmadığı zihnimize yansıdığı şekliyle bilinir. Yani gerçek kendi gelişim süreci içerisinde kendisini tamamlayan özdür.¹⁴⁸

Hegel, şeylerin özünün Mutlak fikir olduğunu söylediği için idealist bir düşünürdür. Mutlak gerçek kavramı olarak bu düşünce, Hegel'de en yüksek noktaya ulaşmıştır. Toplumun gelişmesini mutlak sınırlı monarşide görmüş, sistemi gereğince devlet ile dini bir bütün olarak ele almış ve bu ikisinin birlikteliğinden bahsetmiştir. Erdağı'nın ifadesine göre "Hegel'e göre -Marx'çı dille söylemek gerekirse- din, ancak, gerçek bir alt yapıya bağlı olarak ortaya çıkan ve var olan bir ideolojik üst yapıdır."¹⁴⁹ Hegel'e göre bu üst yapı -devlet- Tanrı'nın dünyada nesnelleşen halidir.

Hegel felsefesinin bu denli başarılı olmasının nedeni diyalektik yöntemini ilk olarak sistemli bir biçimde kullanmasıdır. Hegel diyalektik kavramını İlkçağ Yunan filozoflarından Heraklit'in "Oluş" felsefesiyle temellendirmektedir.¹⁵⁰ Gerçeklik kendi zıddıyla var olduğu için "Hegel özdeş olanla başka olanı birleştirirken ayrı ve çelişik olanların sentezine gider ve bu senteze "diyalektik" adını verir."¹⁵¹ Hegel, diyalektiği evrensel bir yöntem yapar ve ona göre diyalektik

¹⁴⁵ G.W. F. Hegel, *Tarihte Akıl*, çev. Önay Sözer, (Ankara: Kabalcı Yay., 2003), 55.

¹⁴⁶ Şahin Özçınar, "K. Marx'ın Feuerbachçı Hegel Eleştirisi", *Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar 1* (2018): 183.

¹⁴⁷ Marx, *1844 El yazmaları*, 174.

¹⁴⁸ Hegel, *Mantık Bilimi*, 33.

¹⁴⁹ Erdağı, "Marx ve Din", 278.

¹⁵⁰ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Nobel Yayın, 2019). 85.

¹⁵¹ Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, 85.

sadece düşünmenin değil bütün varlığın gelişme şeklini oluşturmaktadır.¹⁵² Ayrıca diyalektik varlığı belirleyen düşüncenin kendi süreci olduğu gibi tarihinde oluşum sürecini oluşturmaktadır.¹⁵³

Diyalektik sürecin bir parçası da yabancılaşmadır. Yabancılaşma Hegel felsefesinin önde gelen kavramsallaştırmalarından biridir.¹⁵⁴ Yabancılaşma kavramı Hegel’le felsefi literatürde kendine bir önemli bir yer edinmiştir. Hegel Felsefesi, Mutlak Tin’in yabancılaşması kavramı etrafında şekillenmiştir.¹⁵⁵ Hegel’de yabancılaşma bir başkası olma anlamındadır. Bir anlamda diyalektiğin, “kendinin yabancılaşması” olan bu parçası, yabancılaşmanın üstesinden gelerek şekillenmektedir.¹⁵⁶

Marx’ın yazdığı yazılar, Hegel’in çalışmalarından çıkan tepkiler olduğu için Hegel incelemesi yapılmadan Marx da tam olarak anlaşılamayacaktır.¹⁵⁷ Marx, düşünce sistematığının ana çerçevesini oluşturan kavramlar, Hegel’in doğrudan ya da dolaylı etkisini taşımaktadır.¹⁵⁸ Bu kavramlardan en önemli ikisi, diyalektik ve yabancılaşmadır.

Marx’ın diyalektik metodu tüm yapıtlarında yöntem olarak kullandığı görülmektedir. Marx, Hegel’in diyalektik yöntemini mistik düşüncelerden temizlediğini ve kendisine yöntem olarak benimsediğini ifade etmektedir.¹⁵⁹ Marx’ın materyalizmi Hegel’in “diyalektik” düşüncesiyle biçimlenir.¹⁶⁰ Marx, diyalektik metotla karşımıza çıkarken bir diğer açıdan ise eleştirel tutumuyla dikkat çekmektedir.¹⁶¹

Marx, Hegel felsefesindeki diyalektik yöneme karşın düşüncelerini materyalizm ile ayağa kaldırmak gerektiğini belirtmiştir. Hegel’in sistemini tarihin

¹⁵² Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 388.

¹⁵³ Hegel’in diyalektik yöntemi tarihsel gelişimi ve Marx üzerindeki etkisi, ikinci bölümde ele alınacaktır.

¹⁵⁴ Hegel’de yabancılaşma kavramı detaylı bir şekilde ikinci bölümde ele anlatılacaktır.

¹⁵⁵ Ömer Osmanoğlu, “Hegel’den Marcuse’ye Yabancılaşma Olgusu”, *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/3 (2016): 68-69.

¹⁵⁶ Emine Aydoğan, “Marx ve Öncüllerinde Yabancılaşma Kavramı”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2015): 276.

¹⁵⁷ Sir T. Malcolm Knox, “Hegel Adına Bir Savunma”, çev. Sevgi Doğan, *Alman İdealizmi II* içinde, ed. Güçlü Ateşoğlu, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013), 674.

¹⁵⁸ Aydoğan, “Marx ve Öncüllerinde Yabancılaşma Kavramı”, 277.

¹⁵⁹ Marx, *Kapital I. Cilt*, 28-29.

¹⁶⁰ Metin Bal, “Hegel Okumak”, *Evrensel Kültür*, 12 (2013): 30.

¹⁶¹ Timur, *Felsefe, Toplum Bilimler ve Tarihçi*, 176.

ve gerçekliğin mantığı olarak “baş aşağı”¹⁶² yansımış olduğunu düşünmektedir. Marx, yıllar sonra yazmış olduğu *Kapital* adlı politik iktisat eserinde Hegel’in baş aşağı çevrilmiş diyalektiğini ayakları üstüne oturttuğunu ifade ederek bu durumdan övgüyle söz etmiştir. Kendisinin Hegel’in öğrencisi olduğunu aynı eserde dile getirmektedir.¹⁶³ Ayrıca Marx, 1868 yılında yazdığı bir mektupta Hegel’in diyalektiğinin gizemlerden ayrıştırıldığı zaman bütün diyalektik yöntemlerin temeli olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁴ Marx açısından Hegel felsefesindeki gizemleri ayrıştırmanın, idealizmi bir kenara bırakmakla aynı anlama geldiğini söylemek mümkündür.

Marx, Hegel’deki toplumun varlığının, tüm bilincin kaynağı olduğunu kabul etmiş, Tanrıları düşünsel yargıların ürünü olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda Marx, ikili bir kuram olarak sistemini kurmuştur. Bilincin kaynağı olan sınıfsız bir toplum ve kendini her yönden geliştirmiş bir insan Marx’ın sisteminin elemanlarıdır.¹⁶⁵ Marx, kendi toplum teorisini oluşturmak için Hegel’in “çelişkilerin merkeziliği”¹⁶⁶ kavramını almış ve bu kavramı “kapitalizmin çelişkileri” ve “sınıf çelişkileri” gibi ünlü söylemlerinde kullanmıştır.¹⁶⁷

Marx, Hegel’i, gerçek felsefe olarak adlandırdığı Yunan Felsefesi’ni dikkate almadığı ve küçümsediği için sert bir şekilde eleştiren şu sözleriyle kendince sorunu ortaya koymaya çalışmıştır. “Oysa şimdiye değin felsefe sistemlerinin tam da bu öznel biçimi, manevi taşıyıcısı hemen hemen tümüyle gözden uzak tutulmuş, yalnızca metafizik özellikleri dikkate alınmıştır.”¹⁶⁸

Marx, Hegel felsesinin, insanın olumsuzlayıcı edimini sağlayan devrimci yönünü daha köktenci bir şekilde yorumlamak ve mistik düşünceler altında

¹⁶² Marx, *Kapital I. Cilt*, 29.

¹⁶³ Marx, *Kapital I. Cilt*, 27.

¹⁶⁴ Karl Marx – Friedrich Engels, *Seçme Yazışmalar I*, çev. Yurdakul Fincancı, (Ankara: Sol Yayınları, 1995), 234.

¹⁶⁵ Yakup Şahin, “Yabancılaşma Süreci ve Evreleri”, *Felsefe Dergisi* 5 (1987): 61.

¹⁶⁶ Hegel’e göre çelişki, tarih ve toplum yaşamının çelişmelerle geliştiği anlamındadır. İnsanın etkinlikleri tarihin içerisinde soyutlanır. İnsan kendine yabancılaşarak tarihin içerisinde maddesel olmayan bir ilkeye aktarılır ve bu ilke idedir. Marx ise Hegel’den bu kavramı alarak, Hegel’in maddesel olmayan idesinin maddesel gerçeğini ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Bk. Çetin Konuk, “Çelişki Üzerine”, Erişim 15.08.2019.
<http://www.teorivepolitika.net/index.php/arsiv/item/çelişki-üzerine>

¹⁶⁷ George Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, çev. Himmet Hülür, (Ankara: Deki Basım Yayım, 2011), 45.

¹⁶⁸ Marx, *Demokritos ile Epikuros’un Doğa Felsefeleri*, 19.

gizlediği ussal özü açığa çıkarmaya çalışmıştır.¹⁶⁹ Marx, Hegel’e karşı “Tin”in insan varlığına indirgenen bir din eleştirisi sunar. Bu eleştiri, Hristiyanlık ve onun dünya görüşüne ilişkin olduğu kadar Hegel’in idealist felsefesinin eleştirisidir.¹⁷⁰

Hegel’in idealist bir felsefe benimsemesine karşın Marx, materyalist bir düşünce benimsemektedir. Marx ve Hegel birbirine taban tabana zıt görünüyorsa da temelde aynı yöntemi kullanan iki düşünür olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Marx’ın etkilendiği düşünürlerden biri olan Feuerbach, Marx’ın Hegel’i eleştirirken dahi onun mistik görünen diyalektik yöntemine sahip çıktığını ifade eder.¹⁷¹

Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* adlı eserinde Hegel’e eleştirilerini sıralamaktadır. Marx’ın tepkisini çeken nokta Hegel’in devlete yaklaşımıdır.¹⁷² Devlet ideolojiyi elinde barındırmakta ve halkı sömürmek için kullanmaktadır. Marx, din tanımlamalarına en fazla bu eserde yer vermiştir. Marx’a göre Hegel devlet ve toplum arasındaki bağı yeterince kuramamıştır.¹⁷³ Hegel’e göre devlet neredeyse tin ile özdeşdir.¹⁷⁴ Marx’ın bakış açısına göre devlet kendi halkına yaşayabileceği uygun koşulları sağlaması gerekirken din denilen bilinç dışı argümanlarla halkı ezmektedir. Marx’ın o dönem içerisinde devlete olan tepkisi ve dinin aldatıcı bir kurum gibi kullanılması, din algısını şekillendirmiştir. Hegel’i eleştirdiği eserde asıl savaşın dini ortadan kaldırmak olmadığını, dini ortaya çıkaran toplumsal şartları düzenlemek olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁵

1.3.2.1. Genç Hegelciler

Hegel’in 1831’de ölümünden sonra felsefi mirası, iki grup arasında paylaşılmıştır. Bir grup Hegel taraftarı sağ-kanat Hegelciler, diğer bir grup ise Genç Hegelciler adını alarak sol-kanadı oluşturmuştur. Fedoseyev’e göre, Sağ-kanat Hegelciler, “Hristiyan Ortodoksluğunu Hegel felsefesinin içine sokuyor ve mevcut

¹⁶⁹ Marx, *Kapital I. Cilt*, 29.

¹⁷⁰ Özçınar, “K. Marx’ın Feuerbachçı Hegel Eleştirisi”, 167-168.

¹⁷¹ Doğan Barış Kılınç, “Marx’ın Hegel’le Diyalogu”, *Doğu Batı* 1 (2010): 97.

¹⁷² Kılınç, “Marx’ın Hegel’le Diyalogu”, 101.

¹⁷³ Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 13-14.

¹⁷⁴ Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 15.

¹⁷⁵ Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 253.

siyasal düzeni bir bütün olarak görüyorlardı.”¹⁷⁶ Sağ- kanat Hegelciler için Hegel’in ölümüyle felsefe nihayete ermiştir. Genç Hegelciler ise tam tersine Hegel’den sonra daha ileri gitmeyi ve Hegel felsefesinin aşılması gerektiğini savunmaktadır.¹⁷⁷ Sol kanadı oluşturan Genç Hegelciler, Hegel’in diyalektik yöntemini kullanarak Hristiyanlığın ve dinin dogmalarını eleştirmektedir. Genç Hegelcilerin en ünlüleri; David Strauss, Bruno Bauer, Karl Neuwerck, Ludwing Feuerbach, Max Stinner, Arnold Ruge, August Von Cieszkowski, Karl Marx ve Friedrich Engels’tir. Genç Hegelciler radikal, dinsiz ve liberal düşünceleri benimsemişlerdir.¹⁷⁸

Marx, Genç Hegelciler’in düşünce ve basın özgürlüğü konusunda takındıkları eleştirel tutumlarından dolayı onlarla yakın diyaloglar kurmaya başlamaktadır. Genç Hegelciler, dinin insan ruhunun bir eseri olduğunu savunmuştur. Genç Marx, bu üyeler içerisinde kısa zamanda öne çıkan biri olmuş ve güçlü mantığı ile akıl yürütmeleri herkesi derinden etkilemiştir. Hatta Genç Hegelciler’den Moses Hess, Marx’ı Orta Çağ’ın dinine nihai darbeyi vuracak olan keskin bir zekâ olarak görmüştür.¹⁷⁹

Hegel’in düşüncelerinden yola çıkan Genç Hegelciler zamanla onun fikirlerinden uzaklaşmaya başlamışlardır. Onlar, düşünceleri bağımsız bir varlığa yüklediği için bilincin bütün ürünlerini insanın gerçekten bağları olarak görmektedirler. Marx’a göre gökyüzünden vahiy gelmediği için, dogmalar, varlıkların nasıl ortaya çıktığından hareket edilerek açıklanmalıdır. Çünkü din, maddi yaşam koşullarının ürettiği bir kurumdur.¹⁸⁰

Genç Hegelciler, kilisenin baskıcı ve dünya zevklerinden vazgeçme öğüdünün hükümetin baskıcı politikalarını desteklemeye yaradığını düşünmektedirler. Hegel’in tam aksine devleti dinsel fikirlerle dolaylı yoldan eleştirirler. Çünkü o dönem Prusya’ında siyasi tutuklanmalar oldukça yaygındır. Sol kanat Hegelciler, Hristiyanlığın kutsal metinlerden yola çıkarak devleti

¹⁷⁶ Fedoseyev vd., *Karl Marx Biyografisi*, 32.

¹⁷⁷ L. S. Stepelevich, *The Young Hegelians: An Anthology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), ix-x.

¹⁷⁸ Turner – vd., *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*, 122.

¹⁷⁹ Fedoseyev vd., *Karl Marx, Biyografisi*, 33.

¹⁸⁰ Arif Koşar, “Marx’ın Sınıf Kavrayışı, Temel Çizgileri ve Güncelliği”, *Teori ve Eylem* 5 (2018): 55.

eleştirmişlerdir.¹⁸¹ Örneğin Genç Hegelcilerin önde gelen isimlerinden Bruno Bauer, İsa'nın varlığını reddeden yazılar yazarak devlet eleştirisi yapmak istediğinde, devlet tarafından baskılara maruz kalmış ve üniversitedeki görevinden uzaklaştırılmıştır.¹⁸²

Genç Hegelciler, Hegel'in devlet anlayışıyla Prusya Devleti'nin gerçekliği arasında uyumsuzluk görmeye başlamıştır. Marx, Genç Hegelciler tarafından Hegel'in felsefesine bilinçli olarak ödünler verildiğini düşünmüştür. Marx, Genç Hegelciler ile bir yakınlık içindeyken, onlardan bağlarını koparmaya karar vermiş, onları bilgilere dayanmayan irdelemeler yapmakla ve belirsiz akıl yürütmeleri nedeniyle eleştirmiştir.¹⁸³ Marx bu konuda şu ifadeleri kullanmıştır.

Eski-Hegelciler, her şeyi, Hegelci bir mantık kategorisine indirgenir indirgenmez kavriyorlardı. Genç-Hegelciler ise, her şeyi, ona dinsel tasavvurlar atfederek ya da teolojik olarak ilan ederek eleştirdiler. Genç-Hegelciler Her mevcut dünyada dinin, kavramların ve tümel bir ilkenin egemen olduğuna inanmada eski-Hegelcilerle birleşiyordu. Yalnız, bir taraf gasp olarak gördüğü bu egemenliğe karşı çıkarken, diğer taraf onu meşru görüp göklere çıkarıyordu.¹⁸⁴

Marx, Genç Hegelcilerin tutumlarından dolayı Hegel felsefesinin temelden bir eleştirisini yapması gerektiğine karar vererek *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* adlı çalışmasını kaleme almıştır. Bu çalışma, din ve devlet konularında Hegel'den tamamen ayrıldığıının göstergesidir.

Marx, yakın arkadaşı Engels'le birlikte Genç Hegelcilere karşı eleştirileri dört başlık altında sunmuştur. *İlk olarak*, Genç Hegelcilerin yazılarını, kilisenin ve dini düşüncenin etkili olduğu teolojik yazılar olarak değerlendirmektedirler. *İkincisi* ise Marx, sol kanat Hegelcilerin Tin'e dayanarak söylemlerde bulunmalarından dolayı onları idealist tavırlar içerisinde olmakla eleştirir. *Üçüncüsü*, Hegel'in tarihsel sürecinin geri döndürülemez olarak gördüklerinden kaderci bir yaklaşıma sahip olmalarını eleştirirler. Çünkü Genç Hegelcilere göre tarih Tin'le ilişkilidir ve devlet tarafından yönetilmektedir. *Dördüncüsü* de Hegelcilerin, insanın düşüncelerini değiştirerek, eylemlerin değişebileceklerine inanmalarından dolayı onları eleştirirler. Çünkü Marx'a göre eylemler toplumsal koşulların düzenlenmesiyle

¹⁸¹ Turner – vd., *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*, 131.

¹⁸² Turner – vd, *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*, 131-132.

¹⁸³ Fedoseyev vd., *Karl Marx, Biyografisi*, 31.

¹⁸⁴ Karl Marx- Friedrich Engels, *Alman İdeoloji*, çev. Tonguç Ok – Olcay Geridönmez, (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2013), 29.

değişmektedir.¹⁸⁵ Marx, inançla Genç Hegelcilerin dünyayı değiştiremeyeceklerine şu sözleriyle açıklık getirmektedir.

Bir zamanlar, gözü kara bir adam, insanların suda boğulmalarının tek nedeninin, onların yerçekimi fikrine saplanmaları olduğunu savunuyordu. Eğer insanlar, örneğin, bunun bir hurafe olduğunu ilan edip bu fikri kafalarından çıkarıp atsalar mı, suda boğulma tehlikesinden tamamen kurtulmuş olacaklar mı. Ömrü boyunca istatistiklerin kendisine sayısız kanıt sunarak zararlı sonuçlarını tekrar tekrar ortaya koyduğu bu yerçekimi yanlışlığına karşı savaştı. Bu gözü kara adam Almanya'daki yeni devrimci filozofların prototipiydi.¹⁸⁶

Marx'ın, materyalizme giden süreçte idealizmi bir kenara bırakmasının yanı sıra Feuerbach'ın da önemli bir rolü olmuştur. Hegel gibi ünlü Alman filozoflarından olan Feuerbach, Marx'ı etkileyen düşünürlerden birisidir. Özellikle dinsel yabancılaşma olarak adlandırdığı, insanın kendine ait özellikleri bilinç dışı bir varlığa yüklediği Marx'ın “yabancılaşma” kavramının din algısına kesinlik kazandırmak için incelenmesi gerekmektedir.

1.3.3. Feuerbach: İdealizmden Materyalizme

Ludwig Andreas Feuerbach (1804-1872), 19. yüzyılda yaşamış, Marx üzerindeki etkisi yadsınamaz olan, dine ilişkin eleştirileriyle ünlenen Alman materyalizminin ilk düşünürüdür. İki düşünür Genç Hegelciler tarafında yer aldıkları sırada yakın dostluklar geliştirmişler ve Hegel'in düşüncelerini rasyonel bir eleştiriyle ele almışlardır. Feuerbach, Hegel diyalektiği karşısında ciddi anlamda eleştiriler sunan bir kişi olmuştur.¹⁸⁷ Bu nedenden dolayı Şeriatî'ye göre, “Feuerbach, Hegel idealizmiyle Marx'ın diyalektik materyalizmi arasında bir bağıdır.”¹⁸⁸ Bu bakımdan Marx'ı anlamak için Feuerbach bir ara kesittir ve ele alınması gerekmektedir.

Feuerbach, sistemini oluşturmaya başladığı süreçte teist bir filozof olarak dikkat çekmektedir. Sisteminin merkezinde Tanrı vardır. Öyle ki bu süreçte kendisi iyi bir Hristiyan olarak anılmaktadır. Daha sonraları üniversitede aldığı dersler sonrasında Hegelyan bir profil çizmeye başlayarak düşüncesinin merkezini ‘akıl’

¹⁸⁵ Turner – vd., *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*, 132.

¹⁸⁶ Marx – Engels, *Alman İdeolojisi*, 23-24.

¹⁸⁷ Marx, *1844 El Yazmaları*, 156-157.

¹⁸⁸ Ali Şeriatî, *Marksizim ve Diğer Batı Düşünceleri*, çev. Fatih Selim, (İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981), 65.

alır. Bu süreçte Almanya'daki Genç Hegelcilerin teorik lideri olarak dikkat çeker.¹⁸⁹ Teoloji ve felsefe arasında felsefeyi tercih eden Feuerbach, Tanrı adına yapılan felsefeyi reddetmiştir.¹⁹⁰ Daha sonraki süreçlerde Hegel'in idealistik panteizmine¹⁹¹ çeşitli eleştiriler yönelterek materyalistlik ve antropojik bir ateizme geçmiştir.¹⁹²

Feuerbach, önceleri Tanrı'ya inandığı halde dini inançlarını kaybeden bir düşünür olarak, din ve özel olarak da Hristiyanlık için büyük eleştiriler yapmıştır.¹⁹³ Feuerbach, Tanrı'nın kökenini insanın arzu ve isteklerinde, zihninde arayan bir düşünce sistemine yönelmiştir.¹⁹⁴ Bu durum, Feuerbach'ı insan merkezli bir bakış açısı oluşturmak istemesi şeklinde yorumlanabilir. Ya da Feuerbach'ın bir takım ön kabullerle, kendisinde gördüğü eksiklikleri Tanrı'ya atfetmeden yine kendisinin özellikleri olarak görüp, eleştirel bir hal aldığı Hristiyanlığa karşı kendini yüceltme olarak da açıklanabilir.

Feuerbach, tarih boyunca toplumlar da Tanrı ve din inancının bulunmasını antropolojik bir yaklaşımla ele almıştır. Ona göre, dinin başlangıcı, dinin kendisini aynı zamanda da dinin sonu hep insan kökenlidir. O, dini insanın kendisine tapınması olarak görmektedir.¹⁹⁵ Feuerbach dinin, anlağın düşü olduğunu, bu düşlerde bile kendimizi yeryüzünde bulduğumuzu dile getirir.¹⁹⁶ Feuerbach'a göre din, insanın çocukluk rüyasıdır ve insanlar günün birinde bu rüyadan uyanacak ve mutluluğu gökyüzünde değil yer yüzünde arayacaktır.¹⁹⁷

Feuerbach düşüncesi zaman içerisinde değişikliğe uğramıştır. Feuerbach ilk düşüncesinin Tanrı, ikinci düşüncesinin akıl, üçüncü düşüncesinin de insan

¹⁸⁹ Ferhat Akdemir, "Feuerbach'ın Antropolojik Ateizmi ve Teistik Açından Değerlendirilmesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14-15 (2013): 342.

¹⁹⁰ Akdemir, "Feuerbach'ın Antropolojik Ateizmi Teistik Açından Değerlendirilmesi", 343.

¹⁹¹ İdealist Panteizm: Panteizmin çeşitlerinden biridir. Tek gerçek, ruhtur. Tanrı'da ruhun özünde varolandır. Hegel'in sistemi idealis panteizmdir. Bk. Serdar Kaangil, "Deizm, Panteizm, Panenteizm", Erişim 10.09.2019. <http://kosmosmacerasi.com/v1/2015/06/deizm-panteizm-panenteizm/>.

¹⁹² Wilhelm, Weischedel, *Felsefenin Arka Merdiveni*, çev. Sedat Umran, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 336.

¹⁹³ Akdemir, "Feuerbach'ın Antropolojik Ateizmi ve Teistik Açından Değerlendirilmesi", 349.

¹⁹⁴ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1990), 176.

¹⁹⁵ Weischedel, *Felsefenin Arka Merdiveni*, 343.

¹⁹⁶ L. Feuerbach, *The Essence of Christianity*, trans. G. Eliot, (New York: Prometheus Books, 1989), xix.

¹⁹⁷ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 462.

olduğunu belirtmiştir. Bir bakıma ulaştığı ateistik düşüncenin süreçlerini açıklamıştır.¹⁹⁸

Feuerbach, Tanrı fikrinden sonra felsefesini daha sağlam temellendirmek için dinlerin çok önem verdikleri ölümden sonraki hayat konusunda da fikri temellendirmeye gitmiştir. Kendinden önceki felsefeyi din konusunda tersine çevirdiği için yani insanı merkeze alan bir din anlayışı geliştirdiğinden ölümsüzlük konusunda da aynı prensibi benimsemiştir. Ölümün korkulmaması gereken bir şey olduğunu, ölümün din açısından temel bir korku meydana getirdiğini, bu korkunun da insanları yanılttığını ifade etmiştir.¹⁹⁹ Ölümden sonra hayat varsa ölümden önce hayatın olmayacağını belirterek, ölüme iman etmekle insanın kendi hayatından vazgeçtiğini söylemiştir.²⁰⁰

Doğa söz konusu olduğunda Feuerbach, materyalist bir düşündürdür. Marx ise tarih ve toplum söz konusu olduğunda Feuerbach'ın, Hegelci idealizm alanına dahil olduğunu düşünmektedir. Marx'a göre Feuerbach'ın din eleştirisi yeterli değildir ve fikir-din eleştirisinin toplum koşullarına yöneltilmesi gerekir ve Feuerbach, "dinsel duygu"nın kendisinin bir toplumsal ürün olduğunu ortaya koyamamıştır.²⁰¹

Feuerbach için tüm mesele, dinin ve teolojinin felsefi eleştirisidir. Genç Marx, için ise tüm mesele politika ve politikası tanrısallık olan yabancılaşmış insanın somut yaşamının ele alınmasıdır.²⁰²

Marx, doktora tezini bitirdiği sıralarda Feuerbach'ın *Hıristiyanlığın Özü*²⁰³ (1841) adlı kitabı basılmıştı. Bu kitap dinin materyalist bir eleştirisi olduğu için Almanya'da büyük bir etki yaratmıştır. Marx ve yakın arkadaşı Engels bu kitaptan oldukça etkilendiler. Öyle ki Engels yazdığı *Ludwig Feuerbach Klasik Alman Felsefesinin Sonu* adlı kitabın önsözünde, Alman felsefesinin Feuerbach ile son

¹⁹⁸ Hans Küng, *Does God Exist: an Answer for Today* (London: SCM Press, 1991), 216.

¹⁹⁹ Bk: L. Feuerbach, *Fectures of Essense of Religion*, çev. R. Manheim, Harper-Row, (New York, 1967).

²⁰⁰ L. Feuerbach, *Thoughts on Death and İmmortality*, çev. James A. Massey, (Berkeley; University of California Press, 1980), 133.

²⁰¹ Marx – Engels, *Alman İdeolojisi*, 16.

²⁰² Althusser, *Marx İçin*, 34.

²⁰³ Ludwig Feuerbach, *Hıristiyanlığın Özü*, çev. Devrim Bulut, (Ankara: Öteki Yayınevi, 2004).

bulduğunu, bu heyecanla Marx ve kendisinin ‘Feuerbachçı’ olduklarını dile getirmiştir.²⁰⁴

Feuerbach öğrencileri tarafından din üzerindeki çalışmalarından ve eleştirel bakış açılarından dolayı “devrimin kahramanı” olarak saygın bir biçimde anılmıştır. Marx tarafından eski felsefenin fatihi olarak adlandırılmaktaydı²⁰⁵. Çünkü o, eski felsefeye nazaran eleştirel bir bakış açısı sunmuş vahiyle olan bağı kesip, dini insanın ürettiğini belirtmiştir. Ayrıca Marx, Feuerbach’ın eserinden birkaç yıl sonra Almanya için din eleştirisinin bittiğini de söyleyerek Feuerbach’a olan övgüsünde sınır tanımamaktadır. Oysa ki sonraki dönemlerde Marx açısından Feuerbach, “devrime karşı kuşkucu ve pasif bir duruş sergilemiştir.”²⁰⁶

Marx’a göre Feuerbach’ın başarısı, felsefenin düşünerek açıklanmış dinden başka bir şey olmadığını ve insanın insanla toplumsal ilişkisini gerçek maddeciliğin belirlediğini ifade etmesinden kaynaklanır.²⁰⁷

Marx, Feuerbach’ın etkisiyle Hegel’in evrensel ve tarihsel tin kavrayışını idealist içeriğinden sıyrarak daha somut bir insan anlayış ortaya koymuştur.²⁰⁸ Marx, “Feuerbach, iyi bilindiği gibi, Tanrı’nın insan olarak ortaya çıkması (*incarnation*), teslis (*trinie*), ölümsüzlük vb. Hristiyan tasarımlarını, Tanrı’nın insan olarak ortaya çıkma gizemi, teslis gizemi, ölümsüzlük gizemi olarak tasarlamıştır. (...) Feuerbach *gerçek gizemlerin* örtüsünü kaldırmıştır.”²⁰⁹ demektir.

Marx’ın materyalist felsefesini geliştirmesinde önemli etkisi olan Genç Hegelciler tarafında yer alan Feuerbach, bu çalışmalarıyla idealizmin üstesinden gelmeye çalışmıştır. Ona göre doğa ve insan dışında başka bir şey yoktur ve doğa, insan zihninin dışında var olmuştur. İnsanın üstün varlıkları kendi hayal dünyasında yarattığını ve bu üstün varlıklara atfedilen niteliklerin aslında insanın kendi nitelikleri olduğunu savunmuştur. Tanrı anlayışının bireylere ait olan birtakım

²⁰⁴ Friedrich Engels, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, çev. Nizamaettin Burhan, (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1962), 15.

²⁰⁵ Karl Marx, *1844 El Yazmaları*, 15.

²⁰⁶ Eugene Kamenka, “Feuerbach, Ludwig”, *A Dictionary of Marxist Thought içinde*, ed. Tom Bottomore, (Oxford: Blackwell, 2001), 197.

²⁰⁷ Marx, *1844 El Yazmaları*, 158.

²⁰⁸ Özçınar, “K. Marx’ın Feuerbachçı Hegel Eleştirisi”, 167.

²⁰⁹ Marx - Engels, *Kutsal Aile*, 87.

niteliklerin yansmasıyla oluştuğunu düşünmüştür. Feuerbach, insana ait kavramların Tanrı'ya atfedilmesinin insanı kendisinden yoksun bırakacağını ifade etmiştir. Örneğin insan, Tanrı'nın akıllı bir varlık olduğunu dile getirerek aslında dünyadaki en akıllı varlığın kendisi olduğunu anlatmak ister. Tanrı'ya yüklenen bütün değerler insanı kendinden uzaklaştırır. Marx, Tanrı'yı insanın kendi bilincinin ürettiğini ifade ettiği için Feuerbach'ı incelemeye başlamıştır. Feuerbach'ın ortaya koyduğu bu düşünceleri oldukça ikna edici bulmuş ve kendi düşünceleriyle birleştirmiştir. Marx'ın din algısına göre din, insan bilincinin elverişsiz koşullarda tasavvur ettiği aldatmacadan başka bir şey değildir.²¹⁰

Marx, Feuerbach'ın düşüncesinde yer alan din eleştirisinin hemen hemen hepsini kabul etmiş ve kendi yabancılaşma teorisini Feuerbach'ın dini yabancılaşma savı üzerine oturtmuştur. Ancak ilerleyen zamanlarda Feuerbach'ın materyalizm kavramını yeterli bulmamıştır. Marx'a göre Feuerbach'ın materyalizmi, dini eleştiren diğer Genç Hegelciler gibi teorik bir karakter taşımaktadır. Bu durum materyalizm ile uyuşmamakta ve kendi içerisinde tutarsızlık oluşturmakta; “devrimci,” “pratik-eleştirel” faaliyetin önemini anlatamamaktadır.²¹¹ Marx'ın düşüncesine göre Feuerbach'ın sisteminde ağırlıklı unsur teorik unsurlardır ve pratik eylemci unsurların eksikliği hissedilmektedir. Marx'a göre “filozoflar dünyayı değişik biçimlerde yorumladılar, sorun onu değiştirmektedir.”²¹²

Marx'ın “Feuerbach'a İlişkin” başlığıyla notları bulunmaktadır. Engels'in ifadesine göre: “(...) Yeni dünya görüşünün dahiyane tohumunun atıldığı ilk belge olarak paha biçilmez değer taşıyan birtakım basit notlardır.”²¹³ Bu notlar, *Feuerbach Üzerine Tezler*²¹⁴ olarak bilinir. Marx bu tezlerde kendisine ait tarihsel materyalizmi insan toplumunu kapsayacak şekilde ele almıştır.²¹⁵

²¹⁰ Karl Marx, *Yabancılaşma*, çev. Kenan Somer – vd., (Ankara: Sol Yayınları, 2007), 17.

²¹¹ Marx - Engels, *Alman İdeoloji*, 13.

²¹² Marx – Engels, *Alman İdeoloji*, 8.

²¹³ Karl Marx - Friedrich Engels, *Felsefi İncelemeleri*, çev. Cem Eroğul, (İstanbul: Yordam Kitap, 2009), 13.

²¹⁴ Marx'ın Feuerbach üzerine 11 tezi bulunmaktadır. Bu tezler, *Alman İdeolojisi (Feuerbach)* adlı kitap içerisinde yer almaktadır.

²¹⁵ Marx – Engels, *Alman İdeolojisi*, 8.

Marx, *Alman İdeolojisi (Feuerbach)* adlı eserinde, ‘insan özü’ için tek tek bireylerin doğasında bulunan bir soyutlama olmadığını aksine bu özün toplumsal ilişkiler olduğunu belirterek bu konuda Feuerbach’ı gerçek özün eleştirisine girmemekle eleştirmiştir. Feuerbach insan özünün Tanrı’da değil, insanın kendisinde bulunduğunu ifade etmiştir. İnsanın Tanrı hakkındaki varsayımlarının aslında insanın kendi hakkında bildiği bilgiler olduğunu belirtmiştir.²¹⁶ Feuerbach bu ifadelerinde Tanrı’nın insanların ürettiği bir düşünce olduğunu söylemiş ve insanın bunun farkında olmadığını öne sürmüştür. Yani aslında insan, varlığının temeli olan bir varlıkla başka bir varlıkmiş gibi iletişime geçmektedir. “İnsanlar, insan doğasının en iyi yanlarını, Tanrı anlayışlarına yansıtıyorlardı; böylece kendileri insanlıklarından sıyrılmış oluyorlardı.”²¹⁷ Yani bir anlamda insan kendisine yabancılaşmıştır. Marx’ın Feuerbach’tan aldığı en önemli kavram ‘yabancılaşma’ kavramıdır. Marx, “Feuerbach, dinsel-kendine yabancılaşma olgusundan, dünyanın biri dinsel, tasarlanmış dünya, ötekisi gerçek dünya olmak üzere ikileşmesi olgusundan hareket eder. Onun uğraşı, dinsel dünyayı, cismani temeline oturtmaktan ibarettir.”²¹⁸ sözleriyle Feuerbach’ın asıl meseleye hala el atmadığını belirterek onun, duyumsal sezgiye başvurduğunu ifade etmektedir. Marx’a göre dinsel oluşumun açıklanması gerçek dünyadaki çelişkilerle açıklanırsa işte o zaman materyalist olunur ve dolayısıyla da bilimsel olmak mümkün olur.

Marx, Feuerbach’ın düşünsel sistemiyle beraber hareket etse de onu eleştirdiği başka noktalar da olmuştur. Marx, insanların kendilerini aciz ve günahkâr görerek, iyilik adına bütün övgüyü Tanrı’ya sunmaları şeklindeki Feuerbach’ın ifadelerini yeterli görmemiştir. Kendisi ise “materyalist ve ekonomik bir bakış açısı kazandığımızda oldukça büyük bir aşama kaydederiz”²¹⁹ diyerek ekonomik yaklaşımı din alanına dahil etmiştir.

Feuerbach’ın, Marx üzerindeki en büyük etkisi insanlığın yabancılaştığını ve bu yüzden insanlığın dine döndüğünü söylemesi olmuştur. Ayrıca Feuerbach’ın Hegel’i eleştirmesi, Marx’ın materyalist düşüncede ilerlemeye devam etmesine

²¹⁶ Ludwig Feuerbach, *Hristiyanlığın Özü*, 36.

²¹⁷ John Lewis, “Yabancılaşma”, çev. Yakup Şahan, *Felsefe Dergisi* 3 (1987): 59.

²¹⁸ Marx – Engels, *Alman İdeolojisi*, 22.

²¹⁹ Daniel L. Pars, *Seven Theories of Religion* (New York: Oxford University Press, 1996), 140.

katkı sağlamıştır. Marx bir yandan Feuerbach'ı eleştirirken diğer yandan da fikirlerine uygunluk gösteren düşünceleri sistemiyle örtüştürmeye çalışmıştır.

Marx'ın 1842 ve 1844 yılları arasında yazdığı gençlik eserlerinde Feuerbach'tan esinlendiği bir gerçektir. Öyleki bu durum sadece ondan “yabancılaşma”, “bütünsel insan” ya da “türsel insan” gibi ifadeleri almasıyla değil Feuerbachçı olmasıyla ifade edilir.²²⁰ Ayrıca Altusser'e göre:

Felsefenin dünyasallaşması”, “özne ve nitelik dönüşümü”, “insanın kölesi insandır”, “politik devlet insanın türsel yaşamıdır”, “felsefenin aşılması ve gerçekleşmesi”, “insanal kurtuluşun kafası”, “felsefe, kalbi proleteriyadır”, v.s. gibi ünlü formülasyonlar *doğrudan* Feuerbach'tan alınan ya da doğrudan onun etkisini taşıyan formülasyonlardır.²²¹

Marx, felsefi olarak etkilendiği fikir adamlarına olan eleştirilerini genelde din kaynaklı yapmaktadır. Çünkü onlar dini, bilincin ürünü görmekten ziyade gerçek dünyadan bir unsur olarak kabul etmişlerdir. Din eleştirisi, dini algılayışı Marx'ın birçok düşünüre cephe almasının sebeplerinin başında gelmektedir. Yani Marx'ın hafife alınacak bir din değerlendirmesi yoktur. Çünkü din, yaşadığı toplumda devrime-eyleme engel olan yegâne güçtür. Marx'ın eleştirdiği düşünürlerden biride Bruno Bauer'dir. Marx'ın, din eleştirisinin temellerinin tespiti için Bauer'i eleştirdiği noktaların gözden geçirilmesi gerekmektedir.

1.3.4. Bauer'den Kopuş: Arınmış Dinden, Dinsel Tutsaklığa

Marx, Berlin Üniversitesi'nde eğitim aldığı dönemlerde “Doktorlar Kulübü” adlı Genç Hegelcilerin oluşturduğu topluluğa katılmış ve burada gelecek dört yıl boyunca en iyi arkadaşı olacak Bruno Bauer (1809-1882) ile tanışmıştır.²²²

Bauer, özellikle Hıristiyanlık ve Yahudilik bağlamında din sorunu ve çeşitli sosyal ve politik konular hakkında pek çok kitap ve makale yazmış bir felsefeci, akademisyen ve yayımcıdır.²²³ O, genel olarak Kutsal Kitap eleştirmeni, Hegelci

²²⁰ Louis Althusser, “Feuerbach'ın Felsefi Manifestosu”, çev. Sinan Köseoğlu, *Toplum Bilim* 3 (1995): 34.

²²¹ Althusser, “Feuerbach'ın Felsefi Manifestosu”, 34.

²²² McLellan, *Karl Marx: His Life and Thought*, 32.

²²³ Yapılan araştırmada Bruno Bauer'in Türkçe'ye çevrilmiş bir eserine rastlanılamamıştır. Bauer hakkında, Marx üzerindeki etkisi bağlamında bilgi edinebilmek için faydalanılabilecek tek Türkçe eser olarak (Bu çalışmada İngilizce baskısından yararlanılmıştır.) Bk. Zvi Rosen, *Bruno Bauer ve Karl Marx* çev. Doğan Barış Kılınç (İstanbul: Nota Bene Yayınları, 2012). Diğer taraftan, Bauer'in başlıca eserlerinin İngilizce'ye çevrildiğini söylemek de mümkün değildir. Filozofun resmi olarak İngilizce'ye çevrilmiş üç eseri tespit edilmiştir. Bunlar *The Trumpet of*

bir filozof ve politik radikal olarak tanınmaktadır.²²⁴ Özellikle, Yeni Ahit hakkındaki eleştirel incelemeleri, Hz. İsa'nın yaşamı ile ilgili İncillerde anlatılanların problemlili yönlerini en iyi açıklayan kişi olarak görülmektedir.²²⁵

Hegel'in yaşamının son üç yılı boyunca onunla birlikte teoloji çalışan Bauer, daha sonra dine karşı eleştirel bir tutum benimsemiş ve daha önceki çalışmalarının aksine dinî inancı haklılaştırmak yerine onu yok etmeye yönelik eleştiriler geliştirmeye başlamıştır. Akademik kariyerinin başlarında geçmişten gelen dinî fikirlerin eksikliklerini ve yeni gelişmeler karşısındaki çelişkili durumlarını ortaya koymaya çalışmaktayken dinî inanca sırt çevirmesiyle birlikte eleştirileri herhangi bir dinî inancın saçmalığını göstermeye yönelmiştir.²²⁶

Bauer'in düşüncesinde din bir hurafeden başka bir şey değildir ve yerini rasyonel düşünceye terk etmelidir.²²⁷ Toplumsal ve sosyal bir sorun olan din sorunu inancın mantıksal temellerinin yerinden edilmesiyle ve Hristiyan devletin ortadan kalkmasıyla çözülebilir.²²⁸

Dine karşı düşünceler geliştiren Bauer, özellikle Hristiyanlığa ağır eleştiriler yöneltmiştir. Onun Yeni Ahit eleştirisi, İncillerin diğer insan elinden çıkma kitaplar gibi değerlendirilmesi gerektiği kabulüne dayanmaktadır. Ona göre

the Last Judgment Against Hegel the Atheist and Antichrist adlı bir parodi (Bk. Bruno Bauer, *The Trumpet of the Last Judgment Against Hegel the Atheist and Antichrist* çev. Lawrence Stepelevich (New York: Edwin Mellen Pr, 1989), *Christianity Exposed: A Recollection of the 18th Century and a Contribution to the Crisis of the 19th* adlı eseri (Bk. Bruno Bauer, "Christianity Exposed: A Recollection of the 18th Century and a Contribution to the Crisis of the 19th", çev. Esther Ziegler – Jutta Hamm. *German Thought and History* içinde ed. Paul Trejo (New York: Edwin Mellen Pr, 2002) ve *Christ and the Caesars: The Origin of Christianity from the Mythology of Rome and Greece* (Bk. Bruno Bauer, *Christ and the Caesars: The Origin of Christianity from the Mythology of Rome and Greece*, çev. Byron Marchant - Helmut Brunar (Indiana: Xlibris, 2015) adlı kitabıdır. Bauer'in felsefi ve politik düşünceleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bk. Douglas Moggach, *The Philosophy and Politics of Bruno Bauer*, (Cambridge, Cambridge University Press, 2003); Zvi Rosen, *Bruno Bauer and Karl Marx The Influence of Bruno Bauer On Marx's Thought* (Netherland: Martinus Nijhoff, 1977); Sidney Hook, *From Hegel to Marx: Studies in the Intellectual Development of Karl Marx* (Michigan: The University of Michigan Press, 1962).

²²⁴ Terrell Carver, "Reading Marx: Life and Works", *The Cambridge Companion to Marx* içinde, ed. Terrell Carver (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 5.

²²⁵ Zvi Rosen, "The Radicalism of a Young Hegelian: Bruno Bauer", *The Review of Politics* 33/3 (1971): 377.

²²⁶ McLellan, *The Young Hegelians and Karl Marx*, 48-49.

²²⁷ Gary North, *Marx's Religion of Revolution: Regeneration Through Chaos* (Texas, Institute for Christian Economics, 1989), 27.

²²⁸ Sidney Hook, *From Hegel to Marx: Studies in the Intellectual Development of Karl Marx* (Michigan: The University of Michigan Press, 1962), 102.

eldeki İncil nüshalarının her biri birbirinden bağımsız yazarlarca kaleme alınmış değildir. Dördüncü İncil'in yazarı olan Yuhanna, Luka'dan yararlanmış, Luka ve Matta ise Markos'un İncil'i üzerinden kendi İncillerini ortaya çıkarmışlardır. Diğer bir deyişle Bauer'e göre dört İncil'den sadece biri olayların anlatıcısı konumundadır. Diğerleri ise basit bir taklitten ibarettir.²²⁹

Marx'ın Doktorlar Kulübü'ne katıldığı dönemde Bauer, kulübün önde gelen şahsiyetlerinden biridir ve Marx'ın, Hegel felsefesiyle tanışması onun etkisiyle gerçekleşmiştir.²³⁰ Marx, üniversitede de Bauer'in derslerini takip etmiş ve Bauer, düşünceleri üzerinde yıllar sürecektir etkisi ile Marx için bir akıl hocası haline gelmiştir.²³¹ Bununla birlikte, yakın arkadaş oldukları dört yıllık sürede Marx ve Bauer'in ilişkisinin ayrıntılarını gösteren kaynaklar sınırlıdır. Ancak Bauer'in Marx'a yazdığı mektuplar, ikisi arasındaki iş birliğinin çok yakın olduğunu göstermeye yetmektedir. Ayrıca Marx'ın din ve felsefe çalıştığı dönem tam olarak Bauer'le yakın arkadaş olduğu döneme denk gelmektedir.²³² Buradan Marx'ın din ve felsefeyle ilgilenmesinde Bauer'in büyük bir etkisi olduğunu çıkarsamak yanlış olmayacaktır. Bu dönemde Marx için Bauer "teori ve pratik; düşünce ve söz arasındaki" birliğin yaşayan bir örneğidir.²³³

Berlin üniversitesinde Marx üzerinde etkili olan diğer kişiler (hukuk tarihi profesörü Eduard Gans (1797-1839) gibi şahsiyetler olmakla birlikte Bauer'in etkisi diğerleriyle karşılaştırılamayacak kadar büyük olmuştur. Özellikle Hegel felsefesinin yorumlanışında Marx, büyük oranda Bauer'den etkilenmiştir. Örneğin, Hegel'e ait *Mutlak Ruh* kavramının insanın kendine yabancılaşmasının²³⁴ bir biçimi olduğu şeklindeki analizi, Marx tarafından tamamen içselleştirilmiştir.²³⁵ Bir teolog olan Bauer, Marx'ı dine karşı öne sürdüğü eleştirilerle de etkilemiştir. Marx,

²²⁹ Hook, *From Hegel to Marx: Studies in the Intellectual Development of Karl Marx*, 90-91.

²³⁰ Jonathan Sperber, "Karl Marx the German", *German History* 31/3 (2013): 383.

²³¹ Rosen, *Bruno Bauer and Karl Marx The Influence of Bruno Bauer On Marx's Thought*, 4.

²³² McLellan, *The Young Hegelians and Karl Marx*, 69-70.

²³³ William Clare Roberts, "Marx's German and British Political Encounters", *The Bloomsbury Companion to Marx* içinde, ed. Jeff Diamanti – Andrew Pendakis – Imre Szeman, (London: Bloomsbury Academic, 2019), 232.

²³⁴ Yabancılaşma ile ilgili açıklamalar çalışmanın ilerleyen kısımlarında yer almaktadır.

²³⁵ Sperber, "Karl Marx the German", 385.

Bauer’ın din eleştirisini bütünüyle kabul etmiş ve daha ileri giderek bu eleştiri yöntemini din dışı diğer alanlara da uygulamıştır.²³⁶

Bauer’ın Marx üzerindeki etkisi genel felsefi yaklaşımında olduğu gibi eserlerinde kullandığı ifadelerde de gözlenebilmektedir. Marx’ın “Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı” adlı makalesinde din ve dinin toplumsal yönü hakkındaki görüşlerini açıklarken kullandığı ifadeler ve sembollerin neredeyse tamamının kaynağı Bauer’dir.²³⁷ Bu eserin hemen ikinci paragrafında yer alan “cennetin hayali gerçekliğinde bir üst-insan arayan, fakat ancak kendi yansısını bulan insanoğlu”²³⁸ ifadesi, Bauer’ın din hakkında kullandığı “hayali yansıma” tanımlamasını çağrıştırmaktadır. Yine aynı cümlede yer alan “insan-olmayan” nitelemesi, Bauer’ın Tanrı hakkındaki “insani-olmayan” kavramı ile neredeyse birebir aynıdır. Bauer’e göre din, “yürürlükteki koşulların eksikliklerinin dışavurumudur”. Bu ifade Marx’ta “dini sefalet insani sefaletin dışavurumudur” şeklinde karşılık bulmaktadır.²³⁹ Marx’ın dinin sahteliğini vurgulamak için kullandığı “illüzyon” kelimesi, *Kutsal Aile ya da Eleştirel Eleştirinin Eleştirisi* adıyla Engels’le birlikte yazdığı ve Bauer’i alaya alan yazılardan oluşan kitapta kullandığı sınırsız “eleştiri” kavramı, Bauer’ın literetürüne aittir. Bauer’ın dinin yaşattığı acıların, fakirliğin ve yoksulluğun hiçbir zaman gerçek yaşam olmadığı yönündeki düşünceleri, Marx’ın düşünce sisteminde, “gerçek acı”, “dine karşı isyan” ve “acı çekmek” kelimeleriyle yön değiştirmeden aynı anlamıyla yer bulur.²⁴⁰ Marx’ın özellikle yabancılaşma kavramı ile bağlantılı kullandığı özbilinç, genç Hegelciler içinde ve özellikle Bauer tarafından geliştirilen bir kavramdır.²⁴¹

Marx’ın, dinin gerçekleri perdeleyerek insanların acılarını yatıştırma ve katlanılan acılara teselli olma fonksiyonunu açıklamak için kullandığı ve belki de ona ait en ünlü ifade olan “din halkın afyonudur”²⁴² tanımlamasının izleri de

²³⁶ McLellan, *The Young Hegelians and Karl Marx*, 79.

²³⁷ McLellan, *The Young Hegelians and Karl Marx*, 78.

²³⁸ Karl Marx, “Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı”, çev. İsmail Yarkın – M. Ali. İnci. *Din Üzerine* içinde, Karl Marx – Friedrich Engels, (İstanbul: İnter Yayınları, 2000), 86.

²³⁹ McLellan, *The Young Hegelians and Karl Marx*, 78.

²⁴⁰ Rosen, *Bruno Bauer and Karl Marx The Inflluence of Bruno Bauer On Marx’s Thought*, 139.

²⁴¹ McLellan, *Karl Marx: His Life and Thought*, 37.

²⁴² Karl Marx, “Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı”, 87. “Din halkın afyonudur” ifadesinin asıl kaynağının Hegel olduğuna dair bir değerlendirme için Bk. Eyüp Ali Kılıçaslan, *Hegel Tartışmaları* (Ankara: Bibliotech Yayınları, 2015), 92.

Bauer’de bulunmaktadır. Bauer değişik eserlerinde dinin “yıkıcı etkisini afyon gibi uyuşturarak her şeyin yepyeni olacağı gelecek bir yaşam sunduğu”ndan, teolojinin insanoglu üzerinde “afyonvari etkisi”nden bahsetmektedir.²⁴³

Bauer’in Marx üzerindeki felsefi etkisi, ikili arasındaki yakın arkadaşlığın uzun sürmesine pek katkı sağlamamıştır. Düşüncelerinin şekillenmesinde ve felsefi sisteminin kavramsal temelini oluşturmada çok önemli bir rolü olmasına rağmen Bauer’in Marx’la dostluğu uzun yıllar sürmemiştir.

Marx, *Yahudi Sorunu Üzerine*²⁴⁴, *Kutsal Aile* ve *Alman İdeolojisi* adlı eserlerinde Bauer’i şiddetle ve yer yer alaya alarak eleştirmiştir. Bu eserlerde Bauer, en beterinden bir nihilist, hiçbir felsefi, sosyal ve politik soruna dini veya ateist argümanlara başvurmadan açıklama getiremeyen bir teolog, gerçeklerden bütünüyle kopmuş bir idealist olarak yerden yere vurulmaktadır. Bauer’in düşünceleri için ise “bir karikatür olarak kendi kendini üreten spekülasyon, spekülatif ukalalığın tekrarı, spekülatif teoloji nitelermelerini kullanmaktadır.”²⁴⁵

Marx’ın Bauer hakkındaki düşüncelerini tek bir felsefi unsurdan kaynaklandığını söylemek yanlış olacaktır. Bunun yerine Marx’ın Bauer ile ilgili düşünce ve tutumlarını birçok sebebin iç içe geçtiği karmaşık bir neden sonuç ilişkisine bağlamak daha doğrudur.²⁴⁶ Marx, çağdaşı Almanlar için fikre olan derin saygılarından dolayı onu gerçekleştirmeye teşebbüs etmediklerini söylemektedir. Bu nitelme Bauer için fazlasıyla uygundur. “Her şeye karşı eleştirel ol fakat hiçbir şey yapma” sözü Bauer’in toplumsal meselelere karşı tutumunu özetlemektedir.²⁴⁷

Marx’ın akademik çalışmalara ağırlık vermesini Bauer önermiştir. O yıllar Hegel’in etkisinin, öğrencileri arasında oldukça güçlü olduğu bir dönemdir. Genç Hegelcilerin, din ve devlet ilişkilerini ele alış şekilleri Marx’ın, Genç Hegelciler’in karşısında yer almasına sebep olmuştur. Marx, Genç Hegelciler’in dini, toplumsal ve politik bir bağlamdan bağımsız olarak eleştirmelerine karşı çıkmıştır. Ona göre, dinin eleştirisi her zaman ve mutlaka siyasal ve toplumsal bir zemine dayandırılmalıdır. Bu bağlamlardan yoksun bir din eleştirisi, toplumsal sorunlara

²⁴³ McLellan, *The Young Hegelians and Karl Marx*, 78.

²⁴⁴ Karl Marx, *Yahudi Sorunu*, çev. Sol Yayınları Yayın Kurulu, (Ankara: Sol Yayınları, 2009).

²⁴⁵ Rosen, *Bruno Bauer and Karl Marx The Influence of Bruno Bauer On Marx’s Thought*, 4.

²⁴⁶ Rosen, *Bruno Bauer and Karl Marx The Influence of Bruno Bauer On Marx’s Thought*, 4.

²⁴⁷ Hook, *From Hegel to Marx: Studies in the Intellectual Development of Karl Marx*, 99.

herhangi bir çözüm sunmayacağından amaçsız ve bu nedenle anlamsız olacaktır. Fakat Bauer, dini başlı başına eleştiri konusu olarak görmüş ve bu konuda diğer arkadaşlarını da örgütlemiştir. Marx, Bauer’i, bu tutumundan vazgeçmeye çağırmış Genç Hegelciler’in önde gelen yazarların yazdığı, dine saldıran yazılarını editörlüğünü yaptığı gazetede yayımlamayı reddetmiştir. Bu durum, iki yakın arkadaş olan Bauer ve Marx’ı da karşı karşıya getirmiş ve ilişkilerinin kopma noktasını temsil etmiştir.²⁴⁸

Marx Bauer’in etkisinde kaldığı dönemlerde, kültür düzeyi yüksek olan insanların dünyasındaki etkisinden övgüyle söz ederken sonraları Bauer’i acımasızca alaya alan eleştiriler yapmaktan çekinmemiştir. Marx, Bauer’in eleştirisine onun değişik meseleleri birbirine karıştırdığını ifade ederek başlamaktadır.²⁴⁹ Marx’ın Bauer’den ayrışması radikal eleştirinin ne anlama geldiği sorusu üzerinde gerçekleşmiştir.²⁵⁰ Bruno Bauer’in, Marx ile arkadaşlığı 1841 yılında bozulmuştur. Çünkü Marx, Bauer’in bu dönemde dini yok etme fikrini eleştirmiştir. Marx her ne kadar toplumu ve devleti dönüştürmek için dinin ortadan kalkması gereken bir kurum olduğunu düşünse de Bauer’in devletle dini ayırmak, bir diğer anlamda da laiklik ilkesini yeterli görmemiştir. Çünkü asıl olan sorunu tamamen halledip gerçek kurtuluşa ulaşmaktır. Gerçek kurtuluş ise toplumsal kurtuluştur.²⁵¹ Marx’a göre dinin, inananın inandığı dinden ötürü değil, inanan kişinin dine neden inandığı açısından eleştirisinin yapılması gerekmektedir. Bu noktalarda Bauer’n ayrılır. “Bay Bauer, “dinsel bir sorun”un dinsel bir sorun olduğunu söyleyerek kendini yatıştırır. “(...) Bu nedenle bay Bauer, Yahudi dininin gizemini gerçek Yahudi ile açıklayacak yerde, gerçek Yahudileri Yahudi dini ile açıklar.”²⁵² Marx’ın, Ruge’ye²⁵³ mektubunda, dinle ilişkili olarak kullandığı tersine çevrilmiş gerçeklik ifadesi açık bir şekilde Bauer’in kavramsallaştırmasıdır

²⁴⁸ E. Atilla Aytekin - Gökhan Atılğan, *Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler* (İstanbul: Yordam Kitap, 2012) 178.

²⁴⁹ Hook, *From Hegel to Marx: Studies in the Intellectual Development of Karl Marx*, 102.

²⁵⁰ Sperber, “Karl Marx the German”, 385.

²⁵¹ Carlos Pardo – Deniz Vardar, “Karl Marx’ın Yahudi Sorunu”, *Toplum Bilim* 3 (1995): 54.

²⁵² Marx – Engels, *Kutsal Aile*, 159.

²⁵³ Ruge, 1803-1880 yıllarında yaşamış Alman siyaset adamıdır. Öğrencilik yıllarında Bauer ve Feuerbah’tan etkilenerek Genç Hegelcilik prensiplerini benimsemiştir. Paris’e yerleştiği dönemlerde Marx’la tanışmıştır.

Engels’le birlikte yazdığı *Alman İdeolojisi* adlı yapıtta Marx, Bauer ve kardeşini “Aziz Bruno” gibi ifadelerle alaya alarak eleştiri yağmuruna tutmuştur. Ayrıca *Kutsal Aile* adlı eserin ismi *Eleştirel Eleştirinin Eleştirisi* şeklinde basılarak Bauer’in eleştirilerine ironik cevaplar vermiştir. “*Kutsal Aile*, Allgemeine Literatur-Zeitung çevresinde toplanan Bauer kardeşler ile onların Genç Hegelci yandaşlarını gülünç bir adlandırma biçimidir.”²⁵⁴.

Marx’ın, görüşlerinin şekillenme sürecinde, Bauer’in etkisinde kaldığı açık bir gerçek olsa da Marx, Bauer’in fikirlerini tamamıyla kabul etmemiş, Bauer’in savlarının teolojinin tutsağı olduğunu ve ifade ettiği özgürleşmenin içeriğini sorgulamadığını belirtmiştir.²⁵⁵

²⁵⁴ Marx - Engels, *Kutsal Aile*, 13. (çevirenin notu)

²⁵⁵ Gerard Bensussan – Georges Labica, *Marksizm Sözlüğü*, çev. Volkan Yalçıntoklu, (İstanbul: Yordam Kitap, 2017), 1052.

İKİNCİ BÖLÜM

MARX VE DİN: KAVRAMSAL ANALİZ

2.1. Marx'ın Maddeciliği

Felsefi sistemlerin amacı evreni, varlığı ve hayatı yorumlamak ve açıklamaktır. Yani felsefi görüşler insan hayatına bir anlam yüklemekle sorumludurlar. Bu bakımdan felsefe, “varlığın kaynağı ve amacı nedir?” gibi bir ontolojik soruya cevap bulmak durumundadır. Asıl mesele varlığın kaynağı sorgulanırken, varlığın yapısında değişmez bir töz olup olmadığıyla birlikte bu tözün ne olduğu sorusunun cevabının bulunmasıdır. Bu tür arayışlar, eski Yunan felsefesinden günümüze kadar felsefe tarihinin en önemli tartışması haline gelmiştir.²⁵⁶

Eski Yunan Felsefesinde Aristoteles'in ilk filozof olarak adlandırdığı Thales (?-546), her şeyin tanrılarla dolu olduğunu dolayısıyla her şeyin canlı ve içerisinde tanrısal bir güç olan su ile dolu olduğunu belirtmiştir.²⁵⁷ Herakleitos (540-480), evrende sabit bir tözün bulunmadığını ifade ederken Parmenides, Herakleitos'un aksine evrende gerçek olanın zamandan bağımsız ve bölünmez “Bir” olduğunu açıklamıştır.²⁵⁸ Demokritos'a göre bütün cisimler sabit bir töz olan maddeden, atomlardan oluşmaktadır.²⁵⁹ Aristo ise evrene şekil veren ve ilk hareketi başlatan ve başlangıçta olduğu gibi sonda da olan bir Tanrı'nın varlığından söz ederek oluşumu teolojik açıdan ele almıştır.²⁶⁰ Görüldüğü gibi felsefe tarihi boyunca filozoflar, varlığın yapısının kökenini kendi düşüncelerine göre açıklamaya çalışmışlardır. Buradan hareketle kimi filozoflar, varlığın kökeninde madde

²⁵⁶ İbrahim Sezgül, “Marx'ın Diyalektik-Tarihsel Materyalizmi ve Etik”, *Toplum Bilimleri* 7/12 (2010): 235.

²⁵⁷ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 21.

²⁵⁸ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 23-29.

²⁵⁹ Hüsamettin Erdem, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi* (Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 1998), 113.

²⁶⁰ Kamiran Birand, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi* (Ankara: A.Ü.İ.F.Y., 1987), 55.

olduğunu savunmuş, kimi filozoflar ise sonsuz bir varlık olarak Tanrı tarafından varlığın yaratıldığını ifade etmişlerdir.

Maddeciliğin diğer bir adı materyalizmdir. Maddecilik, sözlükte özdekçilikle karşılaşmış Latince *materia* (madde) kelimesinden türetilmiştir. Var olan her şeyin maddeden ibaret olduğu, maddeden ayrı bir şekilde metafizik alanın olmadığı, bilinç, düşünce gibi unsurların maddeden kaynaklandığı, doğa üstü bir gücün bulunmadığını ifade eden doktrinlere denir. Maddeciliğe göre olup biten her şey maddi sebeplerle açıklanmaktadır.²⁶¹

Maddeci düşünceye, eski Çin ve Hint kaynaklarında da rastlanmaktadır. Bununla birlikte maddeciliği en sistemli hale getirip bir disiplin olmasını sağlayanlar, Leukippos²⁶², Demokritos, Epikuros ve Lucretius gibi Antik Yunan filozoflarıdır. Bu düşünürler varlığın özünü maddeye bağlayıp, maddenin var olmadığını ve yok olmayacağını düşünürler. Madde atomlardan meydana gelmekte ve atomlar sonsuz hareket halindedirler. Ayrıca düşünce de atomlardan oluşmaktadır. Ruh ise canlı varlığı cansız varlıktan ayıran bir nesne olarak görülmektedir.²⁶³

Daha sonraki dönemlerde Sokrates (MÖ. 469-399)²⁶⁴, Platon (MÖ. 42-MÖ.347)²⁶⁵ ve Aristo²⁶⁶, maddeci görüşlerin varlığın kökenini açıklamada yetersiz kaldığını göstermiştir. Sokrates, varlığı “külli” kavramıyla temellendirince maddecilerin açıklamaları yetersiz kalmış ve Sokrates’in düşünceleri Platon’un idealizmine zemin hazırlamıştır. Eflatun, maddenin oluş halinde bulunduğunu ve Tanrı tarafından şekillendirildiğini belirtmiştir. Aristo ise maddenin formunu veren

²⁶¹ Aydın Topaloğlu, “Materyalizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 28. Cilt içinde, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2003), 137.

²⁶² Eski Yunan bilgisi, Demokritos’un geliştirdiği atomculuk öğretisinin öncüsüdür. Bk: <http://www.filozof.net/Turkce/filozof-biyografi-l/19241-leukippos-kimdir-hayati-hakkinda-bilgi.html>.

²⁶³ Topaloğlu, “Materyalizm”, 137.

²⁶⁴ Sokrates hakkındaki bilgiler günümüze başka filozoflar tarafından aktarılmıştır. Sokrates hakkındaki bilgiler, öğrencisi olan Eflatun (Platon)’un *Sokrates’in Savunması* adlı eserinden öğrenilmektedir. Bk: Platon, *Sokrates’in Savunması*, çev. Ahmet Cevizci, (Ankara: Say Yayınları, 2015).

²⁶⁵ Eflatun’un yaşlılık döneminde yazdığı, kozmolojisini ve evrenin nasıl oluştuğuna dair görüşlerini belirttiği eseri için Bk: Platon, *Timaios*, çev. Furkan Akderin, (Ankara: Say Yayınları, 2015)

²⁶⁶ Aristo’nun evrensel ilkelerin nedenlerini araştırdığı, metafizik meseleleri ele aldığı ve tözün özelliklerinden bahsettiği eseri için, Bk: Aristoteles, *Metafizik*, çev. Y. Gurur. Sev, (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 20015).

fakat kendisi madde olmayan ezeli ve ebedi olan “ilk hareket ettirici” kavramıyla maddeci görüşleri eleştirmiştir.²⁶⁷

Ortaçağ’da skolastik düşüncenin hakim olması nedeniyle maddeci düşünceler, teolojinin gerisinde kalmış ve çok fazla hareket alanı bulamamıştır. 18. yüzyıl (Aydınlanma Dönemi) materyalizmi antik dönemdeki düşüncelere benzer bir bir şekil almıştır. Aydınlanma döneminde maddeye olan aşırı ilgi belli aralıklarla daha da radikal bir almıştır. Bu dönemde materyalizm mekanik bir anlayış göstermiş, insan ve ruh gibi kavramlar, mekanik bir varlık gibi ele alınmıştır.²⁶⁸ 19. yüzyıla gelindiğinde maddeci düşünceler yeni bir boyut kazanmış, fizik, kimya, biyoloji, antropoloji gibi bilim dallarındaki yeni genişlemelerle birlikte metafizik düşünceler geri planda kalmıştır. Ayrıca Charles R. Darwin’in (1809-1882)²⁶⁹ evrim teorisi ve Feuerbach’ın Tanrı’nın yerine insanı koyduğu insan merkezli felsefesi, maddeci düşünceyi geliştirmiştir.²⁷⁰

19. yüzyılın sonlarına doğru maddeci düşünce Karl Marx ve Friedrich Engels’le birlikte değişikliklere uğramıştır. Marx, fikirlerinin oluştuğu 1844-1845 yıllarında maddeci görüşlere sahiptir. Bu noktada Feuerbach’ın etkisi altında kalmıştır. Fakat Marx’ın maddeciliği kendi ifadesiyle, Feuerbach’ın maddeci görüşleri gibi tutarsız, mantıksız ve dar kapsamlı değildir. Marx’ın gözünde Feuerbach, Hegel idealizminin bütün köprülerini yıkmış ve maddeciliğin temel ilkesini ortaya koymuş, ayrıca sadece dine ve teolojiye savaş açmakla kalmayıp metafiziğin her türlüünü reddetmiştir.²⁷¹ Marx’a göre düşüncenin hareketi, Hegel’in “ide” adı altında bir şekle büründürdüğü gerçekliğin gerçekliği değil, aksine gerçek hareketin yansımasından olan, insan beyninin değişikliğe uğrayan bir yansımasıdır.²⁷² Marx, dine bağlı olan idealizmi sadece reddetmekle kalmamış, kuşkuculuğu, eleştiriciliği ve pozitivizmi de idealizme “gerici” bir ödün vermekle

²⁶⁷ Topaloğlu, “Materyalizm”, 138.

²⁶⁸ Oskar Ewald, *Fransız Aydınlanma Felsefesi*, çev. Gürsel Aytac, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010), 132.

²⁶⁹ Darwin’in canlıların oluşumu ve üremesiyle ilgili tezleri için, Bk: Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, çev. Bahar Kılıç, (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2017).

²⁷⁰ Topaloğlu, “Marxizm”, 138.

²⁷¹ V. İ. Lenin, *Karl Marx ve Doktrini*, çev. Şiar Yalçın, (Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 1995), 14.

²⁷² Marx, *Kapital I. Cilt*, 28-29.

suçlamış, maddeciliği açıkça reddedip gizlice savundukları için utanç verici bulmuştur.²⁷³

Marx'ın maddeciliği, alemin ezeliliğini kabul ederken maddenin ve doğanın daima var olduğunu ileri sürmektedir. Bu açıdan madde yaratılmamış olduğu için ilahi bir güce ihtiyaç yoktur ve dünya Tanrı'nın dahil olmadığı bir şekilde varlığını devam ettirmektedir.²⁷⁴

Marx ve yakın dostu Engels, kendi maddeciliklerini, eski maddecilikten ayrı gördüklerini ifade etmiştir. Onlar, “mekanik maddecilik” olarak adlandırdıkları eski maddeciliği bilimlerin modern gelişmelerini takip etmemekle suçlamışlardır. Ayrıca eski maddeciliğe göre doğa sürekli bir oluş halindeydi fakat bir daire biçiminde olan bu hareket başladığı noktaya geri döndüğü için hiç ilerlemiyordu.²⁷⁵ Engels, Marx'la birlikte doğa ve tarih anlayışlarını maddeci kavrayışla birleştirdiklerini belirtmiştir.²⁷⁶ Böylelikle doğayı mekan açısının yanında zamansal olarak da ele alır.²⁷⁷ Yani eski maddecilik, tarihsel ve diyalektik olmadığı gibi, insanı, tarihin belirlediği bütün sosyal ilişkilerin bir ürünü olarak değil sadece soyut bir varlık olarak ele alarak sadece dünyayı yorumlamakla yetinmiştir.²⁷⁸ Bir diğer anlamda Marx'ın eleştirdiği maddecilik, eylemci yapıya sahip değildir.

“Maddecilik, kaçınılmaz olarak bilinç fenomeninin materyal varlık fenomeninden sonra ortaya çıkacağı yönündeki olumlama anlamına gelir.”²⁷⁹ İnsan açısından maddeci varlık yaşadığı sosyal hayat anlamına gelir.

Marx açısından maddeci varlığın özelliklerini belirleyen durum emektir. Düşünce, emek tarafından üretilir; emek, emek ilişkileri tarafından şekillenir. Emek yabancılaştığında, düşünce ideoloji üretir. Emek yabancılaştıkça onu farklı gruplar alır ve ortaya sınıf ayrımı çıkar. Kişi hangi sınıfta yer alıyorsa, o sınıfsal düşünceyi benimser. Alt yapıda olan kişi üst yapının empoze ettiği ideolojiyi benimser. Bu

²⁷³ Lenin, *Karl Marx ve Doktrini*, 16.

²⁷⁴ Etienne Gilson, *Ateizmin Çıkması*, çev. Veysel Uysal, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1994), 73.

²⁷⁵ Friedrich Engels, *Köylüler Savaşı*, çev. Kenan Somer, (Ankara: Sol Yayınları, 1999), 28.

²⁷⁶ Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, çev. İsmail Yarkın, (İstanbul: İnter Yayınları, 2003), 15.

²⁷⁷ Ahmet Umut Hacifevzioğlu, “Marx'ta Kapitalist Devlet Bağlamında Yönetenler ve Yabancılaşma Sorunu”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 26 (2018): 376-377.

²⁷⁸ Lenin, *Karl Marx ve Doktrini*, 17.

²⁷⁹ Jacques Ellul, *İsa ve Marx*, çev. Ali Toprak, (İstanbul, Karşı Karşı Yayınları, 2010), 143.

durumda karşımıza teolojinin güçlü sınıf tarafından üretildiği çıkar. Tümdengelmisel teoloji yoktur ve dini ilkeleri, yöneten sınıf belirler. Ve böylece Hristiyan halkın teolojisinin kahramanı olan İsa kendine yoksulların yanında yer bulmuştur.²⁸⁰ Bu açıdan dinî ilkeler fakirlerin avuntusu, zenginlerin ise kullanacakları bir güç haline gelmiştir.

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle, Marx'ın maddeciliğinin doğa ve tarih anlayışlarının birleşmesiyle oluştuğu ifade edilebilir. Çünkü Marx, insanı sadece soyut bir varlık olarak değil toplum içinde, düşünceleri ve sosyal ilişkilerden etkilenen bir yapıda görmektedir. Bu bakımdan Marx'ın maddeciliğini diyalektik maddecilik ve tarihsel maddecilik olarak ikiye ayırmak mümkündür.

2.1.1. Diyalektik ve Maddecilik

2.1.1.1. Diyalektik'in Anlamı ve Kökeni

Diyalektik, felsefe tarihi kadar eski bir kavramdır. Diyalektik, doğayı ve toplumu düşünme ve yorumlama yöntemidir. Diyalektik, evrene herşeyin bir değişim ve akış içerisinde olduğu varsayımıyla bakmaktır. Fakat bu, diyalektiğin bir yönüdür. Diyalektik aynı zamanda değişimin ve hareketin zıtlıklar yoluyla gerçekleştiğini ifade eder.²⁸¹ Diyalektik temel olarak iki varsayım üzerine kuruludur. Bu varsayımların ilki her şeyin kendi içinde çelişik olduğudur. İkincisiyse çelişkinin bütün yaşamın ve hareketin kökeninde bulunduğudır. Öyle ki hareket eden, eylemde bulunan herşey zıtlık taşımaktadır.

Şekil 1: Diyalektik süreç²⁸²

²⁸⁰ Ellul, *İsa ve Marx*, 144.

²⁸¹ Alan Woods – Ted Grant, *Reason in Revolt: Dialectical Philosophy and modern Science Volume I* (New York: Algora Publishing, 2002), 39-40.

²⁸² Erişim 18.09.2019 <https://panteidar.wordpress.com/2013/11/15/diyalektik-ve-diyalektik-materyalizm/>.

Şekilde gösterildiği gibi diyalektik süreç bir döngü halinde ilerlemektedir. Bir yandan değişim devam ederken diğer yandan insanların birbirleriyle olan ilişkileri, çevre, hareket ve çelişkiler diyalektiğin merkezinde yer almaktadır. Koşullar, bu unsurların hareketinden etkilenmektedir.

Diyalektik (dialogos), Yunanca kökenli bileşik bir sözcüktür. “Dia” ve “logos” kelimelerinin bir araya gelmesinden oluşmaktadır. “Dia”, ayırma ve kat ederek, yol boyunca anlamlarına gelirken, “logos” ise toplamak, devşirmek, söylemek, dile getirmek anlamlarına gelmektedir.²⁸³ Platon bu sözcüğü logos boyunca, söyleşerek ilerleme anlamını içeren şekliyle kullanmıştır. Dolayısıyla diyalektik (dialogos), karşı karşıya gelerek çatışma anlamını da taşımaktadır. Platon, logosun çok anlamlılığını daraltarak, gerçek logosu felsefeye, akıl içeren söze yaklaştırmıştır.²⁸⁴

Bazı tarihçilere göre diyalektik’in kökeni Herakleitos’a, bazılarına göre de Elea’lı Zenon’a (M.Ö. 5. yüzyıl) dayanmaktadır. Herakleitos, diyalektik kavramını kullanmamış olmasına rağmen, onu en iyi çözümleyen düşünürlerden biri olmuştur. Herakleitos, “aynı ırmakta iki kez yıkanılmaz” sözüyle sürekli bir oluş, sürekli bir değişim olduğunu ortaya koyarak, diyalektiği yöntem olarak kullanmıştır.²⁸⁵ Aristoteles, Zenon’u diyalektiğin yaratıcısı olarak nitelendirir. Zenon, akıl yürütme ve düşünme teknikleriyle ilgilenir. Ona göre karşıt düşüncedeki kimselerin görüşlerindeki tutarsızlıklar tartışma yoluyla ortaya çıkarılır. Diyalektik, Herakleitos’ta ontolojik bir boyut içerirken, Zenon’da biçimsel varlık alanında kullanılır. Zenon da, Herakleitos gibi diyalektik kavramını eserlerinde somut olarak kullanmamıştır.²⁸⁶

Platon’da ise diyalektik, bir yöntem olarak kabul görmektedir. Platon konuşmalar esnasında dinleyiciyi etkilemenin önemi üzerinde durmuştur. Fakat önemli olanın sadece dinleyici cezbetme olmadığını ifade etmiştir.²⁸⁷ Bu açıdan incelendiğinde Platon’a göre önemli olan akılcı önermelerin kısa cümlelerle

²⁸³ Ragıp Ege, “Diyalektik”, *Felsefe Ansiklopedisi 4. Cilt*, içinde ed. Ahmet Cevizci, (Ankara: Babil Yayıncılık, 2006), 576.

²⁸⁴ Ege, “Diyalektik”, 577.

²⁸⁵ Cem Eroğlu, “Diyalektiğe Giriş”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* (1966): 284.

²⁸⁶ Ege, “Diyalektik”, 577.

²⁸⁷ Bk: Platon, *Gorgias*, çev. Furkan Akderin, (Ankara: Say Yayınları, 2016).

söylenmesidir. Bunun için de yöntem diyalektik olmalıdır. Platon “diyalektik yürüyüşü” ifadesiyle kavramdan kavrama geçerek yine başka bir kavrama yükseleceğinden bahsetmektedir. Bu kavramla bütünü bütününe varılarak, ilkenin kendisine ulaşılmış olunur.²⁸⁸

Platon’un *Phaidros*²⁸⁹ adlı diyalogunda konuşturduğu Sokrates, dağınık olan düşünceleri tek bir fikir etrafında toplayabilme ve düşünceyi olması gerektiği gibi parçalama, ayırma yöntemlerinde söz etmektedir.²⁹⁰ Bu bilgiler ışığında, diyalektik kavramının, 19. yüzyıl öncesinde de yöntem ve kavram olarak kullanıldığı ortadadır. Özellikle Platon’da hem kavram olarak kullanılmış hem de yöntem olarak ifade edilmiştir.

Diyalektik, Ortaçağ boyunca, tanrıbiliminin yöntemi, kutsal metinlerin ve kilise hukukunun yorumlanması şeklinde üç şekilde gelişmiştir. Diyalektik, kutsal metinleri anlamak için öğrenilmesi zorunlu bir disiplin haline gelmiştir. Böylece diyalektiğin kullanımı farklılaşmış, akli bağlamda ele alınmış ve mantıkla aynı anlamda kullanılmıştır.²⁹¹ Bu bilgiler ışığında diyalektiğin ilk kullanımından farklılaşan yeni anlamını incelemek için mantık ve diyalektik ilişkisinin açıklanması gerekmektedir.

2.1.1.2. Mantık ve Diyalektik

Filozofların gerçeği aramasına ve bulmasına yarayan bir yöntem ihtiyaçları olmuştur. Kimi filozoflar bu yöntemi bir mantık aracı olarak değerlendirmiştir. 19. yüzyıla kadar mantığın kuralları Aristoteles’ten alınmıştır.²⁹² Aristoteles mantığı bir alet gibi kullanmıştır. Bu açıdan mantık bütün bilimlerden önce bilinmelidir. Alet bilinerek felsefe ve bilim inşa edilmiş olacaktır.²⁹³ Bu nedenle Aristoteles’in mantıkla ilgili eserlerine, doğru düşünmeye götüren araç anlamında *Organon*

²⁸⁸ Ege, “Diyalektik”, 578. Ayrıca Platon’un diyalektik yöntemini daha detaylı anlattığı eseri için Bk. Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu – M. Ali Cimcoz, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010).

²⁸⁹ Platon, *Phaidros*, çev. Furkan Akderin, (Ankara: Say Yayınları, 2016).

²⁹⁰ Ege, “Diyalektik”, 578.

²⁹¹ Ali Çetin, “Aristoteles’te ve İslam Mantıkçılarında Diyalektiğin Kullanımları”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 7-12 (2011): 34.

²⁹² Rene Maublanc – Marcel Cachin, *Felsefe Bilim ve Din*, çev. Asım Bezirci, (İstanbul: Doğa Basın Yayın, 2009), 16.

²⁹³ İsmail Köz, “Aristoteles Mantığı ile Felsefe – Bilim İlişkisi”, *A.Ü.İ.F.D.*, 2 (2002): 356.

denmiştir.²⁹⁴ Aristoteles'in *Organon (Topica/Topikler)*²⁹⁵ adlı mantık kitaplarının beşincisi olan *Topikler* diyalektik üzerine bir eserdir.

Aristoteles, *Topikler*'de amacının çelişkiye düşmeden öne sürülen problemler hakkında bir tartışma metodu bulmak olduğunu ifade etmiştir.²⁹⁶ Aristoteles, *Topikler* 1. kitabının "Diyalektiğin Faydası" bölümünde, diyalektik akıl yürütmelerin faydaları olduğunu savunmaktadır. Ona göre, diyalektik zihnin alıştırmada bulunmasını, karşıdaki insanın düşüncelerini öncül alıp onlardan sonuçlar çıkarmamızı ve bilimlere faydalı olmamızı sağlamaktadır.²⁹⁷

Aristoteles diyalektiği kanılardan tüemellere ulaşma görerek bu yolla kesin bilimsel bilgiye ulaşamayacağını söylemektedir. Aristoteles'te tüemellere varmada ortaya çıkan şey, bir tözün kanıtlanması değil, onun başka bir biçimde ortaya çıkmasıdır. Bu bakımdan Aristoteles'in diyalektiği olumsuzluk taşımaktadır.²⁹⁸ Yani bilimsel bilgiye ulaşma konusunda diyalektik, yanlış akıl yürütmeler üretebilmektedir. Diğer bir ifadeyle idelerin ya da tözlerin oluşma sürecinde bir anlam taşıyan diyalektik, Aristoteles'te varlığı bilme ve kavrama noktasında yanlış sonuçlara götürmektedir.

Aristoteles'in diyalektiğine, İmmanuel Kant (1724-1804) eleştirel bir anlam yükler. Kant'a göre felsefe bize duyular yoluyla elde edebildiğimiz bilgilerin gerçekliği hakkında kesin bilgiler vermez. Sadece gerçekliğin yansıttığı bilgileri biliriz. Kant diyalektiği *Arı Usun Eleştirisi*²⁹⁹ adlı çalışmasında ortaya koyar ve yanılsamanın bir mantığı olarak görür.³⁰⁰ Kant diyalektiğe felsefi bir boyut kazandırarak ona eleştiri görevini vermektedir.³⁰¹

²⁹⁴ Nusret Hızır, *Felsefe Yazıları*, (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1981), 229. *Organon* ismi daha sonra şarih Alexander Aphrodisias tarafından verilmiştir. Aytekin Özel, "Organon ve Mantık", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/14 (2008): 149.

²⁹⁵ Aristo, *Organon V Topikler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1952); Aristoteles'in, mantık çalışmaları *Organon* adlı kitapta toplamıştır. Bu mantık serisi 1. *Kategoriler*, 2. *Önergeler*, 3. *Birinci Analitikler*, 4. *İkinci Analitikler*, 5. *Topikler*, 6. *Sofistik Deliller* olmak üzere altı kitaptan oluşmaktadır. Aristoteles'in, diyalektik hakkındaki görüşleri, *Organon*'un 5. kitabı olan *Topikler* adlı çalışmada yer almaktadır.

²⁹⁶ Vedat Kamer, "Aristoteles ve İnformel Mantık", *2400'üncü Yılında Aristoteles ve Aristoteles'in Dünya Tefekküründeki Yeri* içinde, (Lefkoşe: Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, 2017), 241.

²⁹⁷ Aristoteles, *Organon V Topikler*, 10.

²⁹⁸ İsmet Şahin, *Sınıftan Kaçan Çocuk*, (Ankara: Praksis, 2014).

²⁹⁹ İmmanuel Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, çev. Aziz Yardımlı, (İstanbul: İdea Yayınevi, 2008).

³⁰⁰ Şahin, *Sınıftan Kaçan Çocuk*, 71-72.

³⁰¹ Ege, *Felsefe Ansiklopedisi*, 4. Cilt, 580-581.

Ayrıca diyalektik İslam felsefesinde cedel kelimesiyle ifade edilmektedir. Cedel, sözlükte çetin olmak, birini sert yere düşürmek, cephe almak anlamına gelmektedir. İslam felsefesinde cedel'in ispat ve tartışma metodu olarak kabul görmesinin temelinde Aristoteles vardır. Aristoteles'in *Topikler* adlı eseri, Arapça'ya orijinal isminin yanında el-cedel adlarıyla çevrilmiştir.³⁰² Bu çeviriler sonrasında İslam filozofları diyalektik yöntem üzerinde durmuş, özellikle de kalam disiplini tarafından kabul görmüş ve cedel adı altında inançların savunan bir yönetime dönüşmüştür.³⁰³ Ayrıca, İslam düşünürlerinin önde gelenlerinden Farabi (832-950)³⁰⁴, İbn Sina (980-1037)³⁰⁵ ve İbn Rüşd (1126-1198)³⁰⁶ gibi filozoflar diyalektik konusunda çalışmalar yapmıştır.³⁰⁷

2.1.1.3 Diyalektik İdealizm

İdealizm, metafizikte maddi olmayan fikir ve tasavvur gibi unsurları kabul edip, dış alemi kabul etmemektir. İdealizmin önde gelen isimlerinden biri Hegel, eşyanın kaynağını açıklamak için “mutlak fikri” kabul eder. Ona göre bütün varlık, fikirden (ide) ibaret olup, onun dışında hiçbir şey mevcut değildir.³⁰⁸

Hegel, görünüm ve özün birlikteliğini savunarak gerçekliğe dünyevi düzeyde ulaşamayacağını, gerçekliğe düşünce üzerinden varılacağını belirttiği için idealizmin içinde kalmıştır. Hegel'e göre “herkes kendi zamanının çocuğudur, felsefe de aynı şekilde kendi zamanını düşüncede özetler.”³⁰⁹ Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere Hegel genel olarak idealizmin çizgisinde olan bir filozoftur. Diyalektik, Hegel tarafından sistemli bir hale getirilmiş³¹⁰ ve Hegel'in diyalektiğine, diyalektik idealizm denmektedir.

³⁰² Yusuf Şevki Yavuz, “Cedel”, Erişim 15.09.2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cedel>

³⁰³ Çetin, “Aristoteles'te ve İslam Mantıkçılarında Diyalektiğin Kullanımları”, 35.

³⁰⁴ Daha detaylı bilgi için Bk: Farabi, *Farabi'nin Üç Eseri*, çev. Hüseyin Atay, (Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları, 1974); Farabi, *Kitabu'l Buhran*, çev. Ömer Türker – Ömer Mahir Alper, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012); Farabi, *Mantiğa Giriş Risaleleri*, çev. Yaşar Aydın, (İstanbul, Litera Yayıncılık, 2018).

³⁰⁵ İbn Sina, *Kitabu'ş-Şifa Mantığa Giriş*, çev. Ömer Türker, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006).

İbn Sina, *Kitabu'ş-Şifa Kategoriler*, (İstanbul, Litera Yayıncılık, 2010).

³⁰⁶ Bk: İbn Rüşd, *Metafizik Şerhi*, çev. Muhittin Macit, (İstanbul, Litera Yayıncılık, 2017).

³⁰⁷ Çetin, “Aristoteles'te ve İslam Mantıkçılarında Diyalektiğin Kullanımları”, 35.

³⁰⁸ Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, 128-130.

³⁰⁹ Friedrich G. W. Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, 30.

³¹⁰ Ömür Sezgin, *Marx, Kapital ve Diyalektik Materyalizm* (Ankara: Phonenix Yayınevi, 2010), 64.

Hegel felsefi sisteminin kurulmasını sağlayan yönteme diyalektik adını verir. Diyalektik yöntem Alman düşüncesinde kullanılan bir kavram olmuştur. Hegel'den önce Fichte (1762-1814)³¹¹ ve Schelling (1775-1854)³¹² felsefede kullandıkları yöntemin diyalektik olduğunu belirtmişlerdir.³¹³ Hegel'e göre diyalektik karşıtları uzlaştırmakla gelişir.³¹⁴

Hegel'in diyalektik yöntemi üç aşamadan meydana gelir. *İlk aşama* nesnelerin herhangi bir değişim meydana gelmeden önceki durumlarını içerir. *İkinci aşama* yadsıma aşamasıdır. Bu aşamada nesne kendi karşıtını doğurur. *Üçüncü aşama* da ise karşıtlar daha büyük bir birlik içinde uzlaşırlar. Bu aşamada yadsımanın yadsıması aşaması olarak adlandırılmaktadır. Hegel'e göre ilk basit birlik Tanrı'dır (Mutlak İde). Daha sonra Tanrı'ya karşıt ve yabancılaşmış maddi dünya ortaya çıkar. Son aşamada insan bilinci meydana gelerek Tanrı ve maddi dünyanın uzlaşması gerçekleşir.³¹⁵

Hegel'in diyalektik argümanına göre tek tek şeylere odaklanıldığında sadece aralarındaki farklar görülebilir. Oysa diyalektiğin bakış açısıyla bakıldığında bu şeylerin hepsinin aynı sürecin bir parçası olduğu görülür. Varlıklar değişim sürecindeki anlar olarak görüldükleri zaman gerçek anlamını kazanır.³¹⁶

Hegel, özdeş olanla ayrı olanı birleştirmek için çelişik olanların sentezine gider. Hegel'e göre diyalektiği tez, antitez ve sentez olarak çözümlemek gerekmektedir. Bu üçlü "fikir"nin gelişmesine katkı sağlar. Tez, dünyanın varoluşundan önceki yaratılışın yani saf "fikir"nin incelenmesi demektir, bu mantıktır. Antitez, gelişme aşamalarında maddenin incelenmesidir, bu da doğa

³¹¹ Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), felsefi sorunların çözümünde insan "ben"inden yola çıkarak çözüm getiren Alman filozoftur. Fichte diyalektiği verimli bir düşünmenin yöntemi yapmış aynı zamanda pratik felsefeyle ve özgürlük sorunlarıyla ilgilenmiştir. Bk: Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 369-379.

³¹² Friedrich Wilhelm Joseph Von Schelling (1775-1854), özgürlük, natüralizm, epistemoloji alanlarında çalışmalar yapmış 19. Yüzyıl felsefesi düşünürlerindendir. Hegel ve Fichte ile idealizmin en çok bilinen filozoflarındandır. Schelling sübjektif idealizm yerine objektif bir idealizm belirler. Ona göre doğa "ben" ile aynı cinstendir. Yani doğa aslında "ben" gibi bir zekadır. Doğadaki yaratıcı güç (Tin), insanda bir olup kendisine erişir. Bk: Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 379-386.

³¹³ Fatih Toktaş, *Felsefenin Kısa Tarihi* (İzmir: Berke Ofset Matbaacılık, 2015), 322.

³¹⁴ Toktaş, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 323.

³¹⁵ Alex Callinicos, *The Revolutionary Ideas of Karl Marx* (London: BookMarks Publication, 1996), 61-63.

³¹⁶ Callinicos, *The Revolutionary Ideas of Karl Marx*, 60.

felsefesidir. Sentez ise maddeye katılan düşüncenin incelenmesi yani insanın yarattığı yapıtlarıyla dini, sanatı ve felsefesiyle toplumun yapısının ele alınmasıdır.³¹⁷

Klasik mantık bir şeyin hem yok hem de var olamayacağını söylerken Hegel, asıl varlığın fikir olduğunu belirterek sürekli bir oluş içerisinde olduğunu düşünmektedir. Hegel varlık alemini, çelişmezlik prensibine göre değil, varoluşun kabulüyle (tez), varoluşun inkârı (antitez), varoluşunun kabulüyle varoluşun inkarının birleşmesiyle (sentez) ile açıklamayı seçmiştir.³¹⁸

Hegel, aslında sadece düşünce ve toplumun gerçek anlamda diyalektik olduğunu düşünmüştür. Hegel'in diyalektik düşüncesinin amacı doğanın bütün fenomenlerinin ve insan tarihinin bütün aşamalarının kendi deyimiyle “Mutlak Ruh”un değişik yönleri olduğunu göstermektir.³¹⁹

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Hegel’de diyalektik, oluşun kavranmasına yarayan bir yöntemdir. Yani Hegel kendi metafiziğini somutlaştırmak ve geçerli kılmak için diyalektiği sistemli bir hale getirmiş ve varlığın özünü kavramak için kullanmıştır.

2.1.1.4. Diyalektik Materyalizm

Diyalektik materyalizm³²⁰ ifadesi, doğanın incelenmesi açısından yöntem olarak diyalektik, doğa olaylarının algılanışı ve anlamlandırılması açısından ise materyalist bir bakış açısıyla ele alındığı için birliktelik oluşturmuştur.³²¹

³¹⁷ Mauclang – Cachin, *Felsefe, Bilim ve Din*, 32.

³¹⁸ Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, 85-86.

³¹⁹ Callinicos, *The Revolutionary Ideas of Karl Marx*, 61.

³²⁰ Diyalektik materyalizm ifadesi ilk olarak Alman sosyalist Joseph Dietzgen (1828-1888) tarafından 1887’de *Bir Sosyalistin Epistemolojisi Alanına Gezileri* adlı çalışmasında ortaya konmuştur. Bk: Jason Devine, “Diyalektik Materyalizm, İdeoloji ve Revizyonizm”, çev. Köstebek Kollektif, Erişim 19.09.2019, <http://www.kostebekkolektif.org/diyalektik-materyalizm-ideoloji-ve-revizyonizm-jason-devine/>; Ayrıca, Dietzgen, diyalektik materyalizme sosyal demokrasinin kanıtlanmış biçimi olarak gönderme yapmıştır. Marx her ne kadar Dietzgen’le tanışmış, onu 1. Enternasyonal’in 1868 de yapılan kongresinde “proleteryanın filozofu” diye tanıtmış ayrıca *Kapital* adlı eserinde Dietzgen’in düşüncelerine yer vermiş olsa da diyalektik materyalizm kavramı Marx’ın ölümünden sonra ortaya çıktığı gibi Marksist bir kavram değildir. Aksine Dietzgen’e ait bir kavramdır.

Bk: <http://www.yeryuzupostasi.org/2017/05/31/anarsist-hareketin-marxist-dostu-joseph-dietzgen-ibrahim-q-/>.

³²¹ Georges Politzer, *Felsefenin Temel İlkeleri*, çev. Hasan İlhan (Ankara: Alter Yayıncılık, 2009), 17.

Diyalektik, Marx'ın düşüncelerini oluştururken kullandığı bir yöntemdir. Fakat Marx'ın kendisi, yayınlanmış çalışmalarında diyalektik maddecilik ya da diyalektik materyalizm ifadesini kullanmamıştır.³²²

Diyalektik, yöntem olarak en kapsamlı ve en sistemli bir biçimde ilk kez Hegel tarafından ortaya konulmuştur.³²³ Marx'ın materyalizmi Hegel'in diyalektik düşüncesiyle biçimlenir.³²⁴ Marx, bu bakımdan *Kapital* adlı eserini oluşturduğu zamanlarda Hegel'e karşı övgüler sunmaktan kendini alamamıştır. Hegel, ona göre sıradan olmayan bir yöntem ortaya koymuş ve bu bakımdan eleştirilmemesi gereken bir düşünürdür. Öyle ki Hegel'in kendisinden daha pasif düşünce üreten kişiler tarafından eleştirildiğini gördüğünde Hegel'in saflarında yerini almış ve onu savunmuştur.³²⁵

Büyük düşünürlerin ortaya koydukları sistemlerindeki eksiklikler Marx'a göre eleştirilmelerine neden olmamalıdır. Marx, bir yandan Hegel'e olan vefa borcunu ödemeye çalışsa da diğer yandan yapması gerekenin onu eleştirmek yerine mistisizmle dolu olan diyalektiğini idealist öğelerden temizlemek olduğunu düşünmüştür.³²⁶ Marx'ın diyalektiği önceki başlıkta anlatılan Hegel'in diyalektiğiyle özdeş değildir. Marx, Hegel'den diyalektik yöntemin ana çekirdeğini almıştır.³²⁷ Marx'ın bu konudaki ifadeleri şu şekildedir:

Benim diyalektik yöntemim, temelinde, Hegelci diyalektik yöntemden yalnızca farklı değil, onun doğrudan karşıtıdır. Hegel için, idea adı altında bağımsız bir özneye bile dönüştürdüğü düşünme süreci, bu sürecin sadece dış görünüşünü oluşturan gerçekliğin demiurgosudur.* Bendeysen, tam tersine, düşünsel olan (das Ideelle), maddi olanın insan kafasına yerleştirilmiş ve tercüme edilmiş biçiminden başka bir şey değildir. (...) Hegel'de diyalektik baş aşağı durur. Gizemsel kabuğun içindeki rasyonel özü bulmak için tersine çevrilmesi gerekir.³²⁸

³²² Parkan, *Marx*, 99.

³²³ Doğuhan Murat Yücel, "Felsefede Diyalektik", Erişim 10.03.2019.
<https://www.dmy.info/diyalektik-nedir/>.

³²⁴ Metin Bal, "Hegel Okumak", 30.

³²⁵ Wheen, *Karl Marx*, 34.

³²⁶ Ekin Oyan Altuntaş, "Aydınlanma Döneminden Günümüze Bilimsel Bilginin temelindeki Ana Sorunsal: İdealizm-Materyalizm Tartışması ve Diyalektik Yöntem", *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 12/47, 32.

³²⁷ J.V. Stalin, *Diyalektik ve Tarihi Materyalizm*, çev. İsmail Yarkın, (İstanbul: İnter Yayınları, 1992), 7.

³²⁸ Marx, *Kapital I. Cilt*, 28-29. *Demiurgos: Platona göre, fiziksel evrenin biçimlendiricisi ve koruyucusu. (Çevirenin dipnotu) Bk. Marx, *Kapital I. Cilt*, 29.

Marx'ın bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, Hegel'in varlığın oluşumunu anlamak için ortaya koyduğu diyalektik, Marx'ta ise gerçeklik düzeyindedir. Bir anlamda Marx'ın diyalektiği, insanın kafasına sokulmuş olan düşüncelerin temizlenmesidir. Marx, fikirlerini bu düşünce etrafında şekillendirerek maddi dünyanın insan zihnini şekillendirmesinden söz etmiş ve yöntem olarak da diyalektiği seçmiştir. Meriç'e göre de Marx'ın diyalektik materyalizmi, toplumda oluşan din, devlet ve para etrafında oluşan sömürü düzenini çözümlemektir.³²⁹ Buradan hareketle, din, devlet ve para fikirlerinin insanın kafasına yerleştirilmiş olduğu düşünülebilir. Marx'ın ifadelerinde bahsettiği rasyonel özü, insan zihninin üretilmiş düşüncelerden temizlenmiş hali anlamında ifade etmek mümkündür.

Marx'a göre Hegel'de diyalektik soyut şekliyle hareket etmekte ve kendine başkalaşma aslında kendine dönmeyi temsil etmektedir. İnsan hayatının yabancılaşması Tansıral bir süreç olarak görülür.³³⁰

Marx, Alman eleştirisinin, geçmişe karşı duyduğu ilginin büyüklüğünden dolayı hayati bir öneme sahip olan şu soruyu sormadığını dile getirir: "Hegelci diyalektik karşısında şimdiki durumumuz nedir?"³³¹ Bu soruya Marx'ın cevabı modern eleştirinin Hegel'in diyalektiğini ihmal edildiği yönündedir.³³² Marx, bu düşüncesinde, eleştiriler esnasında bir nevi Hegel'in tekarı yapıldığını belirtmiştir. Ayrıca Hegel mantığının, sınırları aşılmış olmamakla birlikte Bauer gibi eleştirenleri de Hegel'in tekrarlanması olarak nitelendirmiştir.³³³ Çünkü Hegel'in diyalektiği idealizm kökenlidir. Günlük hayattaki tecrübeler Hegel'e göre diyalektikle birlikte felsefi bir sürece dönüşmektedir. Bu süreç mutlak tine giden bir süreçle sonlanmaktadır. Yani Hegel'de diyalektik, tinin kendisiyle tamamlanması, kendini tanıması anlamındadır.³³⁴

³²⁹ Cemil Meriç, *Saint-Simon İlk Sosyalist İlk Sosyolog* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 45.

³³⁰ Marx, *1844 El Yazmaları*, 176.

³³¹ Marx, *1844 El Yazmaları*, 155.

³³² Marx, *1844 El Yazmaları*, 155.

³³³ Marx, *1844 El Yazmaları*, 156.

³³⁴ Arslan Topakkaya, "Tarihsel Materyalizm Bağlamında Marx'ı Yeniden Okumak", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1/3 (2008): 386.

Oysa Marx, insanların varlıklarını belirleyen şeyin bilinçleri değil, bilinçlerini belirleyen şeyin toplumsal varlıkları olduklarını ifade etmekte³³⁵ ve diğer diyalektik yöntemlere eleştiriler sunmaktadır. Bu eleştirileri, toplumun pratik yönünü öne çıkarmak, toplumsal koşullardan bağımsız bir bilinç olmayacağını belirtmek amacıyla sıraladığını söylemek mümkündür. Ayrıca Marx'ın diyalektik yöneme dayanan materyalizmi, toplumu tanıyıp toplumsal şartları ortaya koyan bir yöntem değil, aynı zamanda onu değiştirmeyi de hedefleyen pratik bir yöntemdir.³³⁶

2.1.2. Tarihsel Materyalizm

Marx'ın, yayınlanmış çalışmalarında tarihsel materyalizm kavramını kullanmadığı görülmüştür.³³⁷ Tarihsel materyalizm, insanın bilincindeki bütün düşünce, hareket ve gereksinimleri, ekonomik ihtiyaçları karşılamaya yönelik tepkiler olarak görmektedir.³³⁸ Marx'ın tarihsel maddecilik kuramı ekonomik olarak kabul edilmesinin yanında insan emeğini temele almasından dolayı da tarihi hümanizm olarak kabul görmektedir.³³⁹

Marx'ın tarihsel materyalizm hakkındaki düşünceleri diyalektik materyalizmden türetilmiştir. Yani tarihsel materyalizm, diyalektik materyalizmin topluma uyarlanmış yönüdür.³⁴⁰ Marx'ın yakın arkadaşı Engels, onun ölümünden sonra “(...) Marx da tarihsel materyalizm ilkesi ile insanlık tarihinin gelişmesi kanununu keşfetmiştir”³⁴¹ sözünü söyleyerek Marx'ın tarihin mantığını keşfettiğini belirtmiştir.

Marx açısından insanların yaşamlarını sürmeleri için kurdukları toplumsal ilişkiler önemlidir. Tarihsel materyalizmi ya da diyalektik materyalizmi din algısı açısından önemli kılan nokta toplumsal ilişkilerde pratiğin önemidir. Halkın avuntularıyla pasif bir şekilde yaşaması tarihsel olarak gücünü yadsıması ve dine esir olması, tarihsel materyalizmin önemini arttırmaktadır. Marx'a göre tarih,

³³⁵ Marx – Engels, *Alman İdeolojisi*, 46.

³³⁶ Topakkaya, “Tarihsel Materyalizm Bağlamında Marx'ı Yeniden Okumak”, 387.

³³⁷ Parkan, *Marx*, 99.

³³⁸ William S. Sahakian, *Felsefe Tarihi*, çev. Aziz Yardımlı, (İstanbul, İdea Yay., 1995), 227.

³³⁹ Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferansları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 42.

³⁴⁰ Sezgül, “Marx'ın Diyalektik ve Tarihsel Materyalizmi ve Etik”, 237-238.

³⁴¹ Bryan S. Turner, *Religio and Ocial Theory* (London: Sage, 1991), 62.

insanın şartlarını ve koşullarını göstermektedir. Tarihsel süreçte koşullar bizi materyalizme götürmelidir. Marx, birçok düşünürü, insani özü dinsel öze indirgemeye çalıştığı için eleştirir. Çünkü bireyin özü toplumsal ilişkilerdir. Marx, tarihsel süreç bağlamında insanı hayvanlardan ayıran en önemli özelliğin bilinç olmadığını dile getirir.³⁴² İşte bu noktadan hareketle tarihsel süreç, toplum için en önemli değer haline gelmiştir. Marx’a göre tarihsel-diyalektik materyalizmi, bu sürecin doğru işlemesi ve halkı harekete geçirmek için yardımcı olacak bir unsur olarak görmek mümkündür. Marx’ın tarihsel materyalizmle temellendirdiği “pratik”, “eylem”, “devrim”, “toplumsal hareket” gibi kavramlar, halkı eyleme çeken kavramlar olarak görülmektedir.

2.2. Marx ve İnsan Doğası

İnsanın bir tür olarak belli ve değişmeyen bir öze sahip olduğu düşüncesi felsefe tarihinin en köklü kabullerinden biridir. Bu kabul bütün insanlık tarihi boyunca geliştirilen değişik argümanları temellendirme görevi görmüştür. Bütün insanların ortak bazı özellikleri olduğu kabulü pek çok felsefi düşüncede karşımıza çıkmaktadır. Aristoteles’in *Metafizik*’inin ilk cümlesi insan doğası ile ilgilidir: “Bütün insanlar doğal olarak bilmek isterler.”³⁴³ Burada bilme isteği bütün insanlarda bulunan, doğalarına özgü bir istek olarak sunulmaktadır. Böylece bilme isteğinin Aristoteles’e göre insanın doğasına has bir özellik olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır.

Doğuştan gelen ve türe özgü bazı özelliklerin insanın düşünce ve eylemlerini belirleyip belirlemediği sorusu, Marx’ın özellikle yabancılaşma hakkında geliştirdiği düşüncelerle ilgili olarak önem taşımaktadır. Bu bağlamda insan doğası kavramı, Marx’ın toplum ile ilgili geliştirdiği düşüncelerinde bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak ele alınmaktadır.³⁴⁴

Marx’a göre tek tek insan bireylerinin varlığı bütün insanlık tarihinin temelidir. İnsanlık tarihini meydana getiren şey ise tek tek insanların fiziksel özellikler ve bu özelliklerin elverdiği ve gerektirdiği ölçüde doğayla kurdukları

³⁴² Marx, *Alman İdeolojisi*, 39.

³⁴³ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul, Divan Kitap, 2017).

³⁴⁴ Kurtul Gülenç – Önder Kulak, *Marx ve Sonrası*, (İstanbul: İthaki Yayınları, 2017), 61.

ilişkidir. İnsanların doğayla kurdukları ilişki sonucunda kendi geçim araçlarını üretmeye başlamaları onları hayvanlardan ayırmıştır.³⁴⁵ Görüldüğü üzere Marx, insanın insani bir varoluşa sahip olabildiğini doğayla ilişkisine bağlamaktadır. Böylece o, kendinden önceki pek çok düşünürden farklı olarak, insanın, toplumsal etkenlerden etkilenmeden varlığını sürdüren bir doğası/özü olduğu fikrine karşı çıkmıştır. Ona göre insanın değişmediği varsayılan pek çok özelliği farklı toplumsal yapılarda büyük oranda değişim göstermektedir.³⁴⁶ Doktora tezinde incelediği Demokritos ve Epikuros'un temsil ettiği materyalist geleneğin bir parçası olan Marx'a göre insan maddi doğanın bir ürünüdür ve metafizik bir özelliğe sahip değildir.³⁴⁷

Marx'ın bakış açısına göre, insanın geliştirdiği düşünceler, dünyada ortaya koyduğu eylemler, ürettiği değerler ve kurumlar maddi koşullardan bağımsız değerlendirilemez. Bütün bu sayılanlar, başlı başına insanın kendine özgü doğasından kaynaklanmamakta, aksine insanın yaşadığı dünyanın şartları tarafından kesin bir biçimde belirlenmektedir. İnsanların düşünceleri, duygular ve en olmayacak türden hayalleri bile maddi yaşam süreçlerinin birer yansımasından başka bir şey değildir. Marx'a göre, "yaşamı belirleyen bilinç değildir, tersine, bilinci belirleyen yaşamdır."³⁴⁸

İnsanın maddi koşullardan bağımsız bir doğaya sahip olmadığı düşüncesi özellikle Louis Pierre Althusser'in³⁴⁹ (1918-1990) yorumlarının güçlü etkisiyle Marx'ın, insanın kendine özgü bir doğasının varlığını reddettiği şeklinde anlaşılmıştır. Althusser'e göre Marx felsefi düşünce serüveninde entelektüel bir dönüşüm geçirmiş ve belli bir noktada eski düşüncelerinden bir kopuş yaşamıştır. Althusser, bu dönüşüme "epistemolojik kopuş" adını vermektedir.³⁵⁰ Ona göre,

³⁴⁵ Marx – Engels, *Alman İdeolojisi*, 30.

³⁴⁶ Judy Cox, "Marx'ın Yabancılaşma Kuramına Giriş", *Felsefelogos* 7/25-26 (2005): 50.

³⁴⁷ Yvon Quiniou, *Yaygın Yanlış Fikirler Kısacında Karl Marx*, çev. Savaş Kılıç (İstanbul: Versus Kitap, 2009), 15.

³⁴⁸ Marx – Engels, *Alman İdeolojisi*, 35.

³⁴⁹ Louis Pierre Althusser, 20. yüzyıl Marksist toplum filozofları içinde en özgün ve etkili olan Fransız düşünürüdür. Althusser, Marx'ın metinleri üzerinde yaptığı analizlerle Marksizmi bir tarih bilimi olarak yapılandırarak tarih için bilimsel bir yaklaşım geliştirmeyi amaçlamıştır. Bu kapsamda yaptığı çalışmalar sonucunda genç Marx'ın düşünceleri ile olgun Marx'ın fikirleri arasında radikal bir kopuş olduğu fikrine ulaşmıştır. Bk. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 41-43.

³⁵⁰ Althusser, *Marx İçin*, 42-43.

1845 yılı, Marx'ın entelektüel gelişiminin ikiye ayrıldığı “epistemolojik kopuş”un gerçekleştiği yıldır. Althusser, 1845 yılından önceki döneme “ideolojik”, bu yıldan sonraki döneme ise “bilimsel” dönem adını vermektedir. Ayrıca, bilimsel dönemi de “teorik olgunlaşma” dönemi ve “teorik olgunluk” dönemi olarak ikiye ayırmaktadır. Marx bu kopuşla birlikte eski ideolojik felsefeyi terk etmiş ve yeni bir felsefe kurmuştur. Ona göre, Marx'ın düşünsel bir kopuş gerçekleştirdiğini gösteren eserler sağlığında yayımlanmamış olan *Feuerbach Üzerine Tezler* ve *Alman İdeolojisi*dir.³⁵¹ Althusser'in açıklamalarından bu dönüşümün, eski felsefenin etkisi altındaki maddeci dünya görüşünün idealizmin boyunduruğundan kurtarılması olduğu anlaşılmaktadır. Althusser, eski felsefenin bigi teorisi, ahlak, estetik, siyasal iktisat, tarih kavrayışı gibi bütün alanlarında insan doğası (ya da insanın özü) kavramına dayandığını ve bu kavramın yüzyıllarca sorgulanmadan bir gerçeklik olarak kabul edildiğini söylemektedir.³⁵² İşte Marx, 1845 yılından itibaren düşünce sistemindeki kırılma ile insani öze dayalı, ideolojik felsefi etkilerden kurtulmuş ve idealist öğeler taşımayan gerçek bir maddeci felsefe geliştirmeye başlamıştır. Böylece Marx, Althusser'e göre; tutarlı bir maddeci felsefenin gerektirdiği gibi idealizmin başlıca varsayımı olan insan doğası fikrini tamamen terk etmiştir.³⁵³

Marx'ın insan doğası fikrini reddettiği iddiasının en büyük dayanaklarından biri *Feuerbach Üzerine Tezler*'in altıncısıdır. Feuerbach'ın din hakkındaki yaklaşımının bir eleştirisi olan altıncı tezde Marx şöyle söylemektedir:

Feuerbach dinsel özü insani öz haline getirir. Ne var ki, insani öz tek tek her bireyin doğasında bulunan bir soyutlama değildir. Bu öz, kendi gerçekliği içinde, toplumsal ilişkiler bütünüdür.

Bu gerçek özün eleştirisine girmeyen Feuerbach, bu yüzden:

1. Tarihsel süreçten soyutlama yapmak, dinsel duyguyu kendi başına tanımamak ve soyut -yalıtılmış- bir insan bireyi varsaymak zorunda kalmıştır.
2. Dolayısıyla öz, yalnızca "tür" olarak; çok sayıda bireyi doğal biçimde birbirine bağlayan içsel, sessiz bir genellik olarak kavranabilmektedir.³⁵⁴

Althusser göre Marx bu tezde, Feuerbach'ın şahsında insan doğası ile ilgili eski felsefenin iki kabulünü ortaya koymaktadır. Bunlar: “İnsanın evrensel bir özü

³⁵¹ Althusser, *Marx İçin*, 43-44.

³⁵² Althusser, *Marx İçin*, 277.

³⁵³ Gülenç – Kulak, *Marx ve Sonrası*, 61.

³⁵⁴ Marx – Engels, *Alman İdeolojisi*, 16.

vardır”³⁵⁵ ile “bu öz gerçek öznelere olan ve tek tek ele alınan bireylerin öz niteliğidir”³⁵⁶ şeklindeki kabullerdir. Burada Marx’a göre bu iki kabulden hareket eden Feuerbach’ın düştüğü hatanın (dinsel özü insani öz haline getirmek) nedenini tezin ikinci cümlesinde görmek mümkündür. Feuerbach insani özü, yani insan doğasını her bir bireyin doğasında içkin, sabit ve soyut (yalıtılmış) bir şey olarak düşünmüştür.³⁵⁷ Halbuki Marx’a göre, bu insani öz, aslında toplumsal ilişkiler ağı içinde somut olarak biçimlenmektedir.

Marx’ın *Feuerbach Üzerine Tezler*’in altıncısında söylediği sözler genel olarak onun kişisel insan doğasını reddettiği şeklinde yorumlanmıştır.³⁵⁸ Bu görüşe göre Marx, insanın kişisel doğasının varlığını kabul etmemiştir. Ona göre tek gerçek sosyal varlık insan değil, insanlardan oluşan ekonomik toplumdur. O kişilerle değil, kitlelerle ilgilenmiştir.³⁵⁹

Marx’a atfedilen insani bir özün var olmadığı fikrinin genel olarak onun diğer alanlardaki düşüncelerini de şekillendirdiği düşünülmektedir. Bu bağlamda Marx’ın insanın ruhsal ihtiyaçları, kişisel özelliklerini ihmal ettiği ve bu özelliklere saygı duymadığı yaygın bir varsayımdır. Marks’ın din eleştirisi de onun bütün manevi değerleri inkâr etmesi ile aynı düzlemde anlaşılmaktadır.³⁶⁰

Kendi içinde tutarlı bir maddeci felsefenin kurulması için Marx’ın insani bir öz olduğu düşüncesini reddettiği genel olarak savunulsa da bu konu hakkındaki tartışmalar Marxist literatürde sonlanmış değildir.³⁶¹ Bazı düşünürlere göre Marx’ın gerek altıncı tezdeki gerekse diğer eserlerindeki yaklaşımları insan doğasının tümünden reddi anlamını taşımamaktadır. Bu düşünürlerin önde gelenlerinden Norman Geras’a (1943-2013) göre, Marx’ın insan doğasını reddettiği iddiasının geniş bir kabul görmesi garip bir durumdur. Çünkü ona göre, böyle bir iddiayı desteklemek için Marx’ın eserlerinde kayda değer bir şey bulunmamaktadır. İddiayı

³⁵⁵ Althusser, *Marx İçin*, 277.

³⁵⁶ Althusser, *Marx İçin*, 277.

³⁵⁷ Gülenç – Kulak, *Marx ve Sonrası*, 67.

³⁵⁸ Marx’ın sözlerinin insan doğasını reddetme anlamına geldiği şeklindeki yorumların bir listesi için Bk. Norman Geras, *Marx ve İnsan Doğası: Bir Efsanenin Reddi*, çev. İsmet Akça – M. Görkem Doğan (İstanbul: Birikim Yayınları, 2011), 51-53.

³⁵⁹ Erich Fromm, *Marx’s Concept of Man* (New York: Frederick Ungar Publishing, 1961), 77.

³⁶⁰ Fromm, *Marx’s Concept of Man*, 2.

³⁶¹ Sean Sayers, *Marxism and Human Nature* (London: Routledge, 2003), 3.

ispat için kullanmaya değer tek alıntı olan altıncı tez Marx'ın yayımlamaya değer bulmadığı bir eserde³⁶² yer almaktadır.³⁶³ Altıncı tezin kapsamlı bir dilsel analizi sonucunda Geras, Marx'ın altıncı tezdeki üçüncü cümlesinin tezin bütünlüğü içinde, üç muhtemel anlamı içerdiği sonucuna varmaktadır. Buna göre, “bu öz, kendi gerçekliği içinde, toplumsal ilişkiler bütünüdür” cümlesi,

- 1) Gerçekte insanın tabiatı toplumsal ilişkiler bütünü tarafından koşullandırılmıştır.
- 2) Gerçekte insan doğası veya insanın tabiatı, toplumsal ilişkiler bütünü içinde açığa çıkmaktadır.
- 3) Gerçekte insanın tabiatı toplumsal ilişkiler bütününce belirlenmiştir veya insan doğası bu bütün içinde eriyip yok olmuştur.³⁶⁴

Geras'a göre Marx, altıncı tezin üçüncü cümlesiyle ilk iki anlamı kastetmiş olabilir fakat üçüncü anlamı kesinlikle kastetmemiştir. Marx'ın burada kastettiği anlam insan doğasının toplumsal boyutlarının çok güçlü olduğu, toplumsal koşulların doğuştan gelen bireysel özelliklerin yanında bu özellikleri tamamlayan unsurlar olduğudur.³⁶⁵ Bu analize göre Geras, altıncı tezin Marx'ın insan doğası fikrini reddettiğini göstermediği sonucuna ulaşmaktadır.³⁶⁶

Marx'a göre insan doğasının soyut bir gerçeklik olarak var olup olmadığı tartışmalı olsa da yukarıdaki açıklamalardan Marx'ın insanın doğasını yaşadığı toplumdan bağımsız bir varlık olarak görmediği anlaşılmaktadır.³⁶⁷ İnsanın özünü toplum tarafından şekillendirilmektedir. Toplum değiştikçe insanların inançları, arzuları ve yetenekleri de değişmektedir. İnsanın davranış şekli içinde yaşadığı

³⁶² *Feuerbach Üzerine Tezler*, Marx'ın sağlığında yayımlanmamıştır. Dahası Marx bu tezleri yayımlanmak üzere kaleme almamıştır. Tezler Marx'ın ölümünden sonra Engels tarafından bulunmuş ve kendi yazdığı *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu* adlı eserin sonunda yayımlanmıştır. Engels'e göre, “Bu tezler, yayımlanmak için değil, ileride üzerinde işlenilmek için aceleyle yazılmış kısa, ama yeni bir dünya görüşünün tohumunu taşıyan ve anlatan ilk belge olması bakımından değerine paha biçilemez notlardır”. Bk. Friedrich Engels, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, Çev. Nizamettin Burhan (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1962), 6.

³⁶³ Geras, *Marx ve İnsan Doğası: Bir Efsanenin Reddi*, 12.

³⁶⁴ Geras, *Marx ve İnsan Doğası: Bir Efsanenin Reddi*, 47.

³⁶⁵ Geras, *Marx ve İnsan Doğası: Bir Efsanenin Reddi*, 50.

³⁶⁶ Geras, *Marx ve İnsan Doğası: Bir Efsanenin Reddi*, 127.

³⁶⁷ Cox, “Marx'ın Yabancılaşma Kuramına Giriş”, 50.

toplumdan ayrılamaz. Bundan dolayı insanları anlamak için öncelikle sosyal ilişkiler bütünü incelenmelidir.³⁶⁸

İnsan doğasının toplumun etkisiyle şekillendiği söylendiğinde akla toplumun mahiyetinin ne olduğu sorusu gelmektedir. Marx, toplumun tek tek insanlardan oluştuğu fikrini kabul etmemiştir. Ona göre toplum bireylerden oluşmaz. Toplum, bireylerin kendileini buldukları bağlantılar ve ilişkiler toplamını ifade eder.³⁶⁹

2.3. Yabancılaşma: İnsan Bilincinin Dışsallaşması

2.3.1. Yabancılaşmanın Anlamı ve Kökeni

Felsefi bir kavram olarak yabancılaşma, “bir kimsenin kaybettiği birtakım özelliklerin kendi dışındaki bir varlıkta bulunduğunu fark etmesi halini veya dış şartların etkisiyle şahsiyet özelliklerini kaybetmiş bir kimsenin veya bir gurubun bu duruma karşı kazandığı bilinç hali”³⁷⁰ demektir.

Yabancılaşma kavramının anlamı yüzyıllar boyunca birkaç defa değişmiştir. Teolojik terminolojide önceleri Tanrı ve insan arasındaki ayrılığı vurgulamak için kullanılmıştır. Toplumsal sözleşme teorilerinde³⁷¹ ise insanın özgürlüğünü kaybetmesi olgusunu ifade etmektedir. Ekonomi terminolojisinde de mülkiyetin devri anlamında kullanılmıştır.³⁷² Ayrıca kişinin gizem ayinlerinde bedeninden ayrılması Romalılarca zihinsel yabancılaşma olarak adlandırılmaktaydı. İlk Hristiyanlar içinde insanın Tanrı’dan ayrılmasıdır.³⁷³

Yabancılaşma, edebi tarih kadar eskidir. Homeros³⁷⁴, kabilesiz, yasadışı ve yoldaşlığın dışına düşmüş birinden bahsetmiştir. Yabancılaşmış insan kavramı

³⁶⁸ Callinicos, *The Revolutionary Ideas of Karl Marx*, 66.

³⁶⁹ Marx, *Grundrisse*, 337.

³⁷⁰ Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, 371.

³⁷¹ Jean-Jacques Rousseau’ya göre (1712-1778), yabancılaşma kavramını, doğa durumundan uzaklaşan insanı, doğal durumunda olduğu gibi özgürleşmesini sağlayacak olan “genel irade”dir. Bk. Jean- Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006): 15.

³⁷² Marcello Musto, “Revisiting Marx’s Concept of Alienation”, *Socialism and Democracy* 24/3 (2010): 92.

³⁷³ Özbudun, *Yabancılaşma* ve, 14.

³⁷⁴ “Öyleyse Homeros’un hayranlarına rastlayınca ne yapacaksın? Sana derlerse ki: “Homeros Yunanlılığın kurucusudur; insanları yönetmek, yetiştirmek için ondan örnek almalı,

Yahudi geleneğinde de yer almaktadır. Abram'ın hikayesi yabancılaşmış insanın simgesi konumundadır. Abram, ailesinden, ulusundan ve ulusal dininden kopmuş yurtsuz dolaşan biridir. Sevme gibi yetileri yoktur. Kendini sevedemediğinden, aşkın bir kudrete teslim ederek bu varlığa boyun eğer. Böylece kendine yabancılaşmış olduğu için kendinde olması gereken tüm iyi özellikleri kendi varlığı olmayan mutlak bir güce yansıtır. Karşılığında ise isminin İbrahim'e dönüşmesiyle yeni bir kimlik edinmiş olur. Tüm bunlar yabancılaşmış insanın durumudur.³⁷⁵ Kaynaklar yabancılaşma teriminin Grekçe "alloiosis" ve Latince "alienatio" kelimelerini karşılayan kendinden geçme ve benliğin dışına çıkma anlamlarına geldiğini belirtir.³⁷⁶

"Terim, klasik antikite sonlarına doğru ve Helenistik devirde, 'Bir ve Tek Olan'la yani Tanrı'yla' bütünleşme anlamına"³⁷⁷ gelmektedir. Pagan mistiklerinden Plotinos (204-270) yabancılaşmayı, ruhun alt bir varlık konumundan, herşeyin temeli olan bir varlıkla bütünleşmesi olarak tanımlamaktadır. Yabancılaşma köken olarak dini bir anlam ifade etmektedir.³⁷⁸

Yabancılaşma kavramı ilk kez putlara tapmakla ilgili ortaya çıkmıştır. İnsan kendi yaptığı putları kutsal sayarak, onların önünde eğilmiş ve kendi potansiyeline yabancılaşmıştır. Böylece insan kendi varlığını baskı altına almakta ve kendi özelliklerine putlara boyun eğerek ulaşmaktadır.³⁷⁹ Dinler insanlara kendiliklerine dönme konusunda rehber olmuşlardır. Fakat gerçek yaşamdaki durum tarih boyunca hep böyle gerçekleşmemiştir. Örneğin, putperestlik, Ortaçağ'da Batı'da yaşayan teokratik dönem, yabancılaşmanın kaynağının din olduğunu göstermiştir.³⁸⁰

davranışlarımızı onun öğütlerine uydurmalıyız"; bu adamları saygıyla selamlar, sevgiyle kucaklarsın; sizden değerli insan yoktur, dersin; bence de Homeros şairlerin en büyüğü, tragedya şairlerinin de başıdır, dersin." ifadesiyle Platon'un *Devlet* adlı kitabında bahsettiği Antik Çağda yaşamış İyonyalı ozandır. Bk: Platon, *Devlet*, 351.

³⁷⁵ J. Schaar, *Escape From Authority* (New York: Basic Books, 1961): 174

³⁷⁶ Özbudun, *Yabancılaşma ve*, 16.

³⁷⁷ Özbudun, *Yabancılaşma ve*, 16.

³⁷⁸ Özbudun, *Yabancılaşma ve*, 16.

³⁷⁹ Gökhan Ofloğlu, "Yabancılaşmanın Teorik Gelişimi ve Tarihsel Süreç İçinde Farklı Alanlarda Görünümleri", *Kamu-iş* 1 (2008): 114.

³⁸⁰ Mustafa Tekin, "Mevlana Celaleddin Rumi'de Din ve Yabancılaşma", *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2010): 108.

Yabancılaşmanın din kaynaklı gerçekleştiği boyutlar olduğunu öne süren Ali Şeriatî de din ile karşıt din (dinin dünyada yaşanılan şekli) arasındaki çelişkiden bahsederken, karşıt dinin insanı yabancılaştırdığından söz etmektedir.³⁸¹ Yukarıda ifade edilen Batı örneğindeki yabancılaşmayla benzer bir durum söz konusudur. Dinin gerçek hayata yansımaları olan karşıt din insanı yabancılaştırır.

Yabancılaşmanın ilk sistematik felsefî açıklaması Hegel tarafından *Tinin Görüngübilimi* adlı eserinde yapılmıştır. Hegel, bu eserde yabancılaşma kavramı için *Entausserung* (benliğin dışsallaştırılması- feragat) ve *Entfremdung* (uzaklaşma, yabancılaşma) kelimelerini kullanmıştır. Ludwig Feuerbach'ın *Hıristiyanlığın Özü* adlı kitabında oluşturduğu dinî yabancılaşma teorisi de kavramın gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.³⁸² Marx, Hegel ve Feuerbach'tan yabancılaşma kavramını farklı bir çerçevede geliştirmiştir. Yabancılaşma kavramına Marx'ın yaptığı en büyük katkı onu felsefî, dinî ve siyasî açıdan ele almanın yanı sıra, onu maddi üretimin ekonomik yönünü kapsayacak şekilde genişletmesidir.³⁸³

2.3.2. Marx Öncesi Yabancılaşma

2.3.2.1. Hegel ve Yabancılaşma

Yabancılaşma kavramı, Hegel'in disiplini içerisinde sistemli bir halde incelenmiştir. Yabancılaşmayı metafizik bir problem olarak ortaya atan kişi Hegel'dir.³⁸⁴ Hegel'e göre yabancılaşma Mutlak Tinin, kendi oluşunun bir yansıması olan doğaya karşı kendi ortadan kaldırılışını temsil eder. Hegel yabancılaşmayı idea'nın (düşünce) Tinin (Tanrı) kendini gerçekleştirmesi olarak açıklamaktadır.³⁸⁵ Hegel, Tin'in kendisini gerçekleştirmesini üç aşama halinde ele alır. Bu aşamalar ele alındığında "Tin" önce kendi başına gizli bir güçtür. İkinci olarak kendi gerçekleşmesini doğada bulur. Böylece Tin kendi halinden başka bir şeye dönüşmüş ve kendisine yabancılaşmıştır. Yabancılaşan Tin üçüncü olarak

³⁸¹ Bk: Ali Şeriatî, *Dine Karşı Din*, çev. Atik Aydın, (Van: Bilge Adam Yay., 2006).

³⁸² Marcello Musto, "Revisiting Marx's Concept of Alienation", *Socialism and Democracy* 24/3 (2010): 79.

³⁸³ Musto, "Revisiting Marx's Concept of Alienation", 94.

³⁸⁴ İsmet Özel, *Üç Mesele* (İstanbul: Şule Yayınları, 1995), 80.

³⁸⁵ Lewis, "Yabancılaşma", 61.

bilinç yoluyla kendini bulma çabasına girecektir. Tin kendinden olmayan başka bir şeye dönüştüğü için bu yabancılaşma sürecinde doğa ile karşıtlık içerisinde olur. Hegel'e göre Tin, bilinç sayesinde eski formunda özgürleşip yabancılaşmadan kurtulur.³⁸⁶ Yabancılaşma, Hegel'de insan üretirken ya da yaptığı bir şeyde kendini yitirmiş olur, yani dünyada nesnelleşir ve kendine yabancılaşır. İnsan bu yabancılaşmadan yaratıcı ile nesnenin birlikteliğinin daha yüksek bir bilinç düzeyine yükselmesiyle uzaklaşır.³⁸⁷

Hegel yabancılaşmayı dünyadaki nesnelleşme ve “kendi”nin yabancılaşması olarak iki boyutta ele alır:

Bilinç deneyiminde olandan başka hiç bir şeyi bilmez ve kavramaz, çünkü deneyiminde olan yalnızca tinsel tözdür ve dahası, bilincin ‘kendi’ sinin nesnesi olarak böyledir. Ama Tin nesne olur, çünkü tin kendine bir başkası olma, kendi ‘kendi’ sinin nesnesi olma ve bu başkalığı ortadan kaldırma devinimidir. Ve deneyim olarak tam olarak bu devinime verilen addır: Burada dolaysız olan, deneyimlenmemiş, soyut olan – ister duyuşsal varlığın isterse salt düşünsel yanının soyutu olsun-kendine yabancılaşır ve sonra bu yabancılaşmadan kendine geri döner ve böylelikle şimdi ilk kez edimselliği ve gerçekliği içinde betimlenir ve aynı zamanda da bilincin bir iyeliği olur.³⁸⁸

Hegel'in bu ifadelerinden insanın kendisini dışsallaştırdığı, kendisiyle farklı ve karşıt bir varlık olarak karşılaştığı anlaşılmaktadır.

Hegel'de, Tinin bu devinimi diyalektik olarak oluş biçiminde gerçekleşir. Yabancılaşma tinin evrilmesinde “mutsuz bilinç” olarak açığa çıkar. Mutsuz bilinç ‘Tin’in çelişkili bir varlık olarak bilincidir.³⁸⁹ Tin kendi karşıtlığıyla kendi bilincine ulaşabilir. Bir anlamda bu, us’un yani Tin’in yadsımasının yadsımasıdır. Yani Tin yadsıma bilincini de kendinde taşır. Fakat bu yadsıma durumunda kendi öz bilincini yitireceğinin de farkındadır.³⁹⁰

Hegel, *Tinin Görüngübilimi* adlı eserinde bahsettiği “Köle- Efendi Diyalektiği”nde insanın yabancı bir gerçekliği benimseyerek kendi gerçekliğine dönüştürmesini konu alır. Hegel'de bağımsız bilinç ve bağımlı bilinç vardır. Bağımsız bilinç Efendi, bağımlı bilinç ise Köledir.³⁹¹ Hegel'e göre Hz. İbrahim

³⁸⁶ Emine Aydoğan, “Marx ve Öncüllerinde Yabancılaşma Kavramı”, *A.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 54 (2015): 275.

³⁸⁷ Lewis, “Yabancılaşma”, 60.

³⁸⁸ Hegel, *Tinin Görüngübilimi*, çev. Aziz Yardımlı, (İstanbul: İdea Yayınları, 2011), 29-30.

³⁸⁹ Hegel, *Tinin Görüngübilimi*, 137.

³⁹⁰ Hegel, *Tinin Görüngübilimi*, 113.

³⁹¹ Hegel, *Tinin Görüngübilimi*, 128.

Yahudiliğin simgesi olarak yabancılaşmıştır.³⁹² İbrahim'i aşan bir Tanrı vardır. Tanrı efendi, İbrahim ise köledir. Köle efendinin iradesine ve isteklerine boyun eğmektedir ve böylece değersizleşmektedir.³⁹³ Dünya insana yabancıdır ve insan kendi gerçekliğini bu yabancı dünyada gerçekleştirmek için dünyayı yadsıyarak onu dönüştürmek zorundadır. İnsan emek harcayarak kendi bilincini oluşturarak ete kemiğe bürünen bir Tin ve nesnelleşmiş bir tarih haline gelecektir. Köle ve efendi olarak ilk mücadele ile tarih başlamış ve bu mücadelenin son bulmasıyla da tarih tamamlanacaktır.³⁹⁴

Hegel'de insan yaşamının üstünde bir Tanrı inancı, bireylerin yaşamlarını düzenlemek noktasında başka bir kaynağa ihtiyaç hissettirir. Bu ihtiyaç din olarak insanın karşısına çıkar. Din, Hegel'de zihnin sembolik bir ürünüdür ve insanın kendini gerçekleştirmesini engeller. Ayrıca insanın kendine güven duymasını da etkiler. Din, hem inşaların bireyselliklerini hem de toplumsal ilişkileri etkilediğinden dolayı kişinin kendisine ve topluma yabancılaşmasına yol açmaktadır. Bir anlamda yabancılaşmanın temelinde din vardır.³⁹⁵

Yabancılaşma kavramının ikinci durağı Feuerbach'tır. Feuerbach yabancılaşma kavramına Hegel'den farklı anlamlar yükleyerek idealis bir bakış açısından insan merkezli bir bakış açısına yönelmiştir.

2.3.2.2. Feuerbach ve Yabancılaşma

Batı düşüncesinde Aydınlanma düşüncesi sonrasında insan merkezli bir yaklaşım hâkim olmaya başlamıştır. Bu durum bazen insanın Tanrısallaştırılması bazen de Tanrı'nın insanileştirmesi şeklinde görülmüştür. Bu tür yaklaşımlara sahip filozoflar arasında Feuerbach önemli bir yere sahiptir.³⁹⁶

³⁹² Özel, *Üç Mesele*, 93.

³⁹³ Özel, *Üç Mesele*, 94.

³⁹⁴ Muhammet Ertoý, *Yabancılaşma* (Ankara: Lotus Yayınevi, 2007), 47-48.

³⁹⁵ Gregory Baum, *Religion ve Alienation* (Canada: Novalis, 2006). 21-32.

³⁹⁶ Mahmet Sait Rençber, "İslam, Din, Çağdaş Durum", *İslamiyat* 9/1-2-3-4 (2006): 434-435

Feuerbach tanrı merkezli dini, insan merkezli dine çevirerek antropolojik bir metot ortaya koymuştur. Çünkü insan kendine yabancılaşmış ve kendisini yansıtarak zarara uğramıştır.³⁹⁷

Din ve yabancılaşma ilişkisini ele alan Feuerbach'a göre insan Hegel'in felsefesinde olduğu gibi kendine yabancılaşmış Tanrı değil, aksine Tanrı kendine yabancılaşmış insandır. Aslında Tanrı insanın kendi cevheridir.³⁹⁸ İnsan sahip olduğu güzellikleri Tanrı'ya atfedip kendisi bu güzelliklerden mahrum kalacaktır. Yani fakir bir insanın Tanrısı zengin bir Tanrı olacaktır. Böylece insan, Tanrı'nın "her şey" olması için çabalarken kendisi "hiçbir şey" olacaktır.³⁹⁹

İnsan, özelliklerini ibadet edilen bir nesneye yansıtarak kendisini cisimleştirmiş olur.⁴⁰⁰ Feuerbach ünlü eseri *The Essence of Chiristianity*'de dini, kendi görüşlerimizin bize yabancılaştığı, bizim dışımızda birer varlık oluşturduğu bir düş olarak tanımlamaktadır. Tanrı duygusu insan ihtiyaçlarından doğmuştur.⁴⁰¹ Feuerbach'a göre insan, Tanrı karşısında özsel niteliklerini küçümser ve bu nitelikleri Tanrıya atfeder. İnsan Tanrıya yüklediği nitelikleri geri almayı başardığında yabancılaşmadan kendi özünü kurtarmış olur.⁴⁰²

Feuerbach insana ait özelliklerin mükemmelleştirilerek tanrıya atfedilmesini yansıtma olarak görür. Tanrı'yı insan zihninin yarattığını belirtir.⁴⁰³ Materyalist nitelikli antropoloji düşüncesiyle, insanın tanrılaştığı bir din anlayışı geliştirir. Bu nedenle Marks, onun ateizminin yarı yolda kalmış bir ateizm olduğunu ifade eder.⁴⁰⁴ Çünkü Feuerbach insanın kendine dönerek yeni bir din oluşturmaya çalıştığını anlatır.

Feuerbach'ın yansıtma teorisi, dinin sonsuz bir varlığa varıncaya kadar yansıtıldığı, insani bir ihtiyaçtan öne çıkan bir teoridir. Yansıtma din teorileri, dinin aşkın bir nesnesinin olduğunu kabul etmezler. Bu teoriler Tanrı'nın insan suretinde

³⁹⁷ Tamer Yıldırım, "Ludwig Andreas Feuerbach'ın Yansıtma Din teorisi ve Eskatolojisi Eleştirisi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* I-II (2010): 69.

³⁹⁸ Aydın, *Din felsefesi*, 215.

³⁹⁹ Akdemir, "Feuerbach'ın Antropolojik Ateizmi Teistik Açıdan Değerlendirilmesi", 349.

⁴⁰⁰ Feuerbach, *The Essence of Christianity*, 29-30

⁴⁰¹ Feuerbach, *The Essence of Christianity*, 204.

⁴⁰² Lewis, "Yabancılaşma", 61.

⁴⁰³ Toktaş, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 328.

⁴⁰⁴ Toktaş, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 329.

yaratıldığını ifade ederek, dinin anlamına dair açıklamalarda bulunurlar. Feuerbach, dinin merkezinde Tanrı'nın olmadığını, insan için ilk nesnenin yine insan olduğunu açıklayarak genel kabullerin aksini söylemiştir.⁴⁰⁵

Feuerbach'ın din çözümlemesinin temelinde yabancılaşma vardır.⁴⁰⁶ Feuerbach bir dinsizlik çağrısı yapmamıştır. Ona göre din insanın ilk öz bilincidir ve böylece insan kendini daha iyi kavramaktadır. Bu açıdan ele alındığında Feuerbach'a göre insanlık tarihinin ilk anından itibaren dinsiz toplulukların bulunmamasının sebebi budur.⁴⁰⁷ Feuerbach, insanların toplumsal düzeyleri, yapıları ya da şartları değiştikçe Tanrı ve din kavramlarının da değiştiğini ifade eder.⁴⁰⁸ Feuerbach dini değersizleştirmez. Çünkü ona göre din insanın ihtiyaçlarının en temelinde yer almaktadır.⁴⁰⁹

Sonuç olarak Feuerbach'ta yabancılaşma din kaynaklı bir yabancılaşmadır. Hegel'in merkezinde yer alan teoloji Feuerbach'ta insanın kendisidir. Feuerbach, "Tanrı'nın zenginleşmesi için insanın yoksullaşması gerekir, yani Tanrı her şey, insan ise bir hiç olmalıdır."⁴¹⁰ diyerek insanın kendi özüne, Tanrı'ya ulaşma çabasında yabancılaştığını söyleyerek merkeze insan doğasını koymuştur.

Feuerbach'ın yabancılaşma fikri Marx'ı etkilemiştir. Aslında Marx'ın yabancılaşma hakkındaki düşünlerinin temelinde sadece Feuerbach'tan değil, Hegel'den de etkilenmiştir.⁴¹¹ Bu bakımdan Marx'ı daha iyi anlayabilmek için Marx'ın yabancılaşma kavramına yüklediği anlamın ortaya konulması gerekmektedir.

2.3.3. Marx ve Yabancılaşma: Dinin Kökeni

Yabancılaşma kavramı Marx'ın fikirlerinin gelişiminde hayati bir yer tutmaktadır. Bu yer o kadar merkezidir ki, Marx'ın bütün fikirlerinin başlangıç

⁴⁰⁵ Yıldırım, "Ludwig Andreas Feuerbach'ın Yansıtma Din teorisi ve Eskatolojisi Eleştirisi", 66.

⁴⁰⁶ Toktaş, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 327.

⁴⁰⁷ Toktaş, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 328.

⁴⁰⁸ Toktaş, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 328-329.

⁴⁰⁹ West David, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, çev. Ahmet Cevizci, (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2013), 81.

⁴¹⁰ Feuerbach, *Hristiyanlığın Özü*, 51.

⁴¹¹ Aydoğan, "Marx ve Öncülerinde Yabancılaşma Kavramı", 277.

düşüncesi, bir bakıma tohumu yabancılaşma fikridir.⁴¹² Bu bakımdan, Marx'ın din hakkındaki düşüncelerinin gerçekçi bir değerlendirmesi onun yabancılaşma kavramına yüklediği anlamın açığa çıkartılmasını gerektirmektedir. Hegel'in felsefi bir nitelik kazandırdığı yabancılaşma⁴¹³ kavramının geliştirilmesinde Feuerbach'tan sonra en büyük katkıyı Marx gerçekleştirmiştir. Marx, bu iki düşünürden etkilenmiş olsa da yabancılaşma kavramının anlamı ve kökeni hakkında farklı düşünceler geliştirmiştir.

Yabancılaşma kavramı Marx'ın sisteminde merkezi bir yere sahip olsa da bütün eserlerinde aynı ağırlıkta yer almamaktadır. İlginç olan bir husus, yabancılaşma kavramının yoğun olarak yer aldığı erken dönem eserlerinin Marx yaşarken yayımlanmamış oluşudur. Marx'ın ölümünden önce yayımlanan eserlerinde yabancılaşma kavramı nadiren geçmektedir.⁴¹⁴ Yabancılaşma kavramının Marx'ın düşünsel gelişiminin hangi aşamalarında rol oynadığının incelenmesi, onun felsefi sisteminin yapısını anlamaya yardım edecektir.

Marx'ın gençlik dönemi eserlerinden *Yahudi Sorunu*'nda ve *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı. Giriş*" adlı eserlerinde yabancılaşma birer defa geçmektedir.⁴¹⁵ Yabancılaşma kavramının merkezi bir konumda olduğu ilk eser onun ekonomi üzerine düşüncelerini geliştirmeye başladığı *1844 Ekonomi ve Felsefe El Yazmaları*'dır.⁴¹⁶ 1840'ların ikinci yarısında yabancılaşma kavramı Marx'ın odak noktası olmaktan çıkmış gibi gözükmemektedir. Bu dönemde Engels'le birlikte yazılan *Kutsal Aile*'de kavram seyrek olarak bazı bölümlerde yer alırken *Alman İdeolojisi*'nde yalnızca tek bir pasajda kullanılmaktadır. Bu eserlerin dışında

⁴¹² Jean Hyppolite, *Studies on Marx and Hegel*, çev. John O'Neill (New York: Harper Torchbooks, 1973), 130.

⁴¹³ Yabancılaşma kavramı, geniş bir anlam yelpazesine sahip olmakla birlikte Almanca'da "Entausserung" ve "Entfremdung" kelimeleriyle ifade edilir. Etimolojik olarak "Entfremdung"(uzaklaşma, yabancılaşma) kavramı, "Entausserung" (yoksunlaşma) kavramına göre yabancılaşmayı daha iyi ifade eder. Hem Marx hem de Hegel bu iki kavramı, birbirinden ayırt etmeksizin kullanmışlardır. Her iki kavramın kullanılmış olmasına rağmen asıl önemi nokta "Entfremdung" kavramının Marx'ın yaşadığı dönemde "delilik" ve "cinnet" gibi manalara sahip olması gerçeğidir. Dolayısıyla yabancılaşma kavramına ait her şey akıl dışı kabul edilir. Bk. Allen Wood, *Karl Marx*, çev. Dilek Yücel – Barış Aydın, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 64.

⁴¹⁴ Musto, "Revisiting Marx's Concept of Alienation", 92.

⁴¹⁵ Karl Marx, *Yabancılaşma*, çev. Kenan Somer vd., (Ankara: Sol Yayınları, 2007), 10.

⁴¹⁶ Musto, "Revisiting Marx's Concept of Alienation", 94.

1850'lerin sonlarına kadar yabancılaşma kavramına atıf yapmamıştır.⁴¹⁷ Fakat 1857'de yazdığı *Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Temelleri (Grundrisse)*'de Marx yabancılaşma kavramını tekrar ele almıştır. Bu eserde kavram daha derinlikli ekonomik ve sosyal analizlerle zenginleştirilmiş olarak kullanılmaktadır.⁴¹⁸

Marx'ın 1840'ların ikinci yarısından itibaren yabancılaşma kavramını daha seyrek kullanmasının nedeni onun, zamanla soyut analizlerden somut, pratik ve tarihsel bir analize yönelmesiyle açıklanabilir. Marx'ın bu yöneliminin sonucunda yabancılaşma kavramı, felsefi köklerinden gittikçe sıyrılarak bilimsel bir nitelik kazanmıştır.⁴¹⁹ Marx'ın olgunluk eseri olan *Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'nde yabancılaşma terim olarak hiç kullanılmamaktadır.⁴²⁰ Ancak Marx'ın yabancılaşmayı en iyi anlattığı yerlerden biri bu eserde bulunmaktadır.⁴²¹ Yabancılaşmanın anlam çerçevesi bu kitapta “meta fetişizmi” kavramsallaştırması ile çizilmeye çalışılmaktadır.

Marx, 1844 *Ekonomi ve Felsefe El Yazmaları* adlı eserinde Hegel'in Tinin kendini yadsıması, Feuerbach'ta insan özünün Tanrı'ya atfedilmesi şeklinde anlaşılan yabancılaşma fikrini eleştirmektedir.⁴²² Marx'a göre yabancılaşmanın kökeni Hegel'in düşündüğü gibi zihin ya da Feuerbach'ın düşündüğü gibi din değildir. Hegel, yabancılaşmayı insan zihninin gelişiminin bir parçası olarak görmüştür. Feuerbach ise insanın dünyayı değiştirme gücünü hayali Tanrılara yansıttığını düşünmüş ve materyalist bir yabancılaşma teorisi geliştirmiştir. Marx, hem Hegel'in idealist yabancılaşma kavramından hem de tarihsel olmayan materyalizmden farklı bir yabancılaşma kavramı geliştirmiştir. Ona göre yabancılaşma, kökü maddi dünyada olan bir şeydir. Marx'ın yabancılaşma kavramı en genel ifadeyle kontrol kaybını ifade eder. Özellikle insanın emeği üzerindeki kontrolünü kaybetmesi Marx'ın düşünce sisteminde yabancılaşmanın temelini oluşturmaktadır.⁴²³ Bu bakımdan ele alındığında Marx, Hegel ve Feuerbach'ı aşarak

⁴¹⁷ Musto, “Revisiting Marx's Concept of Alienation”, 109.

⁴¹⁸ Musto, “Revisiting Marx's Concept of Alienation”, 110.

⁴¹⁹ Roger Garaudy, *Marks İçin Anahtar*, Çev. A. Taner Kışlalı, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975), 77.

⁴²⁰ Marx, *Yabancılaşma*, 10.

⁴²¹ Musto, “Revisiting Marx's Concept of Alienation”, 112.

⁴²² Lewis, “Yabancılaşma”, 67.

⁴²³ Judi Cox, “Marx'ın Yabancılaşma Kuramına Giriş”, 50.

yabancılaşmanın temelinde kapitalist üretim sisteminin yer aldığını savunmaktadır.⁴²⁴ Marx'ta yabancılaşma, kapitalizmin insan üzerindeki fiziksel ve zihinsel etkisiyle, toplumsal süreçlerin yıkıcı etkilerini incelediği bir kavramdır.⁴²⁵

Marx, yabancılaşmayı maddi ve sosyal bir süreç sonunda gerçekleşen bir olgu olarak ele almıştır. Ona göre kapitalist toplumda işçiler güçlerini ve becerilerini yani emeklerini ücret karşılığında satmaya zorlanmaktadır. Bunun sonucu olarak işçiler kendi emeklerinin ürünleri ve hatta kendi emekleri üzerinde hiçbir kontrol imkânı bulamamaktadırlar. Böylece onların insanlığını ifade eden en temel eylemi olan üretim eylemi sadece geçimlerini sağlamaya yarayan bir araç haline dönüşmektedir. Bu sürecin sonunda insan hem kendi doğasına hem de içinde yaşadığı dünyaya yabancılaşmaktadır.⁴²⁶

Yabancılaşmanın hangi süreç sonunda ortaya çıktığını anlamak için Marx'ın kullandığı örnekten hareket edilebilir. Marx, *Kapital*'in birinci cildinin başlarında örümcek ve arının emekleri ile insanın emeğini karşılaştırmaktadır:

Bir örümcek, dokumacının çalışmasını andıran faaliyetlerde bulunur ve bir arı, bal peteğini yaparken bazı mimarları utandırır. Ama en kötü mimarı en iyi arıdan daha en başından ayırt eden şey, mimarın, peteği balmumundan yapmadan önce kafasında kurmuş olmasıdır. Emek sürecinin sonunda, bu sürecin başında zaten işçinin imgeleminde, yani düşünsel olarak var olan bir sonuç ortaya çıkar.⁴²⁷

Marx'a göre insanın iç dünyasında önceden var olan bir ürünü ortaya çıkaran emek insanın en temel eylemlerinden biridir. İnsan emeği vasıtasıyla dünyayı değiştirmekte ve aynı zamanda kendi doğasını oluşturmaktadır.⁴²⁸ Emeğin ürünü, bir nesneye aktarılmış, maddeleşmiş emektir. Ancak kapitalist üretim ilişkisinde emeğin ürettiği nesne, kendisini ortaya çıkaran emeğin karşısına bağımsız bir güç olarak çıkar.⁴²⁹

Emeğin yabancılaşması Marx'a göre şu şekilde gerçekleşmektedir: İşçi ne kadar fazla üretirse, o kadar az tüketebilmektedir. Ne kadar fazla değer yaratırsa, kendisi o kadar az değer kazanmakta yani değersizleşmektedir. Emek zenginler için harikalar, işçiler için yokluk yaratmaktadır. Emeğin yerini makineler almakta, fakat

⁴²⁴ Lewis, "Yabancılaşma", 67.

⁴²⁵ Bertell Ollman, *Alineation* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 131.

⁴²⁶ Callinicos, *The Revolutionary Ideas of Karl Marx*, 70.

⁴²⁷ Marx, *Kapital I. Cilt*, 182.

⁴²⁸ Callinicos, *The Revolutionary Ideas of Karl Marx*, 70.

⁴²⁹ Marx, *1844 El Yazmaları*, 75.

işçilerin bir bölümü vahşice bir çalışmaya mahkûm edilmekte, diğer bölümü de makineleşmek zorunda bırakılmaktadır.⁴³⁰ Böyle bir sürecin sonucunda ortaya çıkan ürün çoğu zaman işçi için ulaşılmaz olmaktadır. Çünkü işçinin emeğinin ürünü kendisine ait olmamakta, bu nedenle işçiye yabancı bir güç olarak gözükmektedir.⁴³¹

Bir ürün eğer, işçiye ait değilse, Marx’a göre, bu emeğin (ürünün) kime ait olduğu sorusunun cevaplanması gerekir. Bu durumda emek işçiden başka bir varlığa ait olmalıdır. Eski çağlarda ürün Tanrıların malı gibi görülmekteydi. Ancak Marx’a göre ne doğa ne de Tanrılar, insan üzerinde yabancılaşmış bir güç olabilir. Emeğin ve ürünün ait olduğu bu yabancı varlık yine bir insan olabilir.⁴³²

Marx’ın yabancılaşma teorisi ile diğer düşünürlerin yabancılaşma düşüncesi arasında belirgin bir fark göze çarpmaktadır. Yukarıdaki açıklamada görüldüğü gibi Marx’a göre yabancılaşma diğerlerinin aksine bireysel bir problem değil, sosyal bir olgudur. Zihinsel bir durum değil, gerçek bir güçtür. Nesnenin özneye dönüşümünün sonucu olarak kapitalist pazar ekonomisine yerleşen özel bir egemenlik şeklidir. Bundan dolayı onun yabancılaşma analizi, kişisel sınırlarda kalmamakta ve toplumsal üretim süreçlerine uzanmaktadır.⁴³³

Marx 1844 *El Yazmaları*’nda yabancılaşmanın dört türünden (görünümünden) söz etmektedir.⁴³⁴ Yabancılaşmanın *birinci türü* emeğin kendi ürününden yabancılaşması, ürünün insan üzerinde tahakküm gücüne sahip hale gelmesidir. *İkinci tür* yabancılaşma, işçinin emek sürecine yabancılaşmasını ifade etmektedir. Klasik ekonomik işleyişte çalışmak, işçi için zahmetli, acı verici ve aynı zamanda isteğe bağlı olmayan zoraki bir süreçtir. Yabancılaşmanın *üçüncü türü* insanın “türsel varlığı”na yabancılaşmasıdır. Marx’a göre üretim türsel bir eylemdir. İnsan diğer canlılardan üretim (emek) yoluyla ayrılır.⁴³⁵ Diğer canlılar sadece maddi ihtiyaçlarını tatmin etmek için emek harcarlar. Aynı şekilde üretim eylemine yabancılaşan insan için çalışmak tıpkı hayvanlarda olduğu gibi sadece maddi

⁴³⁰ Marx, 1844 *El Yazmaları*, 77.

⁴³¹ Marx, 1844 *El Yazmaları*, 85.

⁴³² Marx, 1844 *El Yazmaları*, 84-85.

⁴³³ Musto, “Revisiting Marx’s Concept of Alienation”, 113.

⁴³⁴ Yabancılaşmanın görünümleri hakkında ayrıntılı açıklama için Bk. Bertell Ollman, *Alienation*, 52-136.

⁴³⁵ Marx – Engels, *Alman İdeolojisi*, 30.

gereksinimlerini tatmin vasıtası olarak görülür. *Dördüncü tür* yabancılaşma ise insanın insana yabancılaşmasıdır. Marx, insanın sosyal bir varlık olduğunu kabul etmektedir. Çalışmak her zaman zorunlu olarak sosyal ilişkiler ağı içinde gerçekleşmektedir. Böylece emek maddi ürün şeklinde nesneleştiği kadar sosyal ilişki içinde de somut hale gelir. Fakat ekonomik güçler, insanları sosyal bağlarından koparmakta ve onları birbirinden bağımsız bireyler olmaya itmektedir. Bu durumda insan, diğer insanların karşısında ve onlara yabancı bir varlık haline gelmektedir.⁴³⁶

2.3.3.1. Dinsel Yabancılaşma

Yukarıda yabancılaşma kavramının Marx'ın ortaya koyduğu düşünceler açısından önemi yer almıştır. Marx'ın din üzerine geliştirdiği düşüncelerin özünde de onun yabancılaşma kavramı bulunmaktadır.⁴³⁷

Hegel felsefesinde din, yabancılaşmanın kaynağı konumundadır. Hegel'in idealizmine göre, zihin yaratıcı ilkedir ve din de bu ilkenin özel bir ürünü olarak yabancılaşmanın çıkış noktasıdır.⁴³⁸ Hegel idealizmini eleştiren Marx, din konusunda da Hegel'den farklı düşünmektedir. Ona göre din, yabancılaşmanın sebebi değil sonucudur.⁴³⁹ Daha önce de belirtildiği gibi, Marx'a göre zihin, yaşam tarafından belirlenmektedir. Bunun tersi ise doğru değildir. Bilinç, yaşamı asla belirlemez. Bilinç eylemde bulunan bir özne değildir; gerçek özne yaşayan bireylerdir ve bilinç yaşayan bireyin bilinci olarak vardır.⁴⁴⁰ Marx'ın bilinç anlayışı, onun materyalist bakış açısıyla uyum içindedir. Ona göre bilinç, yanlış bir kavramsallaştırmadır. Aslında bilinçten değil bilinçli varlıktan bahsetmek gerekmektedir. Bilinç denildiğinde kastedilen şey asla bilinçli varlıktan başka bir şey olamaz. Bilinç ve onun ürünleri olarak düşünce, fikirler, tasavvurlar her zaman

⁴³⁶ Sean Sayers, *Marx and Alienation: Essays on Hegelian Themes* (New York: Palgrave Macmillan, 2011), 81-82.

⁴³⁷ Lucien Seve, "Yabancılaşma Sorununun Çözümü" çev. Hakkı Oluç, *Felsefe Dergisi* 3 (1987): 105.

⁴³⁸ Gregory Baum, *Religion and Alienation: A Theological Reading of Sociology* (New York: Novalis, 2007), 31.

⁴³⁹ Baum, *Religion and Alienation: A Theological Reading of Sociology*, 31.

⁴⁴⁰ Marx, *Alman İdeolojisi*, 35.

insanların maddi faaliyetleriyle ve aralarındaki somut ilişkilerle bağlantılıdır.⁴⁴¹ Bilinç, Marx’a göre kendi başına var olan bir cevher değil toplumsal bir üründür.⁴⁴²

Marx, yukarıdaki düşüncelerine paralel bir şekilde dinin de toplumsal yabancılaşmanın bir ürünü olduğunu düşünmektedir.⁴⁴³ Marx, dinin insanın yabancılaşmasının bir ürünü olduğu düşüncesinde büyük oranda Feuerbach’tan etkilenmiştir. Bu etki Engels’in şu sözlerinden açıkça anlaşılmaktadır:

(...) Feuerbach, maddeciliği yeniden tahtına oturttuk bu zıtlığı tuzla buz etti. (...) Tabiatın ve insanların dışında hiçbir şey yoktur. Bizim dini muhayyelemizin yarattığı üstün varlıklar, kendi varlığımızın fantastik bir yansımasından başka bir şey değildir. Büyü bozulmuştu; “sistem” kırılıp bir kenara atılmış. Sadece muhayyede varolan zıtlık da ortadan kalkmıştı. (...) Hepimiz bir anda Feuerbachçı kesilmiştik “Kutsal Aile” okunduğu zaman, yeni görüş şeklini Marx’ın nasıl bir coşkununla selamladığı (...) ne dereceye kadar onun tesirinde kaldığı görülebilir.⁴⁴⁴

Feuerbach, dinin ve dinsel inançların insan en yüksek düşünce, ideal ve ihtiyaçlarının yabancılaşmış bir yansımasından ibaret olduğunu düşünmektedir. Buna göre dinsel yabancılaşma insan doğasından kaynaklanmaktadır. Bu düşüncesiyle Feuerbach, dinin gerçekliğini insanın gerçekliğine indirgemektedir. Marx, dinin insanın yabancılaşmasının bir eseri olduğu konusunda Feuerbach’ın görüşlerini paylaşıyor da, dini ortaya çıkaran yabancılaşmanın insanın doğasından kaynaklandığı görüşünü reddetmektedir.⁴⁴⁵

Marx’ın, dinin ortaya çıkışına dair düşüncesi şöyle özetlenebilir: Toplumdaki sosyal yapıların kendi çelişkileri (sefalet, adaletsizlik, sınıf ayrımı vb.), insanları ağır yükler altında bırakmaktadır. Bu yükler, insanların kendilerine saygısını azaltmakta, kendilerini insan olarak algılama şekillerini bozmaktadır. Bozulan kendilik algısı, insanın kendisine dair sahte bir bilinç geliştirmesine sebep olmakta ve insan kendisine yabancılaşmaktadır. Böylece, hali hazırdaki sosyal düzenin zaten olması gereken, verili bir gerçek olduğu şeklindeki sahte algı gerçek algının yerini almaktadır. Gerçeğin yerini alan sahteliğe tutunmak isteyen insan, bu sahte algıyı koruyup güçlendirecek idealler, kavramlar ve varlıklar üretmektedir.

⁴⁴¹ Marx, *Alman İdeolojisi*, 34.

⁴⁴² Marx, *Alman İdeolojisi*, 38. Alman İdeolojisinin orijinal el yazmasında Marx’ın üzerini çizdiği şöyle bir cümle bulunmaktadır: “Çevremle olan ilişkim, bilincimdir.” Bk. Marx, *Alman İdeolojisi*, 38.

⁴⁴³ Baum, *Religion and Alienation: A Theological Reading of Sociology*, 35.

⁴⁴⁴ Engels, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, 14-15.

⁴⁴⁵ Ian Fraser – Lawrence Wilde, *The Marx Dictionary* (London: Continuum, 2011), 178.

İşte din, üretilen bu ideallerin ilki olarak ortaya çıkmaktadır.⁴⁴⁶ Bu bakış açısına göre din, “(...) henüz kendine erişmemiş ya da kendini çoktan yitirmiş bulunan insanın öz bilinci ve öz duygusudur.”⁴⁴⁷ Din, var olan sahte algıyı güçlendirerek insanları, toplumsal düzenin kabul edilebilir olduğuna ikna etmekte ve onların mutluluk arayışlarını bu dünyanın ötesine taşımaktadır. Böylece din, toplum yapısının gerçek halini insanların gözünden gizlemektedir.⁴⁴⁸ Dinin bu rolü göz önüne alındığında, din ve yabancılaşma arasında çift yönlü bir etkileşim olduğu anlaşılmaktadır. Yabancılaşmanın bir ürünü olarak ortaya çıkan din, kendisini üreten yabancılaşmayı korumakta ve beslemektedir.⁴⁴⁹ Marx’ın sözleriyle ifade edilecek olursa, “insan, Tanrı’ya ne kadar çok şey verirse, kendine o kadar az şey kalır.”⁴⁵⁰ Tıpkı işçinin kendi emeğinin ürününe yabancılaşması ve o ürünün esiri olması gibi yabancılaşmış insanın hayal ürünü olan dinsel düşünceler ve hayali varlıklar da insandan bağımsız, yabancı, kutsal ya da şeytani varlıklar olarak insan üzerinde tahakküm kurmaktadır.⁴⁵¹

Yabancılaşma ve din arasındaki ilişkiye dair yukarıda yapılan analizin gösterdiği gibi Marx’a göre din, yabancılaşmanın kendini ortaya koyduğu bir alandır. Yabancılaşmanın dinsel görünümü, onun gerisinde yatan, insanın doğasıyla karşıtlık içindeki toplumsal yapıyı örtmektedir.⁴⁵² Dini ortaya çıkaran yabancılaşma, insanın bu karşıtlığı görmesini engelleyen öz bilinç yabancılaşmasıdır. Marx’a göre burada fark edilmesi gereken şey, dinin, insanın yabancılaşmış öz bilincinin bir yanılsaması olduğudur. Marx, bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Ben, dinin insanın yabancılaşmış öz bilinci olduğunu biliyorsam, din olarak dinde doğrulamasını bulan şeyin benim öz bilincim değil ama yabancılaşmış öz bilincim olduğunu da biliyorum demektir.”⁴⁵³

Marx’a göre, kendisine ve kendi emeğinin ürünlerine yabancılaşan insan kendini dinin öteki dünyada vaat ettiği ödüllerin tesellisi ile avutarak, esiri olduğu

⁴⁴⁶ Baum, *Religion and Alienation: A Theological Reading of Sociology*, 35.

⁴⁴⁷ Marx, *Yabancılaşma*, 16.

⁴⁴⁸ Baum, *Religion and Alienation: A Theological Reading of Sociology*, 35-36.

⁴⁴⁹ Baum, *Religion and Alienation: A Theological Reading of Sociology*, 36.

⁴⁵⁰ Marx, *1844 El Yazmaları*, 76.

⁴⁵¹ Marx, *1844 El Yazmaları*, 78.

⁴⁵² Özçınar, “K. Marx’ın Feuerbachçı Hegel Eleştirisi”, 170.

⁴⁵³ Marx, *Yabancılaşma*, 70.

nesnelerin ve toplumsal koşulların altında ezilmişliğini gidermeye çalışmaktadır. Bu açıdan yabancılaşmış insan için din, içinde yaşadığı dünyanın genel teorisini, ahlaki onayını, tesellisinin ve aklanmasının temelini oluşturmaktadır.⁴⁵⁴

Marx'ın yabancılaşma ve din ilişkisine dair analizi yukarıda açıklandığı gibi başlamakta ancak burada bitmemektedir. Din, yabancılaşmış insan için dünyanın çelişkilerine karşı bir teselli işlevi gördüğü oranda insanın mutlu olmasını sağlamaktadır. İnsan yaşadığı acılara dayanma gücünü dinden almaktadır. Fakat dinin verdiği mutluluk dışsallaştırılmış, hayali düşüncelerden doğduğu için sahte bir mutluluktur. Kaldı ki din kaynaklı mutluluk, insanın toplumsal olarak çektiği acıları gölgelemekte, bir bakıma bu acıları yok etmektedir. Ancak gerçek sorunları ortadan kaldırmadığı için dinin bu işlevi bir tür uyuşturma, hissizleştirme şeklinde gerçekleşmektedir.⁴⁵⁵

Dinin insanlara verdiği mutluluk Marx'a göre bir yanılsamadır. Bu yanılsama aynı zamanda gerçek mutsuzluğun üzerini örtmektedir. O halde gerçek mutluluğun arayışı, öncelikle sahte mutluluktan vazgeçilmesini gerektirmektedir. Bu nedenle, insanların gerçek mutluluğa ulaşmasını istemek, dinsel inanışların terk edilmesini savunmak anlamına gelmektedir.⁴⁵⁶ Ancak Marx'a göre din, toplumsal koşulların doğurduğu yabancılaşmanın bir ürünüdür. Bundan dolayı, dinsel inançların terk edilmesi, bu inançlara sebep olan toplumsal koşullar değişmedikçe insanların mutluluğunu sağlamayacaktır.⁴⁵⁷

Marx'a göre, dinden kaynaklanan herhangi bir dünyevi sorun bulunmamaktadır. Çünkü dinin kendisi toplumsal bir sorun olan yabancılaşmanın bir sonucudur. Bu nedenle, maddi ve dünyevi sorunları teolojik sorunlara dönüştürmek, o sorunların çözümünde hiçbir işe yaramamaktadır. Tam tersine teolojik görünen sorunlar aslında tamamen dünyevi-maddi sorunlardan ibarettir.⁴⁵⁸

Marx düşüncesine göre, dinin varlığı insan hayatındaki bir eksikliğin sonucudur. Bu eksiklik, tamamen bu dünyanın toplumsal sorunlarından kaynaklanmaktadır. Dinin ya da dinsel yanılsamanın soyut insanın doğasından

⁴⁵⁴ Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 192.

⁴⁵⁵ Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 192.

⁴⁵⁶ Marx, *Yabancılaşma*, 17.

⁴⁵⁷ Marx, *Yabancılaşma*, 17.

⁴⁵⁸ Marx, *Yahudi Sorunu* 14.

kaynaklanan bağımsız bir temeli yoktur. Bu durumda toplumsal koşulların düzelmesi için bir şart olarak dini düşüncelerin ortadan kaldırılmasını savunmak anlamsızdır. Marx, insanların dünyevi sorunlarını çözüp yabancılaşmadan kurtulduklarında dinsel sınırlarının üstesinde de geleceklerini düşünmektedir.⁴⁵⁹

Dinin toplumsal bir kurum olarak yabancılaşmanın ürünü olduğu düşüncesi Marx'ı, asıl çözülmesi gereken sorunun yabancılaşmaya sebep olan koşulların ortadan kaldırılması olduğu düşüncesine götürmüştür. Bu konudaki düşüncesi onun başta Feuerbach olmak üzere Alman idealist felsefecilerden ayrıldığı noktayı temsil etmektedir.

Marx'ın düşüncesinin Feuerbach'tan ayrıldığı ana nokta, eleştirilerin düşünce düzeyinde kalmasının hiçbir işe yaramayacağı fikridir. Marx'a göre dünyada eleştirilen şeyler sırf düşünce yoluyla değiştirilemez. Diğer bir deyişle dünya olduğu gibi bırakılarak sadece dünya hakkındaki düşüncenin değiştirilmesi gerçekçi bir eleştiri değildir. İnsanın bilincindeki değişimin dünyayı değiştireceği düşüncesi bir hayaldir. Aslolan o yanlış düşünceleri üreten dünyayı değiştirmektir.⁴⁶⁰

Marx'a göre Alman felsefî eleştirisi, o ana kadar dinsel eleştiri ile yetiniyordu. Böylece yalnız bilinen aldatıcı hayalleri ile mücadele ediyor, dünyanın gerçek düzenine dokunmuyordu. Dünya olduğu gibi bırakılıp, sadece o dünya hakkındaki düşüncenin değişmesine çalışılmaktaydı.⁴⁶¹ Oysa Marx'a göre eleştiri hiçbir şey yaratamaz. Eleştiri sadece, var olan toplumsal özlemlere dayanarak formüller üretmekten başka bir şey yapmaz.⁴⁶²

Dinsel düşüncenin terk edilmesinin insanların somut maddi meselelerine çözüm getirmeyeceğine dair argüman Marx'ın, *Kutsal Aile* adlı kitabının “Kurgusal Kurgunun Gizemi” başlıklı bölümünde ayrıntılı olarak yer almaktadır. Buna göre, gerçeklerden hareketle, örneğin elmalardan, armutlardan, çileklerden, bademlerden hareketle meyve kavramı oluşturulur. Daha sonra, onların özü olan meyvenin değişik varoluş biçimleri elma, armut, badem diye adlandırılır. Fakat gerçek

⁴⁵⁹ Marx, *Yahudi Sorunu*, 14.

⁴⁶⁰ Garaudy, *Marks İçin Anahtar*, 67.

⁴⁶¹ Garaudy, *Marks İçin Anahtar*, 80.

⁴⁶² Marx – Engels, *Kutsal Aile*, 36-37.

meyvelerden hareketle soyut bir kavrama ulaşmak ne derecede kolaysa, soyut bir meyve kavramından hareketle gerçek meyveleri yaratmak o derecede zordur. Hatta soyutlamadan vazgeçilmediği durumda, soyutlamadan onun zıddına yani somut olana geçiş olanaksızdır.⁴⁶³

Din eleştirisinin yaptığı şey, Marx’a göre insanları dört bir taraftan bağlayan zincirleri koparmak değil, sadece zincirlerin üzerindeki çiçekleri koparıp atmaktır. Böylece insan, yanılsamalardan kurtularak dinin gizlediği yabancılaşmayı fark ederek ve bu zincirlerden kurtulmak için gereken çabayı gösterebilecektir.⁴⁶⁴

2.3.3.2 Metanın Fetiş Karakteri

İnsanoğlu, topluluk olarak geçimini sağlamak, ihtiyaçlarını gidermek, hayatını devam ettirmek için tarihin başından beri çalışarak değişik ürünler üretmiştir. İnsanın ihtiyaçlarını karşılamak için ürettiği ürünler, üretim eyleminin değiş-tokuş süreciyle organize olması ile birlikte meta (mal) haline gelmektedir.⁴⁶⁵

Marx *Kapital*’in ilk bölümüne metanın analizi ile başlamaktadır. Ona göre kapitalist üretim biçiminde bütün ürünler birer metadır. Metalar iki farklı değere sahiptir. Bir metanın, insanların ihtiyaçlarını karşılama özelliği onun “kullanım değeri”ni oluşturur. Suyun susuzluğu gidermesi, kalemin yazı yazmaya yaraması kullanım değerine örnek olarak verilebilir. Metaların kendi değerleri arasındaki ilişki ise “değişim değeri” olarak adlandırılmaktadır. Bir metanın değeri, başka bir metanın değeri cinsinden ifade edilebilir. İki kilo unun değeri on tane elma olabilir. Metaların değiş-tokuşa konu olmaları durumunda değişim değeri ortaya çıkmaktadır.⁴⁶⁶

Meta kavramı *Kapital*’de kendileri insan tarafından üretilmiş olmayan, ancak değişim sisteminde herhangi bir ürün gibi değişime konu olan ürün biçimlerini analiz etmek için kullanılmaktadır. Marx’ göre emek gücü insan tarafından üretilmiş bir ürün olmasa da ücret karşılığında satılmaktadır. Bu nedenle emek, değişim piyasasında bir meta haline gelmektedir. Bu sistemdeki daha da

⁴⁶³ Marx – Engels, *Kutsal Aile*, 93-95.

⁴⁶⁴ Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 192.

⁴⁶⁵ Duncan Foley, “Commodity”, *A Dictionary of Marxist Thought* içinde, ed. Tom Bottomore (Oxford: Blackwell, 2001), 101.

⁴⁶⁶ Gill Hands, *Marx Kilit Fikirler*, 79.

gelişmiş ekonomilerde para (sermaye) da bir meta olmaktadır. Çünkü bu tür ekonomilerde paranın da bir değişim değeri (faiz oranı) bulunmaktadır. Böylece para da piyasada bir meta gibi değişime konu olmaktadır.⁴⁶⁷

Meta fetişizmi, Marx'ın olgunluk döneminde yabancılaşıma olgusunu bilimsel bir temele oturtma çabasıyla kullandığı bir kavramdır. Marx, meta kavramının, yukarıda açıklanan basit tanımının çok ötesinde anlamlarla yüklü olduğunu düşünmektedir. Kullanım değeri olarak tanımlandığında hiçbir esrarengiz tarafı bulunmayan meta kavramı, ekonomik sistem içinde pek çok “metafizik safatalar” ve “teolojik süslerle” dolu hale gelmektedir. Marx, tahtadan imal edilmiş masa örneğini verir. Bir tahta masa haline getirildiğinde tahtanın önceki şekli değişmiş olmaktadır. Fakat yeni bir nesne olarak masa yine de sıradan, doğal bir şeydir. Ancak masa bir meta görünümüne büründüğünde doğal bir şey olmaktan çıkmakta, duyular vasıtasıyla kavranamayan bir şey haline gelmektedir.⁴⁶⁸

Marx'a göre metaların gizemli hale gelmeleri, insanların kendi “emeklerinin toplumsal niteliğini”nin, bu ürünlerin “nesnel nitelikleri” olarak algılanmasından kaynaklanmaktadır. Böylece üreticilerle emek arasındaki toplumsal ilişki de sıradan nesneler arasındaki ilişki olarak görünmektedir.⁴⁶⁹ Marx bu durumu görme olayıyla örneklendirmektedir. Görme algısının oluşma sürecinin sonunda ışığın görme sınırları üzerindeki etkisi dışarıda, nesnel bir cisim olarak algılanır. Görme sinirinin kendisinde meydana gelen bir uyarım insanın dışındaki nesnel dünyada bir varlığın algılanması şeklinde bir sonuç doğurur. Bu süreçte sinirleri uyaran ışık gerçekten de dışarıdaki nesnel dünyadan gelmektedir. İnsanın gözüne ulaşan ışık nesnel dünyadaki gerçek bir cisimden yansımaktadır. Bu nedenle görme olayı iki fiziksel nesnenin fiziksel olarak etkileşmesi sonucunda oluşmaktadır. Ancak gizemli metaları ortaya çıkaran süreç bunun tam tersidir. İnsan emeğinin ürünleri arasındaki karşılıklı değer ilişkileri bu ürünlerin fiziksel doğalarından ve aralarındaki nesnel ilişkilerden kaynaklanmamaktadır. Meta özelliklerini oluşturan emek ürünlerinin değer ilişkileridir. Metaların değeri, insanların toplumsal ilişkilerinin etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Fakat metaların değeri belirlenirken toplumsal ilişkinin etkisi

⁴⁶⁷ Foley, “Commodity”, 102.

⁴⁶⁸ Marx, *Kapital I. Cilt*, 81

⁴⁶⁹ Marx, *Kapital I. Cilt*, 82

görünmemekte ve sanki metaların kendileri arasında nesnel bir ilişki varmış gibi algılanmaktadır. Marx'a göre bu ilişki hayal ürününden başka bir şey değildir.⁴⁷⁰ Marx, emeğin ürünü olan metaların değerini belirleyen (hayal ürünü) ilişkiler algısına "fetişizm" adını vermektedir.⁴⁷¹

Meta fetişizmi, insan emeğinin ürünleri bir kere değişime konu olduklarında insanlarda meydana gelen yanılsamayı ifade etmektedir. Değeri belirleme konusunda birincil etken bu yanılsamadır.⁴⁷²

Marx'a göre, meta dünyasında ortaya çıkan fetişizmin en yakın benzeri din dünyasında yer almaktadır. Dinlerdeki varlıklar (Tanrı, melek, ruh, şeytan vb.) Marx'a göre, insanların tahayyül gücünün ürünleri olsalar da kendilerine ait bağımsız hayatlara sahip oldukları varsayılır. Böylece insanın ürünü olan bu hayali varlıklar irade sahibi, kendilerine ait eylemleri olan, kendi aralarında ve insanlarla ilişki içindeki gerçek varlıklar olarak düşünülür. Marx, dinsel varlıkların bu durumunun metaların fetiş karakteriyle tam olarak örtüştüğünü düşünmektedir.⁴⁷³ Çünkü Marx'a göre fetişizm, metaların değerleri ile ilgili, gerçekte sahip olmadıkları özelliklerin onlara atfedilmesinden kaynaklanmaktadır. Dinde de gerçekte var olmayan kavramlara somut, nesnel özellikler atfedilmektedir. Marx'ın düşünce sisteminde, emeğin ürünleri olan metalar fiziksel, gerçek varlıklardır; fakat metaların değişim dünyasında yer alan para, sermaye ve diğer bütün ekonomik tanımlamalar fiziksel bir "şey", bir nesne değildir; bütün bunlar üretim ilişkilerinden ibarettir.⁴⁷⁴ Marx'a göre "Ekonomik kategoriler yalnızca teorik ifadeler, toplumsal üretim ilişkilerinin soyutlanmasıdır."⁴⁷⁵

⁴⁷⁰ Marx, *Kapital I. Cilt*, 82.

⁴⁷¹ Marx, *Kapital I. Cilt*, 83. Metaların hayali bazı özelliklere sahip olarak algılanmasını Marx'ın neden "fetiş" olarak adlandırdığını anlamak için fetiş kavramının anlamına ve kökenine kısaca değinmek yararlı olacaktır. Fetiş, ilkel topluluklarda tapınmak için yapılan tahtadan şeylere verilen addır. Fetişleri üreten insanlar, kendi eserleri olan bu nesnelerde kutsal nitelikler ve doğaüstü güçler vehmetmişlerdir. Afrikalılarla temas kuran Avrupalılar, siyah halkın ürettiği bu fetişleri satın alarak ve onlara saygı gösterisi yapmaya başlamıştı. Bk. Sinan Özbek, *Tesak Çarşamba Akşamüstü Söyleşileri*, Söyleşi, 2017.

⁴⁷² Ollman, *Alienation*, 195.

⁴⁷³ Marx, *Kapital I. Cilt*, 82.

⁴⁷⁴ Isaak Illich Rubin, *Essays on Marx's Theory of Value* (New York: Black Rose Books, 1990), 58.

⁴⁷⁵ Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti*, çev. Ahmet Kardam (Ankara: Sol Yayınları, 2007), 108.

Fetişizm, ürünlerin değerinin, onların bünyelerinde içkin olduğu düşüncesine sebep olur. Değer, bu ürünlerin doğal bir parçası olarak addedilir. Fetişizmin ileri aşamasında değer, altın, gümüş gibi maddelerde ve paranın sahip olduğu işlevde toplanmaya başlar. Bu durum, değerin bir tür maskenin arkasında kalmasına yol açar. Böylece, metaların değeri sosyal emeğin gerçekliğini örterek gizler. Metalara atfedilen değer her ne kadar gerçek olmasa da gerçekliğı örten maske gerçektir.⁴⁷⁶ Metaların fetiş karakteri ekonomik yapının arka planında yer alan toplumsal ilişkilerin gizli kalmasına yol açmaktadır. Böylece görünüş ve gerçeklik arasındaki fark görülemeyecek şekilde perdelenmektedir. Meta fetişizminin analizi görünüşle gizli kalmış gerçeklik arasındaki zıtlığın fark edilmesini sağlamaktadır.⁴⁷⁷

Fetişizm, insan ve emek ürünleri arasındaki ilişkiyi tersine çevirmektedir. Fetişizmin etkisi altında insanlar kendi ürettikleri nesneler tarafından yönetilmeye başlamaktadır.⁴⁷⁸ Aynı durum din için de geçerli olmaktadır. İnsan tahayyülünün eserleri olan dinsel varlık ve kavramlar fetiş karakterleriyle kendilerini üreten insanları yönetmektedirler.

⁴⁷⁶ Norman Geras, “Fetishism”, *A Dictionary of Marxist Thought* içinde, ed. Tom Bottomore (Oxford: Blackwell, 2001), 190.

⁴⁷⁷ Ben Fine, “Commodity Fetishism”, *A Dictionary of Marxist Thought* içinde, ed. Tom Bottomore (Oxford: Blackwell, 2001), 102.

⁴⁷⁸ Garaudy, *Marks İçin Anahtar*, 148-149.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MARX VE DİN: OLGUSAL ANALİZ

3.1. Marx'ın Din Algısı

3.1.1 Genç Marx'ın Din Algısı

Marx'ın, din algısı değerlendirmesinin doğru yapılabilmesi için onun, din üzerine kaleme aldığı düşüncelerinin, yaşadığı toplumsal şartlarla birlikte, ele alınması gerekmektedir. Marx'ın sadece dinden bahsettiği bir eseri olmamakla birlikte din hakkındaki düşüncelerini veya eleştirilerini eserlerinin içerisine yaydığı görülmektedir. Marx'ın *Din Üzerine* adlı yayınlanan eseri diğer çalışmalarında bulunan din yazılarının bir araya getirilmesinden oluşmaktadır.

Marx'ın yaşadığı dönem olan 19. yüzyıl Avrupa'sında Sanayi Devrimi'yle birlikte makineleşme temelli bir hayat sürmektedir. Köyden iş bulma ümidiyle şehirlere göç eden işçilerle birlikte nüfus hareketliliği artmış, bu durum beraberinde sosyo-ekonomik sorunlar ortaya çıkarmıştır. Marx, bu şartlar altında toplumun sorunlarını tespit etmeye ve onlara çözüm yolları aramaya çalışmıştır.⁴⁷⁹ Marx, halkın bu sorunlardan kurtulması için toplum üzerinde etkisi olan kurumları incelemiştir. Marx'ın incelediği ve eleştirdiği kurumlardan bir tanesi de dindir. Marx'ın din algısının daha iyi anlaşılabilmesi için kronolojik bir inceleme faydalı olacaktır:

1- *Rheinische Zeitung* (1842): Marx, doktora tezini tamamladıktan sonra üniversite de bir kadro alamayacağını anladığında gazeteciliğe yönelmiştir. Marx 1842 yılında yeni kurulan *Rheinische Zeitung* gazetesinin editörlük görevini üstlenmiştir. Marx, bu gazetede makaleler yayınlamıştır. Devletin din üzerindeki biçimlendirici gücünü eleştiren bu makalelerde, siyasetin ve felsefesinin görevinin

⁴⁷⁹ Raynomd Aron, *Sınıf Mücadelesi*, çev. Erol Güngör, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994), 54.

din ile uğraşmak olmadığını yazmıştır. Marx'ın kaleme aldığı din, devlet ve felsefe konulu bu çalışmalar din konusunda söylediklerinin başlangıcı sayılmaktadır.⁴⁸⁰

2- *Yahudi Sorunu Üzerine* (1843-1844 arası): Bruno Bauer, 1843 yılında Yahudi sorunlarını anlattığı çalışmalarında din sorununu siyasi bir tarzda ele almıştır. Bauer, Yahudilerin Hristiyanlık içinde çözümleri gerektiğinden bahsederken diğer yandan da dini kimliği bırakmanın gerekliliğini savunmuştur.⁴⁸¹ Marx, Bauer'in bu tarzdaki din çözümlemesine tepki göstermiş ve Bauer'e cevap niteliğinde 1843 sonbaharı ile 1844 başlarında *Yahudi Sorunu Üzerine* adlı çalışmasını yayınlamıştır. Marx, bu çalışmada Bauer'i eleştirmiş, din sorununu özgürleşme ve devlet temelli ele almamak gerektiğini ifade ederek, dinsel düşüncüyü siyasetin dışında tutmanın önemini vurgulamıştır.⁴⁸²

3- *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisinin Eleştirisi* (1844): Marx, asıl din betimlerini bu eserde yazdığı giriş bölümünde sunmuştur. Hegel'in eleştirisini yapmanın yanında Genç Hegelciler'i de eleştirerek dinin felsefi eleştirisinin bittiğini savunmuştur. Marx bu yıllarda Feuerbach'ın etkisiyle bu eserde, dinselliği insanın kendine yabancılaşması olarak ele alarak Almanya için din eleştirinin tamamlandığını belirtmiştir.⁴⁸³

4- *Ekonomik ve Felsefi El Yazmaları* (1844): El yazmaları Marx'ın din ve yabancılaşma kavramına yer verdiği son çalışmalarından sayılmaktadır. Marx bu çalışmada dini yermiş olsa da kapsamlı bir din eleştirisi yapmamıştır. Ekonomik yabancılaşmayı anlattığı bölümlerde dinsel yabancılaşmadan söz ederek paranın insana hükmettiği gibi insan düşüncesinin ürünü olan Tanrı'nın da insana hükmettiğinden bahsetmiştir.⁴⁸⁴

5- *Alman İdeolojisi* (1845): Marx, bu çalışmada Genç Hegelciler'i ve Feuerbach'ı dine yükledikleri anlam bakımından ve sadece dine odaklanmaları açısından incelemeye tabi tutmuştur. Din ve felsefenin ideolojik kurumlar olduğunu

⁴⁸⁰ Özyurt, "Marx'ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din", 212.

⁴⁸¹ Zabcı, "Genç Marx ve Din Eleştirisi", 61-62.

⁴⁸² Zabcı, "Genç Marx ve Din Eleştirisi", 62-65.

⁴⁸³ Zabcı, "Genç Marx ve Din Eleştirisi", 65-67.

⁴⁸⁴ Özyurt, "Marx'ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din", 217.

söylemiş ve toplumsal koşullara bağlı olarak değerlendirilmeleri gerektiğini savunmuştur.⁴⁸⁵

6- *Komünist Parti Manifestosu*⁴⁸⁶ (1847): Engels’le birlikte kaleme aldığı bu çalışmada Marx, varlığını korumak için “dua” ve “dini ritüeller”i kullanan ve kutsala tutunan Avrupa’ya komünizmle meydan okuduğunu söylemiştir.⁴⁸⁷ Ayrıca Marx bu eserde, burjuva toplumunun bir taraftan dini aşmaya çalışırken diğer taraftan onu kendi çıkarları için kullanmasını eleştirmektedir.⁴⁸⁸

7- *Kapital 1. Cilt*⁴⁸⁹ (1865-1866): *Kapital*’in alt başlığı *Ekonomi Politikin Eleştirisi*’dir. Bu alt başlıktan anlaşılacağı üzere Kapital, ekonomik ve sosyal analizleri esas alan bir eserdir. Marx’ın bu kitabında dini merkeze alan bir bölüm yoktur. Ancak Marx, kitabın değişik bölümlerinde gerek örneklendirmek gerekse konuyu açıklamak için dinsel referanslar kullanmıştır.⁴⁹⁰

Marx, eserlerinde din kavramını incelerken, “insanın yabancılaşmış ve ters yüz edilmiş dünya bilinci”,⁴⁹¹ “dünyanın genel teorisi”, “halkın aldatıcı mutluluğu”,⁴⁹² “dünyanın manevi aroması”,⁴⁹³ “baskı altındaki yaratığın iç

⁴⁸⁵ Özyurt, “Marx’ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din”, 223-224.

⁴⁸⁶ Karl Marx – Friedrich Engels, *Komünist Parti Manifestosu*, çev. Rekin Teksoy, (İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2009).

⁴⁸⁷ Özyurt, “Marx’ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din”, 225.

⁴⁸⁸ Özyurt, “Marx’ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din”, 227.

⁴⁸⁹ Marx’ın *Kapital* üzerindeki çalışmaları yıllarca sürmüştür. Marx, *Kapital*’in sadece I. Cildinin basımını görmüştür. Marx defalarca temize çektiği I. Cildi 1867 de yayımlanmıştır. *Kapital*’in II. ve III. Cildi, Marx’ın ölümünden sonra Engels tarafından yayımlanmıştır. Marx’ın el yazması defter yığınları Engels’e intikal ettiği için Engels bu ciltlerin basımında defterlerde yer alan karalama olan bölümlerin bazılarını almış bazılarını da hiç almamıştır. Bu defterler, Marx’ın, yazmayı düşündüğü *Kapital*’in II. Ve III. cildi için tamamlanmamış çalışmaların müsveddelerini oluşturmaktadır. Bk: Karl Marx, *Kapital I. Cilt*, 15.

⁴⁹⁰ Bu tür referanslara örnek olarak aşağıdaki alıntılar gösterilebilir. “İlk günahın teolojide oynadığı rolün aşağı yukarı aynısını, ekonomi politikte ilk birikim oynar.” Bk. Marx, *Kapital I. Cilt*, 686; “(...) Bu maddi temeli hesaba katmayan her din tarihi de eleştirel olmayan bir tarihtir. Analiz yoluyla dinin puslu varlıklarının bu dünyadaki özlerini bulmak, gerçekte, ters yoldan giderek, yaşamın her zamanki gerçek ilişkilerinden hareketle bunların doğaüstüleştirilmiş biçimlerin eulaşmaktan çok daha kolaydır. Bk. Marx, *Kapital I. Cilt*, 358.; “Mısırlı Musa, Harman döven öküzün ağzını bağlamayacaksın” der. Buna karşılık Almanya’daki Hristiyan insanseverler tahıl öğüten serflerin boyunlarına, elleriyle ağızlarına un götürmesinler diye, büyük bir yuvarlak tahta levha geçirmişlerdir.” Bk. Marx, *Kapital I. Cilt*, 360.

⁴⁹¹ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 86.

⁴⁹² Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 192.

⁴⁹³ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 87.

“çekişmesi”⁴⁹⁴, “kalpsiz bir dünyanın kalbi”,⁴⁹⁵ “ruhsuz koşulların ruhu”,⁴⁹⁶ “insanın çevresinde dönen hayali güneş”,⁴⁹⁷ “kendini yitirmiş insanın özsaygısı”,⁴⁹⁸ ve “halkın afyonu”⁴⁹⁹ gibi betimlemeler yapmıştır.

Marx’ın din üzerine yazdığı, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* adlı eserindeki yazılar değerlendirildiğinde, o dönem Feuerbachçı olduğu gerçeğinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Çünkü Marx bu dönemde dini, daha çok insani varlığın yabancılaşması olarak ifade eden Feuerbach’ın öğrencisi ve aynı zamanda bir Genç Hegelcidir.⁵⁰⁰ Bu açıdan ele alındığında sınıfsal olmayan bir din analizi vardır. Yani toplumsal şartların oluşturduğu olumsuzluklarla halkı avutan bir din analizi yoktur.⁵⁰¹ Bir diğer anlamda ise üst yapı ve alt yapı kavramlarıyla bağlantılı bir din incelemesi olmadığını söylemek mümkündür. Marx’ın ifadeleriyle bu durumu örneklemektedir:

Almanya için *din eleştirisi* esas olarak tamamlanmıştır, ve dinin eleştirisi tüm eleştirinin önşartıdır. (...) Cennetin hayali gerçekliğinde bir üstinsan arayan, fakat ancak kendi yansısını bulan insanoğlu, kendi hakiki gerçekliğini aradığı ve araması gerektiği yerde sadece kendisinin *suretini*, insan-olmayanı bulmaya bundan böyle yanaşmayacaktır.⁵⁰²

Marx, hayali cennetin içinde bütün üstün özelliklere sahip bir üst-insan arama düşüncesinde yine insanın karşısına kendisinin çıkacağını anlatmaktadır. Bu bakımdan din eleştirisi tamamlandığı için kendi suretini karşısında görececek olan insanın üst-insan arama çabasına girişmeyeceğini de belirtmektedir.

Marx’ın yabancılaşma temelli din analizinin ardından (1845 yılında yazdığı *Alman İdeolojisi* adlı eserde) dini, toplumsal ve tarihsel açıdan üretim koşullarından kaynaklanan bir ideoloji olarak ele almıştır.⁵⁰³ 19. yüzyılda ideoloji bir bilim olarak gelişmemiş olmamasına rağmen, Marx’ın din ve metafizik eleştirileri olumsuz ideoloji düşüncesinin gelişmesine öncülük etmiştir. İdeoloji kelimesi Marx’ın

⁴⁹⁴ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 87.

⁴⁹⁵ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 87.

⁴⁹⁶ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 87.

⁴⁹⁷ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 87.

⁴⁹⁸ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 86.

⁴⁹⁹ Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 192.

⁵⁰⁰ Löwy, *Marksizm ve Din*, çev. İhsan Cüre, (İstanbul: Belge yayınları, 1996), 28.

⁵⁰¹ Löwy, *Marksizm ve Din*, 28-29.

⁵⁰² Marx – Engels, *Din Üzerine*, 86.

⁵⁰³ Löwy, *Marksizm ve Din*, 29.

Alman İdeolojisi eserindeki anlamıyla kullanılmadan önce Hegel’in “Mutlak Tini”i, Feuerbach’ın din eleştirisi, Marx’ın maddeci teorisinin oluşumunu etkilemişlerdir.⁵⁰⁴

Marx, insanı gerçeklikten uzaklaştıran her türlü ideye karşı çıkmıştır.⁵⁰⁵ Marx, Alman İdeolojisi adlı eseri, sadece idealizm eleştirisi olarak kalmamış insanın varoluş koşullarını üreten maddi gerçekliklere de değinmiştir.⁵⁰⁶ Marx’ın ifadelerine göre:

(...) İnsanlar ve sahip oldukları ilişkiler tüm ideolojilerinde sanki *camera obscura*’daymış gibi başaşağı çevrilmiş bir biçimde görülüyorsa, nesnelerin gözün ağtabakası üzerinde ters durmalarının onların dolaysız fiziksel yaşam süreçlerinin yansımaları olması gibi, bu olgu da, insanların tarihsel yaşam süreçlerine aynı şeyin olmasından ileri gelmektedir. Gökten yeryüzüne inen Alman felsefesinin tam tersine, burada, yerden gökyüzüne çıkılır. Başka deyişle, etten ve kemikten insanlara varmak için, ne insanların söylediklerinden, imgelerinde, kavradıklarından ve ne de anlatıldığı düşünüldüğü, imgelendiği ve kavrandığı biçimiyle insandan yola çıkılır; gerçek faal insandan yola çıkılır ve bu yaşam sürecinin ideolojik yansı ve yankılarının gelişmesi de, insanların bu gerçek yaşam süreçlerinde hareketle ortaya konulur.⁵⁰⁷

Marx’ın bu ifadelerinde, maddi gerçeklik içerisinde toplumsal koşulları “baş aşağı” olarak kabul etmiş, yanılsamalar içerisinde çarpık bir şekilde, “baş aşağı” duran din ve siyaset eleştirisi yapmıştır.⁵⁰⁸ Bir anlamda insanın toplumsal koşullar içerisinde oluşturduğu karşılıklı ilişkileri idealizmin eleştirisi haline gelmektedir. Yani Marx’a göre yaşamı belirleyen bilinç değil, bilinci belirleyen yaşam koşullarıdır.⁵⁰⁹ Bu bakımdan Marx için, bilinci yanılsamaya iten herşey, din ahlak, metafizik ideolojilerdir. Marx, ideolojik olarak algıladığı dine karşı eleştirisinin temelini şöyle açıklamaktadır:

(...) İnsan dini *yaratır*, din insanı yaratmaz. Ve din ya henüz kendini bulamamış ya da yeniden yitirmiş insanın özsaygısı ve özduygusudur. Fakat *insan* soyut, dünyanın dışına çönmüş bir varlık değildir. *İnsan insanın dünyasıdır*, devlettir, toplumdur. Bu devlet, bu toplum, *ters bir dünya bilinci* olan dini yaratır, çünkü onlar *ters bir dünyadır*. Din bu dünyanın genel teorisi, ansiklopedik özeti, (...) evrensel avuntu ve haklılık temelidir. İnsanın özünün *hayalde gerçekleşmesidir*, çünkü *insanın özü* somut gerçekliğe sahip değildir. O nedenle dine karşı mücadele, dolaylı olarak, dinin manevi aroması olduğu *o dünyaya* karşı mücadeledir.⁵¹⁰

⁵⁰⁴ Selda Tunç Subaşı, “Marx’ta İdeoloji Eleştirisi ve Kavramın Farklılaşan Görünümleri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20/1 (2018): 152.

⁵⁰⁵ Cengiz M. Tosun, “Marx’ın Egemen İdeoloji Anlayışı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Felsefe Dergisi* (2007): 3, 113.

⁵⁰⁶ Marx- Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, 45.

⁵⁰⁷ Marx – Engels, *Alman İdeolojisi*, 45.

⁵⁰⁸ David McLellan, *İdeoloji*, çev. B. Yıldırım, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), 13.

⁵⁰⁹ Marx – Engels, *Alman İdeolojisi*, 46.

⁵¹⁰ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 86-87.

Marx'ın “dini insan yaratır” ifadesinden dinin aşkın yönünden ziyade toplumsal ve tarihsel bir ürün olduğunu sonucunu çıkarmak mümkündür. Din, bu dünyada üretilmiştir. Marx her ne kadar dinin herkesi etkisi altına alacak bir avuntu olduğunu söylemiş olsa da, dine karşı mücadelenin, asıl bu dünyaya karşı mücadele olduğunu belirtmesiyle bir anlamda Marx'ın dinin içsel bir eleştirisini yapmaktan uzak durduğu da belirtilebilir. Marx'ın, yukarıdaki ifadelerinde aroma kelimesini seçmesi, dini dünyaya tat katan bir unsur olarak kabul ettiğinin göstergesidir. Marx, “(...) dinin eleştirisi, özünde, *halesi* din olan *yakınma duvarının eleştirisidir*”⁵¹¹ ifadesi eleştirisinin dünyaya yönelik olduğunu belirtmiştir.

Marx'ın din değerlendirmesi, politik eleştirilerin başlangıcı olarak nitelendirilir. Marx'a göre eleştirilere dinden başlanılmalıdır.⁵¹² Çünkü din alemi, gerçek dünyanın yansımasından başka bir şey değildir.⁵¹³ Marx dini toptan reddeden bir aydınlanmacı olarak değerlendirmek yanlıştır. Çünkü dinin kökten temizlenilmesi gereken bir kurum olduğunu düşünmemektir. Ona göre dinin insanların zihninde oluşturduğu izler yok edilmelidir. Marx'ın savaşı, bundan dolayı dinin yeryüzünden temizlenmesi olarak değil, bu dünyaya karşı bir savaş olarak değerlendirilir. Dine karşı verilen savaş, dinin tinsel yönünü oluşturan dünyaya karşıdır.⁵¹⁴ Din bu dünyaya ait bir bilinç olduğu için dolaylı olarak savaş alanı içerisine girmektedir. Marx, dinin deneyimlenen yönüne dair eleştirilerini sıralarken tarihin hizmetinde olan felsefenin görevinin insanın kendine yabancılaşmış kutsal yönünden kurtarması olduğunu belirtmiştir. Böylece Marx'a göre cennetin eleştirisi dünyaya yönelmiş olacaktır.⁵¹⁵

Marx'ın din tanımlamaları inanç ve Tanrı kavramına yönelik değildir. Daha çok devletin ezdiği alt yapıyı oluşturan halkın dine sığınmasını yani dinin rolünü sorgulamıştır.⁵¹⁶ Marx'ta Tanrı fikri pratik bir statüdedir. Tanrı fikrinin doğru olup olmadığını bilmek yerine Marx'ın gerçekleştirmeyi arzuladığı devrim fikrini

⁵¹¹ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 87.; Bu çeviride kullanılan yakınma duvarı çevirenin notuna göre “çileli dünya” anlamına gelmektedir.

⁵¹² Marx – Engels, *Din Üzerine*, 86.

⁵¹³ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 86.

⁵¹⁴ Marks, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 192.

⁵¹⁵ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 87-88.

⁵¹⁶ Aydın Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001), 57.

kolaylaştırıp kolaylaştırmadığı önemlidir. Tanrı varolduğu sürece işçi devrimi olmayacaktır. Çünkü sosyal hayat pratiğe bağlıdır. Tanrı'nın olmadığını öne süren fikirler, eyleme ve devrime bağlıdır.⁵¹⁷ Bu bakımdan İşçilerin (proleterya) Tanrı fikrinden uzaklaşmaları devrimin gerçekleşmesi anlamına gelir. Marx'ın felsefi sistemi içerisinde Tanrı'nın var olduğunu düşünmek burjuvazi için çalışmak anlamına gelirken, Tanrı'nın var olmadığını söylemek ise proleterya için çalışmak anlamındadır.⁵¹⁸ Yani burjuvazi dini kullandığı için Tanrı'nın varlığı onları zengin etmeye yaramaktadır. Bunun tam karşında yer alan proleterya ise dinin kullanılması sonucunda sömürülmektedir. Bu durumda Tanrı'nın varlığı burjuvaziye yararken, Tanrı'nın yokluğuda proleteryanın eylemsizliğinden kurtarılmasını sağlayacaktır.

Bu konu doğrultusunda, Marx ve ateizm konusu oldukça tartışılmıştır. Marx'ın Tanrı inkâr etme anlamında bir ateist olduğu kuşkusuzdur. Marx, doktora tezinin ekinde ontolojik kanıtta dâhil olmak üzere Tanrı'nın varlığının kanıtlarını “içi boş totolojiler” diye nitelendirerek küçümsemiştir.⁵¹⁹ Marx'ın din görüşlerinde dinin karşısında yer alan ateizm dindar olma durumundan kurtulmak için yeterli değildir. Marx, insanların kendilerini tam anlamıyla gerçekleştirdiği inanç dışı bir varoluş sistemi tasarlamıştır. Bu bakımdan ele alındığında Marx için, ateizmin ötesinde ifadesi kullanılmaktadır.⁵²⁰ Bir bakıma Marx'ın ateizmi “ilmi ateizm”dir.⁵²¹ Yani Marx, Tanrı'nın reddiyesiyle uğraşmak ya da doğa ve insan arasında varoluş meselelerini tartışmayı gereksiz görmüş, din eleştirisini, ideolojik bir ilke olarak savunarak politik bir kabule varmıştır.⁵²² Bir röportajında kendisine sorulan “dinin yıkıldığını görmek ister misiniz?” sorusuna, dine karşı şiddet

⁵¹⁷ Gilson, *Ateizmin Çıkmazı*, 70.

⁵¹⁸ Gilson, *Ateizmin Çıkmazı*, 74.

⁵¹⁹ Fraser – Wilde, *The Marx Dictionary*, 178.

⁵²⁰ Carlos Pardo – Deniz Vardar, “Karl Marx'ın Yahudi Sorunu”, *Toplum Bilim* 3 (1995): 54.

⁵²¹ İlmi Ateizm (İdeolojik Ateizm): Materyalizmin mutlak doğruluğunun yanı sıra, dinin toplumsal bir olgu kabul edilmesiyle oluşan ateizmin bir koludur. İlmi ateizm, Karl Marx, Engels ve Lenin'in görüşleri üzerine kurulmuştur. Ayrıca Eski Sovyetler Birliği'nde Marxist dünya görüşü olarak kabul edilmiş ve ilmi ateizm adıyla takdim edilmiştir. Bu açıdan İlmi Ateizm kendisini Batı'daki teizmin karşısında yer alan ateizmden ayırmaktadır. Felsefi ateizm, Tanrı'nın yanı sıra dinin bütün ritüellerini, törenlerini geleneklerini ve kurumlarını toptan reddeder ve onları toplumdan tamamen yok etmeye çalışmaktadır. Oysa Marxist görüş olan ilmi ateizm, felsefi ateizmi, burjuva ateizmi olarak eleştirerek, toplumdaki dini dış olgulardan hareketle bir takım indirgemeci yaklaşımlarla ele almıştır. Bk. Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999), 13-14.

⁵²² Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, 13.

araçlarını kullanmanın gereksiz olduğunu şartlar düzelince dinin ortadan kalkacağını söylemiştir.⁵²³

Marx açısından ezilen halkın yaşadığı, dünyaya ait güçsüzlüklerin temeli dinseldir. Dünyaya ait olan bu güçsüzlüklerin, ezilmişliğin anlamı kavranır kavranmaz bu çelişkilerden kurtulmanın yolları aranmalıdır. Dinin varoluş süreci toplumsal ve dünyaya ait bir olguysa, topluma karşı eleştiriler yöneltilmeli ve bu eleştirilerin pratikte gerçekleşme koşulu aranmalıdır. Marx, bu koşulun eleştiri ve devrimci pratikten geçtiğini öne sürmektedir. Yani eleştiriye varmak için pratik çözümler üretmek gerekmektedir. Dinin toplumsal hayattan silinmesi için insanlara eleştirel yöntem kazandırılması yeterli değildir. Eleştirel yöntemle beraber toplumsal hayatta, ezenlere karşı bir eyleme geçmek gerekmektedir. Marx, toplumu harekete geçirmenin yolunun devrimci bir yöntemden geçtiğini düşünmektedir. Marx’a göre, “Tarihin, dinin, felsefesinin ve bütün öteki teorilerin devindirici gücü, eleştiri değil, devrimdir.”⁵²⁴

Marx’ın din eleştirisi, ekonomik eleştirilerden bağımsız değerlendirilmemelidir. Çünkü din belirli bir ekonomik-toplumsal ilişkinin sonucunda ortaya çıkmaktadır. Ona göre. “din bir kez meydana geldikten sonra, bütün ideolojik alanlarda geleneğin büyük bir tutucu güç olması gibi, içinde daima gelenekten gelen bir şeyler taşır.”⁵²⁵

Marx dinin, ezilen halkın bir avantajı olduğunu düşünmektedir.⁵²⁶ Marx’ın ezilen halk tabirinden kastı ekonomik olarak güçsüz bir halk topluluğudur. Zenginler için çalışıp, kendileri için herhangi bir güce sahip olmayan halk, kendi ezilmişliğinin farkında değildir. Bu dünya ezilen insanlar için çekilmez bir yer olmaktadır. Yoksullar bu durumlarından dine sığınarak kurtulma yolları aramaktadırlar. Çünkü Marx’a göre canlı çiçekleri toplamayı bırakan, hüsrana uğrayan insanoğlu, hayal çiçeklerinin peşinden gitmektedir.⁵²⁷ Oysa dine sığınmak onların bu ezilmişliğini ve güçsüzlüğünü kendilerine kanıksatmaktan başka hiçbir

⁵²³ Karl Marx – Friedrich Engels, *Basın Söyleşileri*, çev. Burcu Günüşen, (Ankara: Sol Yayınları, 2000), 25.

⁵²⁴ Marx - Engels, *Alman İdeolojisi*, 68.

⁵²⁵ Marx - Engels, *Alman İdeoloji*, 75.

⁵²⁶ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 87.

⁵²⁷ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 87.

işe yaramamaktadır. Güçsüz halk, güçsüzlüğünü yenmek için farklı eylemler yapmaya ve dünyadaki rollerini değiştirmeye gerek görmemektedir. Çünkü sığındıkları din, onlara ölümden sonra göksel bir cennetin kapılarını açmaktadır. Vaat edilen bir cennet, inananlara ölümle birlikte kapılarını açacaktır.⁵²⁸ Bu yüzden ezilen halk umutlarını Tanrı'ya, dine ve ölümden sonra göreceklerine bağlamaktadır. Bütün bu nedenlerden ötürü Marx'ın düşüncesinde din, gerçek dünyadaki üzüntüye karşı bir protesto niteliği taşımaktadır.⁵²⁹ Marx için, “din ezilen insanın içli ezgisini, kalpsiz bir dünyanın sıcaklığını, tinin dışlandığı toplumsal koşulların tinini oluşturuyor.”⁵³⁰

Marx'ın “din halkın afyonudur”⁵³¹ ifadesi, dine karşı yönelttiği eleştirilerin hemen hemen hepsinden daha çok bilinmektedir. Marx'tan en çok alıntılanan cümlelerin başında bu ifade gelmektedir. Bu ifade Marx'tan önce Kant, Feuerbach ve Bauer tarafından da kullanılmıştır.⁵³² *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* adlı çalışmasında din eleştirisi yaparken kullandığı bu cümle, Marx'ı kendinden sonra ki çağlarda kitleleri etkileyen bir düşünür kılmış, hatta dini komünizme düşman gören Marksistlerin oluşumunda temel bir rol üstlenmiştir. Din tanımlaması yaparken “afyon” düşüncesini dikkate almadan yapılacak bir değerlendirme eksik olacaktır. Çünkü Marx'ın bu düşüncesi neredeyse eserlerinin tamamında az değindiği fakat eleştirinin ilk öncülü olarak gördüğü din avuntusunu hemen hemen tanımlamaktadır. Afyon kelimesini seçen Marx, bunu öylesine seçmemiştir. O dönemde afyon kullanımıyla ilgili Marx'ın bir şey bilmediğini söylemek yanlış olacaktır. Afyon, o dönemlerde acıları dindiren bir ilaç, bir ağrı kesici anlamında kullanılmaktadır.

Marx'a göre din, ezilen halkın acılarını dindiren, hatta imgesel süsleri birer halüsinasyon gibi halkın gözleri önüne serpen bir afyon durumundadır. Bu durum halkın hayali mutluluğu olmaktadır.⁵³³ Halk çektiği acıları hissetmemektedir. Bu durumda halkın zihnindeki dini ortadan kaldırmak, onların hayali mutluluktan

⁵²⁸ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 341.

⁵²⁹ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 87.

⁵³⁰ Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 192.

⁵³¹ Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 192.

⁵³² Löwy, *Marksizm ve Din*, 28.

⁵³³ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 87.

kurtarılmasını ve gerçek mutluluğa ulaşmasını sağlayacaktır.⁵³⁴ Fakat bu ibareyi olumlayarak da yorumlamak mümkündür. Çünkü afyonun ağrıları dindirme özelliği halkın acıları hissetmeme yönüne işaret ediyor görünmektedir. Olumsuz gibi görünen bu düşünce, bir anlamda dinin gerçek bir güç olduğu anlamına da gelebilmektedir. Çünkü kitlelerin acısını dindirmek her kurumun yapacağı bir etki değildir. Burada Marx'ın kasıtlı olarak bu kavramı kullandığını söylemek mümkündür.

“Din halkın afyonudur” cümlesini ele alırken Marx'ın tüm din düşüncesinin bu cümleden ibaret olduğunu söylemek doğru değildir. Çünkü Marx; “*dini* sefalet hem gerçek sefaletin *ifadesi*, hemde gerçek sefaletle karşı *protestodur*. Din, baskı altında ezilen yaratığın iç çekişi, kalpsiz bir dünyanın kalbidir; tıpkı ruhsuz bir durumun ruhu olduğu gibi. Din halkın *afyonudur*” betimlemesiyle düşüncelerini ifade etmiştir.⁵³⁵

Marx'ın din eleştirisini bu ifadeler üzerinden değerlendirmek gerekirse, dinin insana mutluluk veren bir kalp olarak görüldüğü ortadadır. Aslında bu ifadelerin bir paradoks gibi ele alınması mümkün görünmektedir. Çünkü din, hem insanın kendi benliğinin sefaletinin ifadesi olan bir durum, hem de insanın içinde bulunduğu bir sefaletten ya da üzüntüden kurtuluş çabasıdır. İnsanın mutsuz olduğu bir durumdan yine kendisini mutsuz eden bir şeyle kurtulmaya çalışması dairesel bir harekete benzetilebilir. İnsan yine sefaletle sebep olacak bir şeye sarılır ve o döngü içerisinde devam ederek yaşamaya çalışır. Marx'ın ifadelerinden bir yandan üzüntü veren diğer bir yandan üzüntüye sebep olan koşullara protesto etmek dinin ikili bir yapıda görüldüğü anlaşılır. Yani Marx, dinin bastırıcı ve protestocu yönünü kabul etmektedir.⁵³⁶

Marx, dinle ilgili bir başka düşüncesini de şöyle ifade etmektedir: “Din insanın kendi çevresinde dönmediği sürece insanın çevresinde dönen aldatıcı bir güneşten başka bir şey değildir.”⁵³⁷ Bu düşünceden yola çıkarak, dinin büyük bir güç olduğunu söylemek mümkündür. İnsanların güçsüzlüklerini dine sığınarak

⁵³⁴ Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 192.

⁵³⁵ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 87.

⁵³⁶ Löwy, *Marksizm ve Din*, 38.

⁵³⁷ Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 192-193.

kamufle etmeleri, onların kendi gerçekliklerinin ve bilinçlerinin farkına varmalarını engellemektedir. Dine sığınmak insanın kendi gerçek güneşi etrafında dönmesini engellemektedir. Din, insanların yüreğini zincirlere vurarak bedenin içerisinde olduğu gerçek zincirlerin görünmesini engellemektedir.⁵³⁸ Bir anlamda din halkın aldatici mutluluğu olmaktadır. Dinin, insanların dış etkileri fark etmelerini engelleyen fakat kendi zihinlerini tutsak eden bir öz oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu açıdan ele alındığında Marx yakın dostu olan Engels'le dine yüklediği isyancı yönünün artık kendi çağında önemi olmadığını düşünmektedir. Çünkü isyancı yön geçmişe ait bir olgu olarak kalmıştır.⁵³⁹

Marx, dinin dogmalarını yıkmamanın aksine kökenini, özsel nedenlerini ve kitlelerce neden bu kadar kabul gördüğünün açıklanmasının bilimin görevi olduğunu düşünmektedir. Dinin kabul görmesinin nedenleri arasında Marx'a göre ölüm gerçeği vardır.⁵⁴⁰ Ölüm insanları bir arada tutan en büyük korkulardan biridir. Ölümden sonra gelecek olan yaşamda yeniden bir hayata tutunma insanlara umut aşılacaktır. Marx, umudun var olma arzusu olduğunu ifade etmektedir. Böylelikle yakınlarını kaybeden insanlar yeniden bir araya geleceklerini düşünerek yaşamlarını sürdürürler. Yok olma gibi düşünceleri ruhun yeniden başka bir evde olacağını düşünerek reddederler. Oysa Marx, insanın bir kez doğduğunu ifade ederek ölümden sonra yeniden doğma gibi eylemlerin gerçekleşmeyeceğini savunmuştur.⁵⁴¹

Marx'ın din tanımlarına bakıldığında iki unsurun ön plana çıktığı görülür: devletin elinde olan güç ve halkı sessizliğe iten avuntu. Her iki durumda din kavramını açıklar. Fakat Marx, dini, bireyin iç dünyasından daha çok kurumsal olarak ele almaktadır.⁵⁴² Bu yüzden Marx'ın sisteminde ahlaki ilkeler sınıf

⁵³⁸ Marx, *Din Üzerine*, 87.

⁵³⁹ Löwy, *Marksizim ve Din*, 40.; Marx ve Engel'in, eski döneme ait isyancı yönü olarak belirttikleri durum, Roma İmparatorluğu'na hakim olmayı başaran Hristiyanlık dini içindir. O dönemlerde Hristiyanlık, devlet tarafından mücadeleye girilen bir kurum olarak görülmüştür. İlk Hristiyanlar, köylüler, köleler ve işsiz kentli fakirlerdir. Bu kişiler hiçbir ekonomik güçleri olmadığı halde, devlet (Roman İmparatorluğu) tarafından uğradıkları saldırılara rağmen faaliyetlerini gizli bir şekilde yürütmüş, devrimle birlikte amaçlarına ulaşmışlardır. Bu nokta dinin isyancı yönüne örnektir. Bk. Marx - Engels, *Din Üzerine*, 321-352.

⁵⁴⁰ Marx, *Demokritos ile Epikuros'un Doğa Felsefeleri*, 18.

⁵⁴¹ Marx, *Demokritos ile Epikuros'un Doğa Felsefeleri*, 68-71.

⁵⁴² Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006), 128.

çıkarların göz boyayıcısı konumundadır.⁵⁴³ Yani ahlaki ilkeler elinde gücü bulunduran devlet tarafından, halkı eylemsizleştirmek için kullanılır.

Halkın ahlaki ilkelere sığınarak devlete karşı boyun eğmesi, kutsal metinlerde bulunan şu ifadelerden kaynaklanmış olabilmektedir: “Rab’bin önünde sakın dur, sabırla bekle; kızıp üzülmeye işi yolunda olanlara, Kötü amaçlarına kavuşanlara.” (Mezmuzlar, 37/7) “Rab’bi sabırla bekledim; Ona yakarışımı duydu.” (Mezmuzlar, 40/1) Her bakımdan alçakgönüllü, yumuşak huylu, sabırlı olun. Birbirinize sevgiyle hoşgörüyle davranın.” (Efesliler, 4/2) “Herkes, baştaki yönetime bağlı olsun. Çünkü Tanrı’dan olmayan yönetim yoktur. Var olanlar Tanrı tarafından kurulmuştur. Bu nedenle yönetime karşı direnen, Tanrı buyruğuna karşı gelmiş olur. Karşı gelenler yargılanır.” (Romalılar, 13/ 1-2)

Eski ve Yeni Ahit’te yer alan ifadelerle göre halkın devlete karşı sessizce emirlerine uyması gerektiği, devlete karşı isyan eden bir tutumda olduklarında yargılanacakları dile getirilmektedir. Bu ifadelerle Marx’ın eleştirdiği düzen kıyaslandığında, halkın ezilmesi, sabretmesi ve devlet tarafından din kullanılarak idareye itaat etmeye sürüklenen halkın sessiz kalması, Marx’ın vurguladığı kurumsal, devlete yönelik din eleştirisinin nedenleri olarak değerlendirilebilir.

Ahlak, Marx’ın eserlerinde kutsal metinlerdeki ifadelerin tersine kişinin özgürce istediği gibi bir hayat yaşamasının gerekliliği olarak ifade edilir. Buna karşın eşitlik, hak, hukuk, saygı gibi kavramlar zaten insanın doğasında olup, toplumsal şartları gerçekleştirecek olan bu ilkelerdir. Metafizik anlamda manevi değerlerin, maddi değerler için kullanılışına ve bu anlamda bir ahlaki anlayışa karşı durmuştur. Yani Marx, günlük hayatta davranışlara temel olan bir ahlak ilkesi benimsememiştir.⁵⁴⁴ Marx’ın benimsediği ahlaki değerler, halkın ezilmişliğinden kurtulmasını sağlayacak olan toplumsal şartların iyileştirilmesidir.

Marx, bilincin dini ortaya çıkardığını düşündüğü için, din yaşadığı dönemde toprak mülkiyetine göre nitelik kazanmaktadır. Bu bakımdan din en yüksek düşünce biçimini oluşturmaktadır. Yani tözsel bir değer burada toprağa bağımlı bir duruma gelmektedir. Eğer özel mülkiyet ortadan kalkarsa din de kendiliğinden

⁵⁴³ Quiniou, *Yaygın ve Yanlış Fikirler Kıskaçında Karl Marx*, 31.

⁵⁴⁴ Doğan Göçmen, “Karl Marx’ın Ahlak Felsefesi ve Adalet Teorisiyle Olan İlişkisi Üzerine”, *Praksis* 10, 267.

kalkmış olur.⁵⁴⁵ Yani, bir anlamda halkın yaşam koşulları düzenlenirse dinin varlığı da söz konusu olmayacaktır.

Marx'ın, Rheinische Zeitung gazetesinde yazdığı makaleleriyle başlayan din eleştirisinin, devlete, baskıcı güce karşı ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Marx'ın din değerlendirmeleri 1850'li yıllara kadar devam etmektedir.⁵⁴⁶ Marx'ın din üzerine yaptığı değerlendirmelerin, gençlik eserlerinde bulunması akıllara şöyle bir soru getirmektedir. Acaba Marx, ilerleyen ilgi alanını ekonomik politığe kaydırıldığı olgunluk dönemi eserlerinde de dine yaklaşımı aynı kalmış mıdır?⁵⁴⁷ Bu sorunun cevabının verilebilmesi için Marx'ın olgunluk döneminin de incelenmesi gerekmektedir.

3.1.2. Olgun Marx'ta Din Algısı

Marx, 1850 yılından sonraki eserlerinde din analizi yerine daha çok politik-iktisat eleştirisi yapmaktadır.⁵⁴⁸ Marx'ın gençlik eserleri ve olgunluk eserleri arasında bir ayrıma giden Althusser, ideolojik bakış açısıyla bilimi birbirinden ayırır. Althusser'e göre, Marx'ın gençlik dönemi eserleri Feuerbach ve Genç Hegelciler gibi ideolojik içeriklidir. Marx, olgunluk döneminde ise bilimsellik iddiasıyla ortaya koymuştur.⁵⁴⁹

Marx'ın olgunluk döneminde eserlerinde ideolojiden tamamen koptuğunu söylemek yanlış olacaktır. Çünkü önceki bölümlerde belirtildiği gibi Marx, *Kapital* adlı kitabında çok sayıda dinsel referanslar ve örnek belirtmiştir. Burada anlatılmak istenen Marx'ın, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* adlı çalışmasında yaptığı gibi din betimlemelerinin, tanımlamalarının ya da dinsel yabancılaşma üzerine belirttiği düşüncelerin onun için olgunluk döneminde de geçerli olup olmadığıdır.

Olgunluk döneminde Marx'ın dikkat çekici din betimlemeleri yoktur. Bu durum iki biçimde yorumlanabilmektedir. *Birincisi*; Marx, din veya yabancılaşma gibi alt başlıkları olan konulardan daha çok toplumsal şartların belirlemiş olduğu

⁵⁴⁵ Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 151.

⁵⁴⁶ Özyurt, "Marx'ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din", 235.

⁵⁴⁷ Seve, "Yabancılaşma Sorununun Çözümü", 104.

⁵⁴⁸ Özyurt, "Marx'ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din", 235.

⁵⁴⁹ Gerard Dumenil – Michael Löwy, *Marksizmin 100 Kavramı*, çev. Gözde Orhan, (İstanbul: Yordam Kitap, 2013), 86.

bir konuya yönelmiştir. Yani Marx'ın eserlerinde çok yer almasa da din kavramına bakışı mevcut yazılarında zaten kendini göstermektedir. *İkincisi* ise, Marx'ın epistemolojik bir kopuş yaşadığı, gençlik ve olgunluk döneminde farklı konularla ilgilendiği gerçeğidir. Yani Marx, gençlik döneminde felsefeyle ilgilenirken, olgunluk döneminde ise bilimle ilgilenmiştir. Bu durum Marx'ın din eleştirisinden vazgeçtiğini göstermediği gibi, din eleştirisini tamamladığını düşündürür. Ayrıca Marx, özel mülkiyetin ortadan kalkacağına inandığı için, ona göre üst yapıya, devlete ait olan din de kendiliğinden yok olup gidecektir.⁵⁵⁰ Bu bakımdan özellikle din eleştirisine ihtiyaç duymadığını söylemek mümkündür.

Marx'ın olgunluk döneminde burjuvazinin dini diye adlandırdığı, kapitalizmle beraber Protestanlık ve Deizm şeklinde eski inançlara göre katı kuralları esnemiş bir din geliştiğini ifade etmiştir. Marx, emek-din analizi yaparak insanın kendi emeğiyle elde etmediği ve gelişmenin zayıf olduğu toplumlarda tabiata tapmanın yangın bir din biçimi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Marx, bu sözlerine ek olarak *Kapital* adlı yapıtında, dinde kendi düşüncesinde kul olan insanın, kapitalizmde ise metaya dönüşen emeği tarafından yönetildiği bir sürecin içerisine girdiğinden bahsetmektedir. Yani bir anlamda önceki bölümlerde belirtildiği gibi dinsel yabancılaşma kendisini meta fetişizmine bırakmıştır.⁵⁵¹

Marx, gerek gençlik döneminde gerekse olgunluk dönemindeki eserlerinde halkın ezilmişliğini vurgulamıştır. Marx'ın din eleştirisinin temelini halkı, kutsal metinleri dahi kendine bir destek olarak kullanan devlete karşı uyandırmak olduğu söylenebilir. Bir anlamda din, Marx'a göre devlet tarafından halkı avutan bir güç olarak kullanılmaktadır.⁵⁵² Marx'ın din algısının daha iyi anlaşılması için devletin de içinde yer aldığı, sınıfsal yapıların incelenmesi ve bu yapılar üzerinde dinin rolünün tespit edilmesi gerekmektedir.

⁵⁵⁰ Özyurt, "Marx'ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din", 235.

⁵⁵¹ Özyurt, "Marx'ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din", 235-236.

⁵⁵² Marx - Engels, *Din Üzerine*, 86-87.

3.2. Sınıf Çatışması: Üstyapı-Altyapı

Sosyal tabakalaşma ya da sınıf adını verilen toplumsal bölünmeler eşitsizlik sonucu ortaya çıkan yapılardır. Eşitsizliğin görülmediği hiçbir toplum yoktur. Din, dil, ırk, servet, köken gibi unsurlar eşitsizliğin temelinde yer alan faktörler olabilmektedir. Yani bu faktörlere sığınan bir grup insan ya da toplumdaki bir sınıf, diğer insanlara göre üstünlük elde edebilmektedir. Bunun sonucunda da toplumda sınıfsal yapılar ortaya çıkmaktadır.⁵⁵³

Egemen sınıfların denetimini elinde tuttukları devlet, toplumun üzerinde bir yapı olarak kendisini kabul ettirmek için mitoslara gereksinim duymaktadır.⁵⁵⁴ İlkçağ Mezopotamya'sında devlet Tanrıların yeryüzündeki düzeni sağlamak için yetkilendirilmiştir. Sümerlerin Tufan Mitolojisi'ne göre krallıklar gökten indirilmiştir.⁵⁵⁵

Dinin devlete desteği Ortaçağ boyunca devam etmiştir. Krallara, prenslere karşı yapılan her türlü direniş ölümle sonuçlanan bir günah sayılmaktaydı.⁵⁵⁶ Ortaçağ'ın sonlarına doğru devletin ve iktidarın kaynağının, Tanrı olduğu fikrinden uzaklaşmış, feodal egemenlikler ortaya çıkmıştır. Gerçekçilik, insan aklının her şeyin ölçüsü olma düşüncesi, dogmatizmin yerine geçmiştir. Bir anlamda Tanrı devletine, ulus devletine geçiş yapılmıştır. Fakat etnik kimliği farklı olan bölgelerdeki halka ya da ayrı dinden cemaatlere ortak bir ulus olma düşüncesinin empoze edilmesi gerekmekteydi. Devletin ilerleyen çağda tinsel değerini kaybetmiş olması bu adım için bir dezavantajdı. Bu sorunu aşmak için devlet, hanedan geleneği, kültür, aklın ve tarihin tecessümü olarak halka sunulup biat etmeleri istenmiştir.⁵⁵⁷ Tarih boyunca ideolojilerin üç kutsallık etrafında döndükleri söylenebilir: Din, devlet ve para. Bunlar kimi zaman emekçi insanın önüne Tanrı buyruğu, kimi zaman devlete itaat, kimi zamanda para olarak çıkartılmıştır.⁵⁵⁸

⁵⁵³ Cengizhan Yıldırım, "Orta Sınıf Analizleri: Teorik Bir Yaklaşım", *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 3/2 (2017): 172.

⁵⁵⁴ Özbudun – vd., *Yabancılaşma ve*, 49.

⁵⁵⁵ James B. Prichart, *The Ancient Near East, An Anthology of Texts and Pictures* (New Jersey: Princeton Publishers, 1973), 28.

⁵⁵⁶ Özbudun – vd., *Yabancılaşma ve*, 50.

⁵⁵⁷ Özbudun – vd., *Yabancılaşma ve*, 50.

⁵⁵⁸ Özbudun – vd., *Yabancılaşma ve*, 50.

Karl Marx, toplumsal sınıf yapılarının incelenmesi noktasında birçok düşünürü etkilemiş ve etkilemeye de devam etmektedir. Marx’a göre toplum burjuva ve proleterya olarak iki gruba ayrılmaktadır. Marx’ın herkes tarafından en çok kabul gören görüşü bu ikili sınıf yapısıdır. Buna rağmen Marx’ın ömrü sınıfsal incelemeyi tam olarak *sistemli*⁵⁵⁹ bir hale getirmeye yetmemiştir.⁵⁶⁰

Marx’ın sınıfsal yapısının üretim araçları mülkiyeti vardır. Bu araçlara sahip olan zenginler, sahip olmayanlar ise proleterya denilen alt tabakadan insanlardır. Bu sınıflar arasında bitmek bilmeyen bir çatışma söz konusudur. Çünkü burjuvazi, zenginler, proleteryanın emeği olan ürünlere el koyar ve bu ürünler üzerinden zenginliklerine zenginlik katarlar.⁵⁶¹

Marx’a göre proleterya malı ve mülkü olmadığı gibi her türlü ulusal özelliğinden yoksundur. Proleteryanın gözünde din, ahlak, yasalar, burjuvanın kendi çıkarlarını gizlemiş olduğu birer burjuva yargısıdır.⁵⁶²

Marx, sınıfsal yapının çatışma halinde olmasını tüm tarihe genelleyerek şu şekilde ifade eder:

Geçmişte iktidarı ele geçiren bütün sınıflar, toplumun tümünü kendi mal edinme anlayışlarına bağımlı kılarak, elde ettikleri konumu sağlamlaştırmaya çalışmışlardır. Proleterler ancak bugünkü mal edinme anlayışlarını ve bunun ardından da günümüze dek geçerli bütün mal edinme anlayışlarını ortadan kaldırarak toplumun üretici güçlerine egemen olabilirler. Proleterlerin korumaları gereken kendilerine ait hiçbir şeyleri yoktur. (...) Görüldüğü gibi, günümüze dek her toplum ezen sınıflarla ezilen sınıflar arasındaki karşıtlığa dayanmıştır.⁵⁶³

Marx’a göre, ezen ve ezilenler, toplumun sahip olduğu bir altyapı ve üstyapıdır. Marx açısından altyapı ve üstyapıyı bir değerlendirmemek gerekmektedir. *Altıyapı*, üretim araçları, üretim güçleri şeklinde ekonomik temele sahiptir. *Üstyapı* ise, din, bilim, sanat ve felsefe gibi kültür yapılarından oluşmaktadır. Her iki yapı arasında birbirleriyle etkileşim bulunmasına rağmen

⁵⁵⁹ Marx’ın sınıfsal yapı üzerindeki görüşleri daha çok ölümünden sonra eserlerini inceleyenler tarafından tamamlanmaya çalışılmıştır. Marx’ın 1844 *El Yazmaları* eseri, “bir sınıfı oluşturan nedir?” sorusuyla bitmektedir. Bk. Anthony Giddens, *Sosyoloji*, çev. H. Özel – C. Güzel, (Ankara: Ayraç Yayınları, 2000), 260.

⁵⁶⁰ Cengizhan Yıldırım, “Orta Sınıf Analizleri: Teorik Bir Yaklaşım”, *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 3/2 (2017): 173.

⁵⁶¹ Yıldırım, “Orta Sınıf Analizleri: Teorik Bir Yaklaşım”, 174-175.

⁵⁶² Marx – Engels, *Komünist Parti Manifestosu*, 30-31.

⁵⁶³ Marx – Engels, *Komünist Parti Manifestosu*, 31-32.

üstyapı altyapı tarafından belirlenmektedir. Bu durumda toplumun ekonomik temelini elinde bulunduran alt yapı daha değerlidir.⁵⁶⁴

Marx'a göre egemen sınıflar toplumda egemen olan düşünceleri de üretmişlerdir. Aynı zamanda bilinci sahiplenmiş olup toplumda birer düşünür olarak görünürler ve düşünce üretimini dahi düzenlerler. Devlet insan hakları yasaları çıkartarak emekçi halka haklar tanıdığı iddiasında bulunsa da, aslında işçi sınıfını ezmekten başka bir şey yapmamakta ve kendi kökenini daha da sağlamlaştırmaktadır. İnsan hakları adına çıkan yasalar halkı dinden uzaklaştırmaz, hiçbir koşulu iyileştirmiş olmazlar. Böylece bu yasalar insanı daha da dine yaklaştırır.⁵⁶⁵ Çünkü üst-yapıyı daha da egemen kılan bu haklar-yasalar aslında teolojik düşüncelerin oluşmasına sebep olur.

Üstyapının elinde bulundurduğu din, şu şekilde doğmuştur. “Din, insanların ağaçlarda yaşadığı son derece eski zamanlarda, kendi doğaları ve bunları çevreleyen dış doğa hakkındaki tamamen ilkel yanlışlarla dolu tasavvurlarından doğmuştur.”⁵⁶⁶ Engels'e göre, birbirlerine akraba bağlarıyla bağlı olan bu insanların dinsel tasavvurları da ortaktır. İnsanlar, bir süre sonra birbirlerinden ayrılmaya ve farklı yerlere gitmeye karar vermiştir. Gittikleri yeni yerlerde kendi yaşam koşullarını oluşturmaya başlamışlardır. Bundan dolayı da hem yaşamak için yeni gereksinimlere hem de dinsel tasavvurlarını korumaya ihtiyaç duymuşlardır. Bu yeni yaşamda ekonomik olarak güçlü olanlar daha güçsüz olanları korumaya çalışmış ve devlet adı altında bir kurum oluşmuştur. Oluşan bu devlet dini tasavvurları da korumayı bir görev bilmiştir. Çünkü toplumun yönetici gücünü elinde bulunduran egemen sınıf, manevi ve fikri gücü oluşturarak düşünce gücünü de elinde tutar.⁵⁶⁷ Egemen yapı dini kendi elinde tutmaya başlamış ve ekonomik yönden güçsüz olan insanları ezmeye çalışmıştır.

Marx'a göre devlet, bir anlamda toplum, dünyanın tersine çevrilmiş bilinci olan dini üretmektedir. Devlet, yani maddi gücü elinde barındıran güç, güçsüz olanı

⁵⁶⁴ Mustafa Kale – İmray Nur, “Karl Marx ve Marksist Teori Açısından Eğitim ve Toplumsal Cinsiyet”, *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 (2016): 47.

⁵⁶⁵ Marx – Engels, *Devlet ve Hukuk Üzerine*, çev. Rona Serozan, (İstanbul: Çağdaş Hukukçular Derneği Yayınları, 2010), 85.

⁵⁶⁶ Karl Marx – Friedrich Engels, *Felsefe İncelemeleri*, çev. Cem Eroğul, (İstanbul: Yordam Kitap, 2006), 71.

⁵⁶⁷ Marx – Engels, *Devlet ve Hukuk Üzerine*, 2.

ezmek ve kontrol altında tutmak için dini bir araç olarak kullanmaktadır. “Böylece her toplumsal ve siyasal hareket, ilahiyata uygun bir biçim almak zorundaydı; büyük bir fırtına koparmak için, salt dinle beslenmiş yığınların zihnine kendi çıkarlarını dinsel bir kılık içinde göstermek gerekiyordu.”⁵⁶⁸

Üstyapı içerisinde yer alan devlet göksel ve yersel olan iki çeşit hayat sürmektedir. Bu nedenle devlet Marx’a göre toplum karşısında tinseldir. Yani dinin, din dışı yaşama üstün gelmesi gibi devlet de sivil topluma üstün gelir ve toplum devletin kendisine egemen olmasına izin vermektedir.⁵⁶⁹

Marx’a göre insanın üretimini kısıtlayan onu kendine yabancılaştıran kutsal kuvvetlerden biri de, dindir. Dinin eleştirisi, devletin eleştirisine götürmelidir. Bu iki kurum kendine yabancılaşan insanı meydana getirir.⁵⁷⁰ Yani devlet tarafından ezilen halk, kendini dine sığınarak bu ezici durumlardan kurtaramaya çalışmakta, kendilerine ait olan özellikleri doğaüstü güçlere atfederek kendi bilinçlerine yabancılaşmaktadır.

Yani Marx’ın, toplumu sınıflandırdığı alt yapı, işçi sınıfını üst yapı ise egemen sınıfı devleti temsil etmektedir. Üstyapı tarafından yapılması gereken ekonomik koşulları düzenlemektir. Ekonomik şartlar düzelirse din de kendiliğinden ortadan kalkacaktır. Egemen sınıf, emek harcayan halka düşük bir ücret vererek, işçi sınıfının emeklerine el koymaktadır.⁵⁷¹ Bu durumda egemen sınıf, dini, ezilen halkı susturmak için kullanmıştır. Çünkü devletin dini yanına alarak sunduğu cennet, halkın “aldatıcı mutluluğu”⁵⁷² olmuştur. Marx çalışmalarında ezilen halkın eyleme geçerek mücadele etmesi gerektiği anlatmaktadır. Bu bakış açısı Marx’ın sadece felsefi ve iktisadi çalışmalarında yer almaz. Bu düşünce tamamen hayat felsefesi şeklini almıştır. Eşine hitaben yazdığı şiirlerde de bu ibarelere rastlamak mümkündür:

(.....)
Ve ruhlar giderler yollarına
Ta yenip bitinceye kadar,
Ta ki, Tanrılarını, Efendilerini,
Büsbütün yok edinceye kadar.

⁵⁶⁸ Marx – Engels, *Felsefe İncelemeleri*, 73.

⁵⁶⁹ Karl Marx, *Yahudi Sorunu*, 17-18.

⁵⁷⁰ Marx – Engels, *Devlet ve Hukuk Üzerine*, 5.

⁵⁷¹ Marx, *Kapital I. Cilt*, 188.

⁵⁷² Marx, *Din Üzerine*, 87.

(.....)
O halde durmadan, dinlenmeden
Herşeyimizi koyalım ortaya,
Eylemsiz, isteksiz değil,
Sessizlik içinde değil, uğursuz, aptalca.⁵⁷³

Gençlik döneminde yazdığı bu dizelerde Marx'ın dine karşı eleştirisini görmek mümkündür. Tanrıları yok edene kadar mücadeleyi savunmuş ve bunu yaparken de sessizce değil eyleme geçerek yapmanın gerekliliğini anlatmıştır.

Marx şiirlerinde, kaçmak isteyen insanın alaycı bir ıslıkla Tanrı tarafından tutulduğunu ifade ederek dinin halkın eylem yönünü söndürdüğünü belirtmiştir.⁵⁷⁴

Şeriatî'ye göre, Marx'ın devlet ve din konusundaki görüşleri şöyledir: Marx'ın eserlerinde kavramlar değişmiş olsa da, öz aynı kalmış ve din maddi egemenlik için bir düşünce olarak varlığını devam ettirmiştir. Devlet tarafından din paraya bağımlı kaldıkça kimse onu tanımayacak ve dinsel özün önemi ortaya çıkmayacaktır. Halk tarafından sefalet, fakirlik gibi söylemlerin çıkmasına neden olacaktır. Din paraya mahkûm oldukça yine o paranın koruyucusu haline gelmeye devam edecektir.⁵⁷⁵

Şeriatî'in bahsettiği halkın sefalet ve fakirlik içerisinde olma durumuna en güzel örnek olarak 12. yüzyıl da yaşanan Haçlı seferleri gösterilebilir. Marx'ın kendisi de *Komünist Parti Manifestosu* adlı eserinde burjuvazinin nasıl Haçlı seferini başlatmayı başardığına değinmiştir.⁵⁷⁶ Ortaçağ'da skolastik düşünceye sahip olan kiliseler bilim dahil her şeyi bünyesinde barındırmıştır. Sonraları oluşan reform hareketleri kilisenin gücünü azaltmış hukuk devletini öne çıkarmıştır. Marx'a göre Tanrısal kanunların yerine hukuk, kiliselerin yerine de devlet geçmiştir.⁵⁷⁷

Egemen sınıf olan devlet, baskılarıyla ideolojiyi ve dini kendi bünyesinde bir güç olarak tutar. Kiliselerin söz sahibi olma adına yaptıkları, bugün devlet olma prensibiyle aynıdır. Bir örnekle açıklamak gerekirse, Haçlı Seferleri de dinî

⁵⁷³ Karl Marx, *Jenny'e Adanmış Şiir Albümünden*, çev. Barış Pirhasan, (Ankara: Sol Yayınları, 1998), 15.

⁵⁷⁴ Marx, *Jenny'e Adanmış Şiir Albümünden*, 66.

⁵⁷⁵ Ali Şeriatî, *Kapitalizm*, çev. Yakup Arslan, (İstanbul: Dünya Yayınları, 2004), 128.

⁵⁷⁶ Marx, *Komünist Parti Manifestosu*, 18-19.

⁵⁷⁷ Marx – Engels, *Devlet ve Hukuk Üzerine*, 10.

dayanaklarla halka kabul ettirilmiştir.⁵⁷⁸ Haçlı seferleri kilise tarafından din adına yapılmış görünse de amaç doğunun zenginliklerini ele geçirmek olmuştur. Çünkü o dönemde Batı Avrupa, kuraklık, açlık, sefalet, seller gibi felaketlerle perişan olmuştur.⁵⁷⁹ Yani Batı'nın fakirlikten ezilmiş halkı, dinî heyecan içinde refaha kavuşacağını düşündüğü için kilisenin yaptığı savaş çağrısıyla harekete geçmiştir.⁵⁸⁰ Bu açıdan değerlendirildiğinde Marx'ın düşüncesiyle örtüşen bir durum söz konusudur. Kilise dini kullanarak paranın gücünü ele geçirmeye çalışmıştır.

Tarihsel süreçte toplumları yapılandıran, belirleyici rol oynayan üç temel unsur 'devlet', 'din/Tanrı', 'sermaye' olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu unsurlar kişiyi kendine yabancılaştırır. Özüne yabancılaşan insan kendini gerçekleştiremez. Hayatını ahirette kazanacağı ödüllerle avunarak geçirir ve devletin, sermayenin kölesi olacaktır. Marx'ın din eleştirisinin temelinde devlet ve sermayenin yer almasının sebebi bu durumdur.⁵⁸¹

Marx'a göre devlet dinden özgürleşebilirse, birey de politik olarak özgürleşme yaşar ve devletin politik olarak özgürleşmesi de özel mülkiyetin ortadan kalmasıyla gerçekleştirmiş olur. Marx, göre, devlet dinden özgürleşirse o zaman bireyler de, dinsel olan ve dinsel olmayan yaşam ayrımını yapabilecek güce kavuşurlar.⁵⁸² Bu bakımdan bireyler, tinsel olmayan bir yaşam içerisinde hayatlarını sürdürebilirler.

Marx, aydınlanma geleneği içerisinde şekil almış düşünürler gibi dinin topluma yansımış yönüyle ilgilenmiştir.⁵⁸³ Yani Marx, Tanrı'nın sorgulanmasından ziyade, toplumsal açıdan halk üzerinde yarattığı etkiyi incelemiştir. Bir anlamda, devlet tarafından kullanılan dinin, devletin çıkarlarına nasıl hizmet ettiğini ortaya koymak için din eleştirisine yer verdiğini söylemek mümkündür.

⁵⁷⁸ Abdurrahman Kurt, *Sosyolojiye Giriş*, der. İhsan Sezal, (Ankara: Martı Kitap, 2003), 445.

⁵⁷⁹ Salim Koca, "Haçlı Seferleri Sebep ve Sonuçları Bakımından Nasıl Değerlendirilebilir?", *Akademik Barış* 10/20 (2017): 21.

⁵⁸⁰ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986), 334.

⁵⁸¹ Özbudun – vd., *Yabancılaşma ve*, 51.

⁵⁸² Yunus Enterili, "Karl Marx, Yahudi Sorunu Bağlamında Sivil Toplum ve Politik Toplum", *Tarih ve Gelecek Dergisi* 3/1 (2017): 97.

⁵⁸³ Hüseyin Özel, "Marx'ın Din Konusundaki Görüşleri", *Bilim ve Ütopya* 5/287 (2018): 43.

Buradan hareketle, Tanrı'nın halka nasıl yansıdığı ve yansıtıldığının incelenmesi Marx'ın din eleştirisini daha iyi çözümlemeye yardımcı olacaktır. Dinin halka yansımış yönü kutsal metinlerin algılanış şeklidir. Bu bakımdan Marx'ın vahiy kaynaklı dinleri algılayışı ve değerlendirmesi, eleştirdiği dinle ne kadar doğru orantılıdır? sorusu, din eleştirisinin, dinin aşkın yönüyle olan bağlantısını ele alacaktır. Marx'ın eleştirdiği dinin içeriği miydi yoksa uygulama aşamasında yaşanan aksaklıklar mıydı? Bu ve benzeri soruların cevabını aramak için Marx'ın, vahiy kaynaklı dinlere bakış açısına açıklık getirmek gerekmektedir.

3.3. Marx'ın Yaşayan Dinlere Bakışı

3.3.1. Marx ve Hristiyanlık

Marx'ı Hristiyanlık -din- eleştirisine iten sebep neydi? Bu sorunun cevabının bulunması Marx'ın din algısını anlama açısından oldukça önemlidir. 19. Yüzyılda Hristiyan topluluklarında adaletsizlik hakimdir. Gelir eşitsizliği, din, fırsat kültür eşitsizlikleri olarak bunları sıralamak mümkündür. Bu toplum Hristiyanlığın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁸⁴ Kilise bu durumu düzeltmek ve adaletsizlikleri ortadan kaldırmak için hiçbir şey yapmamıştır. Yoksullar reddedilmiş ve ötekileştirilmiştir. Hristiyanlık, yoksulların sorunlarına el atması gerekirken tüm tarih boyunca olduğu gibi sömürenin ve devletin yanında yer almıştır. Kilise siyasal otoriteleri dini referans göstererek aklamıştır.⁵⁸⁵ Yoksullara ise bu durumu kabullenmeleri gerektiğini öğütlemiştir. Hristiyanlık, yani kiliseler, yoksulluğun görünmemesi için halkı cennete yönlendirmiştir.⁵⁸⁶

Marx, Hristiyanlığı, “Rheinischer Beoacher'in Komünizmi” adlı makalesinde “Hristiyanlığın toplumsal ilkeleri, antik köleciliği haklı çıkardığı, Ortaçağ serfliğini yücelttiği”⁵⁸⁷ için eleştirmektedir. Ezilen halk Hristiyanlıkla kandırılarak, ezenlere karşı merhametli dindar görüntüsünden başka bir şey yapmamaktadır. Hristiyanlık, bağımlılığı, boyun eğmeyi ve alçalmayı

⁵⁸⁴ Ellul, *İsa ve Marx*, 13.

⁵⁸⁵ Ellul, *İsa ve Marx*, 14.

⁵⁸⁶ Ellul, *İsa ve Marx*, 16.

⁵⁸⁷ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 129.

desteklemektedir. Marx'a göre ise proleterya dediği işçi sınıfının bağımsızlığa ve özgüvene olan ihtiyacı Hristiyanlığa olan gereksiniminden daha fazladır. Topluma dayatılan Baba, Oğul ve Kutsal Ruh, Marx açısından, boş laflardan ibarettir. Çünkü Hristiyanlığın toplumsal ilkeleri, Adem ve Havva'nın işlediği ilk günahtan dolayı halkın olumsuzluklar yaşadığını empoze etmeye çalışır.⁵⁸⁸

Hristiyanlıktaki İsa figürü, cennette ilk günahı işlemesinin sunucunda bu dünyaya gönderilerek cezalandırılmayı temsil eder. Onların işlediği bu günahın cezasını insanlar çekmektedir. Tanrı, İsa görünümde yeryüzünde kendini sudür ettirir ve bir değer taşır. İnsanoğlu da İsa'yı temsil ettiğinde bir anlam kazanır. Marx, İsa'nın da Tanrı'ya ve insana yabancılaştığını yani onları dışladığını ifade eder.⁵⁸⁹ Çünkü İsa gerçek kurtuluşu tamamlayamamıştır. Dünya'ya gönderilen insan Tanrı'ya yabancılaşmış, kurtuluş ve öze dönmek için Tanrı'nın bir yansıması olan İsa da Tanrı'ya yabancılaşmıştır. İşte bu noktada İsa, Tanrı'ya da insana da yabancıdır. Marx'a göre, bu yabancılaşma halkı avutmak için nesillerdir kullanılmaktadır.

Marx'a göre Hristiyan devlet, dinsiz bir devlet olursa o zaman demokratik bir devlet olmayı başarmış olacaktır. Böylece kendini gerçekleştirmek için dine ihtiyaç duymayacak ve demokratik bir devlet olarak kendisini kabul ettirecektir.⁵⁹⁰

Marx, dini ve kiliseyi Hristiyanlığın birbirinden ayırdığını ifade etmiştir. Ayrıca Marx, bireylerin alışverişte aldatıldığı zaman mahkemeye başvurma hakkı haksızlık olarak görüldüğünü, sol yanağa vurulduğunda sağ yanağın çevrilip darptan ötürü dava açılmadığını, çünkü İncil'in bunları yasakladığını belirterek, halkın çektiği acıların, gelecekteki saltanat karşısında bir değeri olmadığını ve acı çekmenin en büyük erdem olduğunun halka kanıksatıldığını belirtmiştir.⁵⁹¹

Devlet tarafından insanlara, Hristiyanlık aracılığıyla “acı çekmenin edilgenliği ve yüce mutluluk umudunun ana erdemler olduğu”⁵⁹² anlatılmaktadır.

⁵⁸⁸ S. F. Anisimov – v.d, *Emek Din ve İnsan*, çev. Arif Berberoğlu, (İstanbul: Evrensel Basın Yayın, 2008), 74.

⁵⁸⁹ Karl Marx, *Zincirlerimizden Başka Kaybedecek Neyimiz Var*, çev. Peren Demirel, (İstanbul: Aylak Adam Kültür Sanat Yayıncılık, 2017), 92.

⁵⁹⁰ Enterili, “Karl Marx, Yahudi Sorunu Bağlamında Sivil Toplum ve Politik Toplum”, 98.

⁵⁹¹ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 33.

⁵⁹² Marx – Engels, *Din Üzerine*, 33.

Marx, “devletin dinden değil, özgürlüğün sağduyusundan yola çıkarak inşa edilmesi”⁵⁹³ gerektiğini ifade etmektedir.

Marx, Hristiyan ve Yahudinin arasında bir karşıtlık olduğunu ve bu karşıtlığın temelinin dini olduğunu belirtmektedir. Bu karşıtlığı çözmenin en iyi yolu dini kaldırmaktır. Eğer Yahudi ve Hristiyanlar, birbirlerinin dinlerini insan zihninin farklı aşamaları olarak görürse, dinî bir ilişki içerisine değil insani bir ilişki içerisine girmiş olacaklardır.

Yahudiler, devletin açıkça benimsediği Hristiyanlıkla karşı karşıya kalmaktadır. Kendini Hristiyan sanan bir devlette, Marx’a göre insanlar dinî karşıtlıklar arasında bulmaktadır. Yani devlet, Yahudiler gibi farklı dine inanan insanları ezmeye çalışmaktadır.⁵⁹⁴

Marx, Yahudileri Hristiyanlar karşısında ezilen bir grup olarak görse de onları da eleştirmekten geri kalmamıştır. Yahudilik de Marx’ın eleştirilerinden payına düşeni almıştır.

3.3.2. Marx ve Yahudilik

Marx, toplumda bir Yahudi sorunu gözlemlemektedir. Yahudilerin siyasi olarak özgür olamayışlarını devletin Hristiyanlığı kabul etmesine bağlamaktadır. Fakat asıl olan devletin şahsında bir dini temsil etmemesidir.⁵⁹⁵

Dinin insanın sınırlandırılmış bir özü olduğunu ifade eden Marx, Yahudiler için şunları ifade etmektedir: “Yahudi, Yahudi olarak kaldıkça onu Yahudi yapan sınırlanmış özün, onu insan olarak öteki insanlara bağlayabilecek insani özüne üstün gelmesi ve onun Yahudi olmayanlardan ayırması kaçınılmazdır.”⁵⁹⁶ Bu ifadelerde dinin karşıtlığı anlatılmaktadır. Yahudi olan biri sırf inancından ötürü başka bir dini benimsemiş devlette insan haklarını elde edememektedir. Marx’a göre din, insanı ayrımcılığa itmektir.

“Yahudilik, Hristiyanın dinsel gözüne batan bir olgudur.”⁵⁹⁷ Marx, bu düşüncesini Bauer ile destekleyerek şöyle söylemektedir: Hristiyanın ya da

⁵⁹³ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 35.

⁵⁹⁴ Marx, *Yahudi Sorunu*, 15.

⁵⁹⁵ Marx, *Yahudi Sorunu*, 16.

⁵⁹⁶ Marx, *Yahudi Sorunu*, 29.

⁵⁹⁷ Marx, *Yahudi Sorunu*, 39.

Yahudi'nin tam olarak özgürleşmesi için "yalnızca tek bir aşama var; dinini aşması"⁵⁹⁸.

Marx, Yahudilerin bu dünyadaki tanrısının para olduğunu belirtmektedir. Yani "Yahudi'nin tanrısı dünyasallaşmış dünya tanrısı haline gelmiştir."⁵⁹⁹Pratikte Yahudi'nin müthiş bir gücü bulunmaktadır. Maddi olarak elinde kapitalizmin gücünü barındırmaktadır. Fakat Yahudilik teorik olarak kendisini geliştirememiştir. Çünkü Yahudi'nin pratik gereksinimleri doğası gereği kendisini sınırlamıştır. Teorik boyutu maddiyatı desteklemektedir.⁶⁰⁰

Marx'ın Yahudilikle ilgili çıkarımları doğrudur. Ancak bu çıkarımlar Yahudiliğin aslıyla ilgili değil, dünyaya yansımış şekliyle doğru olmaktadır. Yahudilik manevi yönden zayıftır. Maddeyi esas alan bir teoloji üretmektedir. Bir anlamda Yahudiliğe 'teolojik materyalizm' demek yanlış olmasa gerekir. Çünkü Yahudilik, para dahil dünya krallığını istemektedir. Museviliği eleştirmiş olsa da Musevi kültürüne uygun sürekli çalışan bir düşünür olmuş hatta bu kadar çok yazı yazmasına rağmen eline bu kadar az para geçen bir yazar daha yoktur diyerek eleştirdiği sistemin bir anlamda eleştirisini kendi parasızlığı üzerinden yapmıştır.⁶⁰¹

Yine de Marx'ın, annesinin Yahudi olmasının izlerini kendisinde taşıdığı söylenebilir. Dinlere olan tüm karşıtlığına rağmen kızı Eleanor Marx, babasının, annesine metafizik ihtiyaçlarını Musevi peygamberlerde bulabileceğini söylediğini ifade etmiştir.⁶⁰² Kızının bu ifadelerinden ve Marx'ın Yahudiliğin çalışma prensibini benimsemesinden -bireysel çıkarı düşünen değil, toplum olarak kalkınmayı savunmasından- dinsel eleştirisinin sisteme karşı olduğunu çıkartmak mümkündür.

Marx, kapitalizmin insanı sömürmesine karşı olduğu için doğal olarak Yahudiliği eleştirmektedir. Yahudiler Hristiyan bir devlette ezildikleri için üstünlüğü ekonomik olarak güçlü olmayla özdeşleştirmiştir. Marx açısından bu

⁵⁹⁸ Marx, *Yahudi Sorunu*, 37.

⁵⁹⁹ Marx, *Yahudi Sorunu*, 42.

⁶⁰⁰ Marx, *Yahudi Sorunu*, 41.

⁶⁰¹ Terry Eagleton, *Marx Neden Haklıydı*, çev. Oya Köymen, (Ankara: Yordam Kitap, 2011), 178.

⁶⁰² Eagleton, *Marx Neden Haklıydı*, 178.

tutum halkı ezen Hristiyan'dan farklı değildir. Metanın kölesi olmakla eşdeğerdir.⁶⁰³

Marx, Yahudilikle kapitalizmi aynı kefeye koyar ve kendisiyle hiç bağdaştıramadığı Yahudiliği hayatı boyunca eleştirir. Sadece Kudüs'te bulunan bazı yoksul Yahudilere acıma dışında Yahudilere düşmanca bir tavır sergiler.⁶⁰⁴

Marx, Yahudiliği doğuştan belirleyiciliği olan bir dinî, kültürel özellik olarak kabul etmez. Irksal kategoriler ekonomik bunalımlardan ve emperyalizmden doğmuştur. Marx, "Yahudi Sorunu" adlı yazısını, her ne kadar Bauer'e cevap olarak yazmış olsa da Yahudiliğe karşı tutumlarında önyargıların görülmesi mümkündür.⁶⁰⁵

Marx'ın dinleri değerlendirmesi, kaynakları incelemesi açısından değil, dünyadaki var oluş şekilleriyle olmuştur. Bu durum, Marx'ın değerlendirmelerinin nesnel olmadığını gözler önüne sermektedir. Ve her şeyden önce kendi sisteminde dinlerin ilk eleştirilecek kurumlar olduğunu söylemesi, dinleri insan zihninin bir yansıması olarak görmesine ve eleştirmesine neden olmuştur. Amacı insanın zihnini aydınlattığı sürece dinden kendisini kurtarabileceğini insana göstermektir.

3.3.3. Marx ve İslam

Marx, İslam üzerine yaptığı değerlendirmeleri, İslam'ın kaynağı olan Kuran'dan değil Osmanlı devleti üzerinden yapmaktadır. Her ne kadar Kuran'daki yasalardan bahsetmiş olsa da, düşüncelerini, kaynak göstererek ifade etmemiş, daha çok kendi anlayışıyla ve sistemi gereğince açıklama yoluna gitmiştir.

Bu bağlamda mektupları, peyderpey keşfedilen not defterleri⁶⁰⁶, ölümünden sonra Engels'in hazırlattığı kitaplık listesi, eserlerindeki sınırlı sayıdaki atıfları ve dönemindeki kayıtlar sıkı bir şekilde taranarak oluşturulan kronolojik biyografiler,

⁶⁰³ Marx, *Yahudi Sorunu*, 42.

⁶⁰⁴ Pardo – Vardar, "Karl Marx'ın Yahudi Sorunu", 56.

⁶⁰⁵ Pardo – Vardar, "Karl Marx'ın Yahudi Sorunu", 57.

⁶⁰⁶ "Marx ve Engels'in not defterlerini elinde bulunduran Amsterdam'daki Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsünün yayımladığı *Karl Marx / Friedrich Engels Papers* not defterlerinin içeriğini göstermektedir. Marx'ın not defterlerinin numaralandığı ve içeriklerinin özetlendiği bu liste ile Marx'ın okumalarından neler aldığını, kaynakları ile münasebetini, kavramlarının ve analizlerinin kaynaklarını takip etmek mümkündür. bk. (International Institute of Social History, 2008)." Bk. Lutfi Sunar, "Klasik Sosyolojinin Şarkiyatçı Kaynakları: Marx ve Weber'in Karşılaştırmalı Bir İncelemesi", *İnsan ve Toplum* 1/2 (2011): 33.

onun Doğu toplumları hakkındaki kaynaklarını anlayabilmemiz için elimizdeki önemli araçlardır.⁶⁰⁷

Marx'ın doğu toplumlarına ait kaynaklar incelendiğinde şu sonuçlar çıkmaktadır:

Tablo 1

Marx'ın Doğu Toplumlari ile İlgili Kaynakları⁶⁰⁸

Şark despotizmi, coğrafi faktörlerin belirleyiciliği	Bernier, Montesquieu, Patton, Custine, Machiavelli, Mill, Hegel,
Özel mülkiyetin yokluğu, ortak mülkiyet, toprakta devlet mülkiyeti	Machiavelli, Harrington, Jones, Smith, Patton, J.S.
Fetih hakkı olarak toprağın egemene ait olması	Jones
Kamu işlerinin devlet tarafından görülmesi	Bernier, Smith, Mill
Genel kölelik; köleliğe benzer sosyal eşitlik	Hegel, Custine,
Yargısal kısıtların yokluğu	Bodin, Bacon,
Dinin merkezî bir yer tutması	Hegel, Lubbock
Hukukun dinle ve ahlakla ikamesi	Montesquieu, Hegel
İlkel komünizm, köy toplulukları	Maurer, Morgan

Marx'ın şarka ait kaynakları yukarıda belirtilen düşünürlerin eserleriyle sınırlıdır. Marx, bazen bir köy ya da bir topluluk hareketinden söz edeceği zaman bunu tüm Doğu toplumlarına atıfta bulunarak genellemiştir. Marx birçok eserinde defalarca, düzinelerce kaynağa başvururken, Doğu'ya dair incelemelerinde bunu yapmamış, doğu toplumuyla ilgili genelleme yapmayı tercih etmiştir.⁶⁰⁹

Marx, Doğu toplumları içerisinde değerlendirdiği Müslümanlığın, bütün halkını ikiye ayırdığını belirtmiş, bu konuda Türk devletini örnek göstererek devletle dinin, siyasetle imanın iç içe geçtiğini ifade etmiştir. Marx, bu nedenle Türk Devleti'nde yaşayan diğer din mensuplarıyla Müslümanları Kuran'ın önünde eşit tutmanın nasıl mümkün olduğunu sorgulamıştır.⁶¹⁰

Marx, Türkiye'deki halklar için yeni bir yasa çıkartmanın zorunluluğunu dile getirerek, inançtan ve Kuran'dan bağımsız bir yeni Türkiye düzeni kurarak devlet ve dini ayırmanın gerekliliğinden bahsetmiştir. Kuran'dan değerlendirme

⁶⁰⁷ Sunar, "Klasik Sosyolojinin Şarkiyatçı Kaynakları: Marx ve Weber'in Karşılaştırmalı Bir İncelemesi", 33-34.

⁶⁰⁸ Sunar, "Klasik Sosyolojinin Şarkiyatçı Kaynakları: Marx ve Weber'in Karşılaştırmalı Bir İncelemesi", 40.

⁶⁰⁹ Sunar, "Klasik Sosyolojinin Şarkiyatçı Kaynakları: Marx ve Weber'in Karşılaştırmalı Bir İncelemesi", 40-41

⁶¹⁰ Karl Marx, *Gazete Yazıları*, çev. Süha Sertabiboğlu, (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2008), 48.

yapmak yerine Osmanlı İmparatorluğu üzerinden İslam'ı inceleme çalışmalarında Hristiyan inancına sahip kişilerin böylesine düşman görülürken bu devlette nasıl yaşadığını sorgulamıştır.⁶¹¹ Marx'ın Osmanlı'daki bu durumun da ekonomik temellere dayandığını düşünmektedir. Marx'ın dinleri eleştirmesinin nedeni buna benzer durumlardır. Bir şehir teslim olursa, İslam'ın yasalarını kabul ederse bir anlamda cennetlik olmaya razı gelirse ötekileştirme ortadan kalkmış olacak. Aksine kendi inançlarını bırakmak istemeyip Müslümanların uyruğuna geçmek isterlerse bu kez de haraç vermek zorunda bırakılmışlardır. Ancak bu şekilde huzura kavuşurlar ve kimse onların mallarına, canlarına dokunmaz. Marx, Müslümanların Müslüman olmayanlara karşı gösterdiği tutumun düşmanca olduğunu söyleyerek Müslüman ülkede hiç kimsenin ölçüsüz davranmaya cesaret edemeyeceğini belirtir.⁶¹²

Bu bilgilerden hareketle şu yargılara varılabilir: İslam toplumunda farklı bir dinden insanlar hüküm sürebilmek için para vermek zorunda kalmaktadır. Bir anlamda Marx'ın kendi sistemindeki din, hiyerarşisinde her kademenin bir satın alma fiyatı düşüncesi desteklemiş olmaktadır. Ayrıca Marx'ın söyleminde öne çıkan diğer bir hususta ezilen yani azınlık olarak yaşayan halkın devlet tarafından daha da ezildiğidir. Para karşılığında İslam'dan bir anlamda cennetten vazgeçirtmek yani vergi verip kendi dininin yaşanılması seçeneğini sunmak Marx'ın eleştirdiği ekonomik koşullar düzeltilirse din de ortadan kalkar görüşünün göstergesi olarak görülebilir. Marx'ın dinsel yabancılaşma kavramı açısından değerlendirme yapmak gerekirse, Marx, inancın para karşılığında vazgeçilebilecek bir olgu olması, onun zaten zihninin ürettiği bir yanılsama olduğunun kabulü gibi görünmektedir.

Marx'ın bu ifadelerinden İslam'ı değerlendirirken kaynağından değerlendirmedeğini görmekteyiz. Çünkü Kuran incelendiğinde farklı dinlerdeki insanlara zorbalık ya da düşmanlık yapılmaması onları kendi dinlerinde serbest bırakılmasını öngören “Dinde zorlama yoktur.”(el-Bakara 2/256) ayeti bu konudaki tavrın nasıl olması gerektiğini ortaya koyar. Oysa Marx'a göre:

⁶¹¹ Şener Aktürk, “Marx'ın Yahudi Sorunu: Laik Devlet Dindar Sivil Toplum Eleştirisi”, *Doğu Batı* 55 (2011): 234.

⁶¹² N.A. Smirnov, *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri*, çev. Arif Berberoğlu, (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2005), 80.

Yeni Kuran'ın sureleri, mevcut Alman koşullarını manen güzelleştiren ve şiirsel olarak yaldızlayan bir dizi boş laftan başka bir şey değildir. Bunlar doğrudan dinsel biçimlerinden sıyrılırlar da, eski dinle iç içe geçmiş boş sözlerdir. Kuran sureleri doğrudan dinsel öğelerden sıyrılmış olsa da eski dinle iç içe geçmiş sözlerdir.⁶¹³

Marx, Engels'le 1853 yılındaki mektuplaşmalarında İslamiyet'e değinmiş ve Arap toplumunu irdilemiştir. Bedevi olarak yaşayan halk, geçimi ellerinde bulunduran fellahlara karşı bir eyleme girişilmiş, eylemin sonucunda ise yine din adı altında bir devlet kurularak eski Yahudilikten ve Hristiyanlıktan farkı olmayan bir oluşum meydana getirdiğini belirtmiştir.⁶¹⁴ Marx dinleri eleştirirken dinin devlet tarafından güç olarak kullanılmasını eleştirmiştir. İslam devletlerinde kimi zaman dinin olumsuz yönetim tarzları için kaynak gösterilmesi Marx'ın İslam'a dair görüşlerini etkilenmiş olması muhtemeldir. Arap hilafeti döneminde dinin nasıl şekillendiği sultanların vahşi eylemlerini haklı göstermek için bir kaynak haline getirildiği tarihi bir gerçekliktir.⁶¹⁵

Marx, İslam'ın temel savlarını incelemiş olsaydı eşitlik, kölelik, infak kavramlarına verdiği önemi fark ederdi. Oysa “Muhammed'in dini” dediği İslam'ı da basit bir eylem hareketi görmüş, Kuran'ı da eski vahiylerin tekrarı olarak algılamıştır. Yine dinsel özü incelemeye gitmemiştir. Dinsel özü incelemiş olsaydı dinlerin merkezindeki yaratıcının merhametli ve şefkatli olduğunu görürdü.⁶¹⁶ Marx, Doğu dinlerini incelemeyen Tanrı-insan ilişkisini açıklamaya çalışmıştır. Antik Yunan'daki prometeci bir anlayışı benimseyerek, Yunan Mitolojisi'ndeki insana kıskanç ve kötü niyetle bakan yaratıcıyı esas almıştır.⁶¹⁷

Marx'ın oluşturmak istediği toplumsal yapıda sosyalizm dediğimiz emek karşılığında ücret, halkın rahatça ezilmeden yaşadığı dinin ve başka ideolojilerin devlet tarafından empoze edilmediği bir yapı İslam'ın bazı kavramlarına özdeş sayılabilir. Marx, işçinin emeğinin kapitalist tarafından haksız yere sömürüldüğünden bahsederken⁶¹⁸, İslam da ise “Ey iman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret hali müstesna, mallarınızı haksız ve haram yollar ile aranızda

⁶¹³ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 42.

⁶¹⁴ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 159.

⁶¹⁵ Ali Şeriati, *Marxizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, çev. Fatih Selim, (İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981), 46.

⁶¹⁶ Şeriati, *Marxizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 67.

⁶¹⁷ Şeriati, *Marxizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, 67.

⁶¹⁸ Marx, *Kapital*, I.Cilt, 188.

yemeyin.” (en-Nisa, 4/29) ayetiyle emekte karşılıklı rızadan söz edilmektedir. Marx, burjuvanın parasına para katmasını anlatırken⁶¹⁹ İslam “Sadakalar, kendilerini Allah yolunda adayan fakirler içindir ki, onlar yeryüzünde dolaşmaya güç yetiremezler. (...) Hayırdan ne infak ederseniz, şüphesiz Allah onu bilir.” (el-Bakara, 2/273) ayetiyle ihtiyaç sahibine yardımı, sadakayı emreder. Bu ve benzeri örnekleri hem Marx’ın söyleminden hem de İslam açısından çoğaltmak mümkündür.

⁶¹⁹ Marx – Engels, *Komünist Parti Manifestosu*, 14.

SONUÇ

Marx'ın dine dair düşünceleri öncelikle aile içerisindeki deneyimlerinden, daha sonra 19. yüzyıl Almanya'sında hâkim olan felsefi görüşlerden etkilenmiştir. Bu etkiler Marx'ın erken döneminde dine bakışının eleştirel bir tutum almasında rol oynamıştır.

Marx hiç kuşkusuz, kökleri Antik Yunan'a dayanan materyalist düşüncenin bir temsilcisidir. Var olan her şeyi maddi temelle açıklayan bu düşünceye göre, dinin kökeninin de maddi olması gerekmektedir. Bu kabulden hareket eden Marx, Feuerbach'ın dini, maddi bir temele oturtan görüşleriyle karşılaştığında, kendi felsefi sisteminin yapı taşını bulmuş oldu. Dinin, insanın kendine yabancılaşması sonucu, sahip olmak istediği üstün özellikleri hayali varlıklara atfetmesiyle doğduğu düşüncesi, Marx'ın din eleştirisinin başlangıç noktasını oluşturmaktadır.

Hegel'in diyalektik yöntemini ve Feuerbach'tan aldığı yabancılaşma kavramını onlardan farklı bir düzlemde geliştiren Marx, dinin, insanın yabancılaşmasının bir ürünü olduğu sonucuna varmıştır. Ona göre insan, toplumsal bir varlıktır. İnsanın yabancılaşması da toplumsal koşullardan kaynaklanmaktadır. Böylece Marx'a göre dinin, olumsuz toplumsal koşulların etkisi ile doğmuş bir yapı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Ona göre din, insanı kendisine ve emeğine yabancılaştıran bir toplumda, var olan arızı bir kurumdur. İlk ortaya çıktığı dönemlerde din, insanın maruz kaldığı toplumsal adaletsizlik ve baskılara karşı bir protesto işlevi görmüştür. Ancak dinin geçmişteki protesto işlevi kısa zamanda kaybolmuştur.

Marx'a göre günümüzde din, insanların öte dünyada elde edecekleri güzelliklerle gözlerini boyayarak dünyada çektikleri sıkıntılara dayanmalarını sağlayan bir avuntu kaynağıdır. Din, aynı zamanda, devletin uyguladığı adaletsizlik ve baskıları meşrulaştırıcı bir rol de üstlenmektedir. İnsanlar, yaşadıkları olumsuzlukların Tanrı yazgısı olduğunu düşünmekte ve statükoyu değiştirmek için eylemde bulunmanın Tanrı'ya karşı çıkmakla özdeş görmektedir. Bu nedenle devlet, insanlar üzerindeki tahakkümünün devamı için dinin bu yönünü kullanmaktadır. Bu özellikleriyle din, yabancılaşmış insanın içinde bulunduğu durumu fark etmesini engellemekte; böylece toplumsal şartların değiştirilmesinin önünde çok büyük bir engel oluşturmaktadır.

Yukarıdaki açıklamalar sonucu Marx'ın dine üç perspektiften baktığı anlaşılmaktadır: (i) Dinin varlığı, insanların kendilerine ve içinde yaşadıkları topluma yabancılaşmışlıklarının hem bir yansıması hem de bir göstergesidir. (ii) Din, sosyal düzenin baskıcı karakterini meşrulaştırmak ve devam ettirmek için kullanılan ideolojik bir araçtır. (iii) Din, kendisini yabancılaştıran bir dünyada, baskı altında yaşamak zorunda olan insanın, acılarını dindirmek veya azaltmak için kullandığı bir tür ilaç veya uyuşturucudur.

Marx bu perspektifleri ortaya koymak için dini değişik şekillerde tanımlamıştır. Ona göre din, “insanı saran zincirleri örten çiçek”, “kalpsiz dünyanın kalbi”, “ezilmiş yaratığın iç çekişi”, “yabancılaşmanın kutsal biçimi”, “halkın afyonu”dur. Bu tanımlamalarda her üç perspektifi de görmek mümkündür.

Bu tanımlamalar içinde özellikle “din halkın afyonudur” cümlesi ön plana çıkmış ve neredeyse Marx'ın dine ilişkin görüşlerini özetleyen bir ifade olarak kabul edilmiştir. Afyon sözcüğünün bütün çağrışımları dikkate alındığında, bunun isabetli bir yaklaşım olduğu kabul edilebilir. Marx'ın din için kullandığı afyon tabiri Marx'ın dine dair düşüncelerini ifade etmek için kullandığı başarılı bir metafordur. Fakat afyonun belli bir anlamının (uyuşturucu) ön plana çıkması metaforun ifade yeteneğinin kaybolmasına yol açmaktadır. Marx'ın din ile ilgili birçok nitelemesi bulunmaktadır. Bu ifadelerin pek çoğu aynı eserde (*Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı. Giriş*) ve aynı pasajda kullanılmaktadır. Buna rağmen, “din halkın afyonudur” ifadesinin tek başına yaygınlık kazanmasının nedenlerinin ayrıca araştırma konusu edilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Marx'a göre, insanın yaşadığı toplumda yabancılaşmış olduğunu ortaya koyacak en etkili araç, din eleştirisidir. Bundan dolayı din eleştirisi bütün eleştirilerin başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Ancak Marx'ın din eleştirisi, dinin basitçe reddine dayanmamaktadır. Ona göre dinin eleştirisi yukarıda açıklanan perspektiflerle uyumlu olarak iki aşamalı bir yol takip etmektedir. *Birinci* aşama dinin nesnel bir gerçekliğinin bulunmadığını ortaya koymaktır. Marx'a göre, din adı altında inanılan şeyler fiziksel dünyada var olmayan hayal ürünü yanılsamalardır. Eleştirinin bu aşaması, dinin sahte olduğunu gösterme amacını taşımaktadır. Bu aşama büyük ölçüde Feuerbach tarafından tamamlanmış ve dinin gerçek yüzü ortaya çıkarılmıştır. Bundan dolayı Marx'a göre en azından “Almanya

için din eleştirisi tamamlanmıştır.” Fakat Marx’a göre din eleştirisinin tamamlanması tek başına dini ortadan kaldırmaya yetmemektedir. *İkinci* aşamada dini ortaya çıkaran koşulların yok edilmesi amaçlanmalıdır. Bu da Marx’a göre teorik akıl yürütmelerle değil, pratik eylemlerle gerçekleştirilir. İlk aşama dinin patolojik bir durum olduğunu teşhis etse de altta yatan hastalığı tedavi etmek için harekete geçilmedikçe teşhisin hiçbir anlamı olmayacaktır.

Marx’ın dinin toplumsal yönüne dair gözlemleri, onun devlet tarafından baskı ve sömürü aracı olarak kullanıldığını ve insanların gerçeklerden kaçmak için dine sığındıklarını göstermiştir. Özellikle işçilerin, aldıkları ücretin düşüklüğüne ve yaşam şartlarının zorluğuna sessizce razı olmaları Marx’ı dinin toplumsal rolüne ilişkin olumsuz düşüncelere sevk etmiştir. Bundan dolayı, dinin eleştirisi ona göre teolojik bir eleştiri değil, tamamen toplumsal ve ideolojik bir eleştiridir. Marx’ın, dinin insanları yönetmenin bir aracı olarak kullanılabileceği düşüncesi hem geçmişten hem de günümüzden örneklerle doğrulanabilmektedir. Ülkemizin yaşadığı 15 Temmuz darbe girişimi bu düşüncüyü doğrulayan en güncel örneklerden biridir.

Marx’a göre din toplumsal bir hastalığın belirtisidir. Sağlıklı insanlardan oluşan bir toplumun varlığı için dinin ortadan kalkması gerekmektedir. Fakat Marx, dinin sert uygulamalarla kökten kazınması gereken bir kurum olduğunu hiçbir zaman söylememiştir. Ona göre din, yabancılaşmanın ortadan kalktığı bir toplumda varlık sebebi kalmayacağından kendiliğinden silinip kaybolacaktır. Bu bakımdan gerekli olan şey, insanları dinsel avuntuya yöneltecek toplumsal şartları değiştirmektir.

Marx, dini, insanın doğası gereği ihtiyaç duyduğu bir kurum olarak görmemiştir. Onun düşüncesinde din, tamamen toplumsal bir bakış açısından değerlendirilmiştir. Bu nedenle, dine karşı argümanlarında tek tek insanların din ve Tanrı’yla ilişkilerinin aşkın boyutuna hiçbir zaman değinmemiştir. Dolayısıyla Marx’ın din analizi, insanın inanma ihtiyacının kaynağını ortaya koyma konusunda derin bir öngöründen yoksundur.

Dinin işlevlerine dair Marx’ın düşünceleri, her toplumda, gözlemlerle doğrulanmaya elverişli düşüncelerdir. Çünkü Marx, bir materyalist olarak gözlem konusu olmayan olguları değerlendirme kapsamına almaya yanaşmamıştır. Bunun

sonucunda onun dinin varlığına ve insan yaşamındaki rolüne ilişkin değerlendirmeleri bütünüyle üçüncü şahıs perspektifi özellikleri taşımaktadır.

Marx, maddi toplumsal koşullar ve din arasındaki ilişkilere ilişkin tarihsel ve sistematik bir teorik yapı geliştirmemiştir. Bu konu hakkında ortaya koyduğu düşünceler, kendisinin kapsamlı ve tutarlı yaklaşımını göstermekten çok diyalektik (cedelci) yöntemine uygun bir şekilde genellikle, eleştirel polemik üslubu taşımaktadır. Bu durum, Marx'ın din hakkındaki düşüncelerinin spekülasyon karakterinde olmasına yol açmıştır.

Marx'ın din eleştirisinin temeli, dinin insanlara sahte bir mutluluk vererek onların gerçek mutluluğa ulaşmalarına engel olduğu düşüncesidir. Bu argümanda dinsel inançların yanlısamadan ibaret olduğu verili bir gerçek olarak kabul edilmektedir. Fakat dinin insanlara sahte bir mutluluk vermesi, gerçek mutluluğun önünde engel olması, insanlar üzerinde tahakküm aracı olarak kullanılması gerçek durumlar olarak kabul edilse de bunlar dinin gerçekliği veya sahteliği konusunda hiçbir şey söylememektedir. Dinin bu rollerini örneklendirmek için bizzat Marx tarafından kullanılan afyon tamamen gerçek bir maddedir. Buradan Marx'ın dine bakışının onun ontolojik gerçekliği ile ilgili olmadığı sonucu çıkarılabilir.

Yukarıdaki açıklamalar Marx'ın din eleştirisine nasıl yaklaşılması gerektiğini de ortaya koymaktadır. Onun dine karşı sunduğu argümanları ontolojik kategoride görmek onun eleştirisine karşı geliştirilecek eleştirileri daha baştan boşluğa düşürecektir. Bu nedenle Marx'ın din hakkındaki sözleri onun genel felsefesi ile birlikte değerlendirilmeli ve eserlerindeki alt metinler çok iyi okunmalıdır.

Genel bir değerlendirmenin son sözü olarak şunlar söylenebilir: Din eleştirisi Marx için diğer kurumların eleştirisinin bir ön koşuludur. O halde bu eleştirinin muhatabı olan dinin çok ince bir analizden geçirilmesi gerektiği kabul edilmelidir. Fakat Marx, eleştirisine başlarken en başta dinin ontolojik eleştirisinin kendi açısından tamamlandığını söylemektedir. Bu durumda, din eleştirisinin bütün eleştirilerin başlangıç noktası olduğu kabul edildiğinde, tutarlı bir düşünce sürecinin devamı için şu sorunun cevaplanması gerekmektedir: Din eleştirisinin başlangıç noktası neresidir?

KAYNAKLAR

- Akdemir, Ferhat. “Feuerbach’ın Antropolojik Ateizmi Teistik Açından Değerlendirilmesi”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14-15 (2013): 341-357.
- Aktürk, Şener. “Marx’ın Yahudi Sorunu: Laik Devlet Dindar Sivil Toplum Eleştirisi”. *Doğu Batı* 55 (2011): 223-240.
- Altan, Mehmet Murat. “Immanuel Kant’ın felsefe Anlayışı”. Erişim 01.09.2019. <https://www.psikolojiportali.com/immanuel-kantin-felsefe-anlayisi/amp/>.
- Althusser, Louis. “Feuerbach’ın Felsefi Manifestosu”, çev. Sinan Köseoğlu. *Toplum Bilim* 3 (1995): 33-36.
- Althusser, Louis P. *Marx İçin*, çev. Işık Ergüden. İstanbul: İthaki Yayınları, 2002.
- Altuntaş, Ekin Oyan. “Aydınlanma Döneminden Günümüze Bilimsel Bilginin temelindeki Ana Sorunsal: İdealizm-Materyalizm Tartışması ve Diyalektik Yöntem”. *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 12/47 (2015): 26-43.
- Anisimov, S. F. – v.d. *Emek Din ve İnsan*, çev. Arif Berberoğlu. İstanbul: Evrensel Basın Yayın, 2008.
- Aristoteles. *Metafizik*, çev. Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 20015.
- Aristoteles. *Organon V Topikler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1952.
- Aristoteles. *Retorik*, çev. Mehmet H. Doğan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Aron, Raymond. *Sınıf Mücadelesi*, çev. Erol Güngör. İstanbul: Dergah Yayınları, 1994.
- Ataöv, Türkkaya. “Çevre Bilincinin Atinalı Kökü: Epicuros”. Erişim 25.02.2019. http://www.turksolu.org/200/ataov2_200.htm.
- Ateşoğlu, Güçlü. “Alman İdealizmi II: Hegel”. Erişim 08.09.2019. https://www.dogubati.com/index.php?route=product/product&product_id=196.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1990.
- Aydoğan, Emine. “Marx ve Öncüllerinde Yabancılaşma Kavramı”. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2015): 273-282.

- Aydoğan, Hüseyin. “Din Felsefesi Dersleri”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/34 (2016): 149-153.
- Aysever, Enver. “Marx’tan Önce, Marx’tan Sonra”. Erişim 05.09.2019.
<http://aykiriakademi.com/dusunce-balonu/dusunce-balonu-gorus-analiz/karl-marx>.
- Aytekin. E. Atilla - Gökhan Atılğan. *Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler*. İstanbul: Yordam Kitap, 2012.
- Bal, Metin. “Hegel Okumak”, *Evrensel Kültür* 12 (2013): 29-32.
- Bauer, Bruno *Christ and the Caesars: The Origin of Christianity from the Mythology of Rome and Greece*, çev. Byron Marchant - Helmut Brunar. Indiana: Xlibris, 2015.
- Bauer, Bruno. “Christianity Exposed: A Recollection of the 18th Century and a Contribution to the Crisis of the 19th”, çev. Esther Ziegler – Jutta Hamm. *German Thought and History* içinde ed. Paul Trejo (New York: Edwin Mellen Pr, 2002
- Bauer, Bruno. *The Trumpet of the Last Judgment Against Hegel the Atheist and Antichrist*, çev. Lawrence Stepelevich. New York: Edwin Mellen Pr, 1989.
- Baum, Gregory. *Religion and Alienation: A Theological Reading of Sociology*. New York: Novalis, 2007.
- Ben Fine, “Commodity Fetishism”, *A Dictionary of Marxist Thought* içinde, ed. Tom Bottomore. 102. Oxford: Blackwell, 2001.
- Bensussan, Gerard – Georges Labica. *Marksizm Sözlüğü*, çev. Volkan Yalçıntoklu. İstanbul: Yordam Kitap, 2017.
- Berlin, Isaiah. *Karl Marx*. Princeton: Princeton University Press, 2013.
- Birand, Kamiran. *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*. Ankara: A.Ü.İ.F.Y., 1987.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Nobel Yayın, 2019.
- Bozkurt, Nejat. *Hegel*. İstanbul: Say Yayınları, 2005.
- Callinicos, Alex. *The Revolutionary Ideas of Karl Marx*. London: BookMarks Publication, 1996.

- Carus, Lucretius. *Evrenin Yapısı*, çev. Tomris Uyar – Turgut Uyar. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1974.
- Carus, Lucretius. *Varlığın Yapısı I*, çev. İsmet Zeki Eyüboğlu. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2001.
- Carus, Lucretius. *Varlığın Yapısı II*, çev. İsmet Zeki Eyüboğlu. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2011.
- Carver, Terrell. “Reading Marx: Life and Works”, *The Cambridge Companion to Marx* içinde, ed. Terrell Carver. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Copleston, Frederick. *Felsefe Tarihi*, 7. Cilt, çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi, 2010.
- Cox, Judy. “Marx’ın Yabancılaşma Kuramına Giriş”, çev. Deniz Kanıt. *Felsefelogos* 7/25-26 (2005): 66-49.
- Çetin, Ali. “Aristoteles’te ve İslam Mantıkçılarında Diyalektiğin Kullanımları”. *Toplum Bilimleri Dergisi* 7-12 (2011): 31-53.
- Çolak, Yasin. “Kötülük Problemi”. Erişim 14.03.2019. <https://19.org/tr/kotuluk-problemi/>.
- Darwin, Charles. *Türlerin Kökeni*, çev. Bahar Kılıç. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2017.
- David, West. *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, çev. Ahmet Cevizci. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2013.
- Denis, Collin. *Marx’ı Anlamak*, çev. Işık Ergüden. İstanbul: Versus Kitap, 2008.
- Devine, Jason. “Diyalektik Materyalizm, İdeoloji ve Revizyonizm”, çev. Köstebek Kollektif. Erişim 19.09.2019. <http://www.kostebekkolektif.org/diyalektik-materyalizm-ideoloji-ve-revizyonizm-jason-devine/>.
- Dumenil, Gerard – Michael Löwy. *Marksizmin 100 Kavramı*, çev. Gözde Orhan. İstanbul: Yordam Kitap, 2013.
- Eagleton, Terry. *Marx Neden Haklıydı*, çev. Oya Köymen. Ankara: Yordam Kitap, 2011.

- Ege, Ragıp. “Diyalektik”, *Felsefe Ansiklopedisi*, 4. Cilt, içinde, ed. Ahmet Cevizci. 591-606. Ankara: Babil Yayıncılık, 2006.
- Ellul, Jacques. *İsa ve Marx*, çev. Ali Toprak. İstanbul: Karşı Karşı Yayınları, 2010.
- Engels, Friedrich. *Anti-Dühring*, çev. İsmail Yarkın. İstanbul: İnter Yayınları, 2003.
- Engels, Friedrich. *Köylüler Savaşı*, çev. Kenan Somer. Ankara: Sol Yayınları, 1999.
- Engels, Friedrich. *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, çev. Nizamaettin Burhan. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1962.
- Enterili, Yunus. “Karl Marx, Yahudi Sorunu Bağlamında Sivil Toplum ve Politik Toplum”. *Tarih ve Gelecek Dergisi* 3/1 (2017): 91-101.
- Erdağı, Bora “Marx ve Din”. *Felsefelogus* 1/2 (2005): 277-287
- Erdem, Hüsamettin. *İlk Çağ felsefesi Tarihi*. Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 1998.
- Erişim 18.09.2019 <https://panteidar.wordpress.com/2013/11/15/diyalektik-ve-diyalektik-materyalizm/>.
- Eroğlu, Cem. “Diyalektiğe Giriş”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* (1966): 282-301
- Ertoyl, Muhammet. *Yabancılaşma*. Ankara: Lotus Yayınevi, 2007.
- Ewald, Oskar. *Fransız Aydınlanma Felsefesi*, çev. Gürsel Aytaç. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010.
- Farabi. *Farabi'nin Üç Eseri*, çev. Hüseyin Atay. Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları, 1974.
- Farabi. *Kitabu'l Buhran*, çev. Ömer Türker – Ömer Mahir Alper. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Farabi. *Mantiğa Giriş Risaleleri*, çev. Yaşar Aydınllı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Fedoseyev, P. N. - vd.. *Karl Marx Biyografisi*, çev. Ertuğrul Kürkçü. İstanbul: Sorun Yayınları, 2008.
- Fetscher, Iring. “Hegel, Georg Wilhelm Friedrich”, *A Dictionary of Marxist Thought* içinde, ed. Tom Bottomore. 227-228. Oxford: Blackwell, 2001.
- Feuerbach, Ludwig. *Hristiyanlığın Özü*, çev. Devrim Bulut. Ankara: Öteki Yayınevi, 2004.

- Feuerbach, L. *Lectures of Essense of Religion*, çev. R. Manheim. New York: Harper-Row, 1967.
- Feuerbach, L. *The Essence of Christianity*, trans. G. Eliot. New York: Prometheous Books, 1989.
- Feuerbach, L. *Thoughts on Death and Immortality*, çev. James A. Massey. Berkeley; University of California Press, 1980.
- Foley, Duncan. “Commodity”, *A Dictionary of Marxist Thought* içinde, ed. Tom Bottomore. 100-102. Oxford: Blackwell, 2001.
- Fraser, Ian– Lawrence Wilde. *The Marx Dictionary*, London: Cotinuum, 2011.
- Fromm, Erich. *Marx’s Concept of Man*. New York: Frederick Ungar Publishing, 1961.
- Garaudy, Roger. *Marks İçin Anahtar*, çev. A. Taner Kışlalı. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.
- Geras, Norman. “Fetishism”, *A Dictionary of Marxist Thought* içinde, ed. Tom Bottomore. 190-191. Oxford: Blackwell, 2001.
- Geras, Norman. *Marx ve İnsan Doğası: Bir Efsanenin Reddi*, çev. İsmet Akça – M. Görkem Doğan. İstanbul: Birikim Yayınları, 2011.
- Giddens, Anthony. *Sosyoloji*, çev. H. Özel – C. Güzel. Ankara: Ayraç Yayınları, 2000.
- Gilson, Etienne. *Ateizmin Çıkmazı*, çev. Veysel Uysal. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1994.
- Göçmen, Doğan. “Karl Marx’ın Ahlak Felsefesi ve Adalet Teorisiyle Olan İlişkisi Üzerine”. *Praksis* 10 (2003): 255-278.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010.
- Gönenç, Ethem. “Prometheus Efsanesi”. Erişim 22.01.2019. <https://www.aydinlik.com.tr/prometheus-efsanesi>.
- Gülenç, Kurtul – Önder Kulak. *Marx ve Sonrası*. İstanbul: İthaki Yayınları, 2017.
- Gülenç, Kurtul. “Din Halkın Afyonu mudur?”. *Demokrasi Platformu* 7/26 (2011): 32-48.

- Hacifevzioğlu, Ahmet Umut. “Marx’ta Kapitalist Devlet Bağlamında Yönetenler ve Yabancılaşma Sorunu”. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 26 (2018): 375-390
- Haklı, Şaban. “Kötülük Problemi, Yaklaşımlar ve Eleştiriler”. *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2002): 195-211.
- Hands, Gill. *Marx, Kilit Fikirler*, çev. Melis İnan. İstanbul: Optimist Yayınları, 2011.
- Hegel, George Friedrich. *Din Felsefesi Dersleri*, çev. Doğan Naci Kadioğlu. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016.
- Hegel, Georg Wilhelm. *Hukuk felsefesinin Prensipleri*, çev. Cenap Karakaya. İstanbul: Sosyal Yayınları, 2004.
- Hegel, Georg Wilhelm. *Mantık Bilimi*, çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi, 2004.
- Hegel, G.W. F. *Tarihte Akıl*, çev. Önay Sözer. Ankara: Kabalcı Yay., 2003.
- Hegel, Georg Wilhelm. *Tinin Görüngü Bilimi*, çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi, 2011.
- Hızır, Nusret. *Felsefe Yazıları*. İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1981.
- Hook, Sidney. *From Hegel to Marx: Studies in the Intellectual Development of Karl Marx*. Michigan: The University of Michigan Press, 1962.
- <http://www.filozof.net/Turkce/filozof-biyografi-l/19241-leukippos-kimdir-hayati-hakkinda-bilgi.html>.
- <http://www.yeryuzupostasi.org/2017/05/31/anarsist-hareketin-marxist-dostu-joseph-dietzgen-ibrahim-q-/>.
- Hyppolite, Jean. *Studies on Marx and Hegel*, çev. John O’neill. New York: Harper Torcbooks, 1973.
- Israel, Jonathan. *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550-1750*. London: Valentine Mitchell&Co, 1998.
- İbn Rüşt. *Metafizik Şerhi*, çev. Muhittin Macit. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- İbn Sina. *Kategoriler*, çev. Muhittin Macit. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- İbn Sina. *Kitabu’ş-Şifa Mantığa Giriş*, çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.

- Kaangil, Serdar. “Deizm, Panteizm, Panenteizm”. Erişim 10.09.2019.
<http://kosmosmacerasi.com/v1/2015/06/deizm-panteizm-panenteizm/>.
- Kale, Mustafa– İmray Nur. “Karl Marx ve Marksist Teori Açısından Eğitim ve Toplumsal Cinsiyet”. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 (2016): 40-55.
- Kamenka, Eugene. “Feuerbach, Ludwig”. *A Dictionary of Marxist Thought içinde* ed. Tom Bottomore. 196-198. Oxford: Blackwell, 2001.
- Kamer, Vedat “Aristoteles ve İformel Mantık”. *2400’üncü Yılında Aristoteles ve Aristoteles’in Dünya Tefekküründeki Yeri içinde*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez – Recep Duran. 235-250. Lefkoşe: Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Kant, İmmanuel. *Arı Usun Eleştirisi*, çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi, 2008.
- Karabıyık, Hasan. “Marx’ın Doktora Tezi: Diyalektik Materyalizmin İşaret Fişegi”. *Madde, Diyalektik ve Toplum 2* (2018): 87-95.
- Karatani, Kojin. *Transkritik: Kant ve Marx Üzerine*, Çev. Erkan Ünal. İstanbul: Metis Yayınları, 2008.
- Kılıçaslan, Eyüp Ali. *Hegel Tartışmaları*. Ankara: Bibliotech Yayınları, 2015.
- Kılınç, Doğan Barış. “Marx’ın Hegel’le Diyalođu”. *Doğu Batı 1* (2010): 93-110.
- Koca, Salim. “Haçlı Seferleri Sebep ve Sonuçları Bakımından Nasıl Değerlendirilebilir?”. *Akademik Barış 10/20* (2017): 15-35.
- Kongar, Emre. *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006.
- Konuk, Çetin “Çelişki Üzerine”. Erişim 15.08.2019.
<http://www.teorivepolitika.net/index.php/arsiv/item/çeliřki-üzerine>.
- Konur, Demet - Salih Toprak. “Hegel’in İnsan Anlayışı”. *Etü Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. Dergisi 7* (2006): 117-130.
- Koşar, Arif. “Marx’ın Sınıf Kavrayışı, Temel Çizgileri ve Güncelliği”. *Teori ve Eylem 5* (2018): 50-67.
- Kouvelakis, Stathis. *Philosophy and Revolution: from Kant to Marx*. London: Verso, 2003.

- Knox, Sir T. Malcolm. “Hegel Adına Bir Savunma”, çev. Sevgi Doğan, *Alman İdealizmi II* içinde, ed. Güçlü Ateşoğlu, 674-695. (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013), 674
- Köz, İsmail. “Aristoteles Mantığı ile Felsefe – Bilim İlişkisi”, *A.Ü.İ.F.D.* 2 (2002): 355-374.
- Kurt, Abdurrahman. *Sosyolojiye Giriş*, der. İhsan Sezal. Ankara: Martı Kitap, 2003.
- Küng, Hans. *Does God Exist: an Answer for Today*. London: SCM Press, 1991.
- Laertios, Diogenes. “Epikuros Temel Görüşler”, çev. C. Cengiz Çevik. Erişim 03.09.2016. <https://jimithekewl.com/2015/07/02/epikuros-temel-gorusler-cevirisi-c-cengiz-cevik/>.
- Lenin, V. İ. *Karl Marx ve Doktrini*, çev. Şiar Yalçın. Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 1995.
- Lewis, John. “Yabancılaşma”, çev. Yakup Şahan. *Felsefe Dergisi* 3 (1987): 59-77.
- Longuet, Robert-Jean. *Büyük Dedem Karl Marx*, çev. Renan Akman. İstanbul: Yordam Kitap, 2012.
- Lotz, Christian. *The Capitalist Schema: Time, Money, and the Culture of Abstraction*. New York: Lezington Books, 2014.
- Löwy, Michael. *Marksizim ve Din*, çev. İhsan Cüre. İstanbul: Belge Yayınları, 1996.
- Marx, Karl. *1844 El Yazmaları*, çev. Murat Belge. İstanbul: Birikim Yayınları, 2011.
- Marx, Karl. *Demokritos ile Epikuros’un Doğa Felsefeleri*, çev. Hüseyin Demirhan. Ankara: Sol Yayınları, 2009.
- Marx, Karl. *Felsefenin Sefaleti*, çev. Ahmet Kardam. Ankara: Sol Yayınları, 2007.
- Marx, Karl. *Gazete Yazıları*, çev. Süha Sertabiboğlu. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2008.
- Marx, Karl. *Grundrisse, Ekonomi Politikin Eleştirisinin Temelleri*, çev. Arif Gelen. Ankara: Sol Yayınları, 2009.
- Marx, Karl. *Hayalet*, ed. Güçlü Ateşoğlu. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.
- Marx, Karl. *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, çev. Kenan Somer. Ankara: Sol Yayınları, 2009.

- Marx, Karl. *Jenny'e Adanmış Şiir Albümünden*, çev. Barış Pirhasan. Ankara: Sol Yayınları, 1998.
- Marx, Karl. *Kapital, 1.Cilt*, çev. Mehmet Selik - Nail Satlıgan. İstanbul: Yordam Kitap, 2013.
- Marx, Karl. *Yabancılaşma*, çev. Kenan Somer vd. Ankara: Sol Yayınları, 2007.
- Marx, Karl. *Yahudi Sorunu*, çev. Sol Yayınları Yayın Kurulu. Ankara: Sol Yayınları, 2009.
- Marx, Karl. *Zincirlerimizden Başka Kaybedecek Neyimiz Var*, çev. Peren Demirel. İstanbul: Aylak Adam Kültür Sanat Yayıncılık, 2017.
- Marx, Karl – Friedrich Engels. *Alman İdeolojisi*, çev. Sevim Belli. Ankara: Sol Yayınları, 2008.
- Marx, Karl - Friedrich Engels. *Alman İdeoloji*, çev. Tonguç Ok – Olcay Geridönmez. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2013.
- Marx, Karl– Friedrich Engels. *Basın Söyleşileri*, çev. Burcu Günüşen. Ankara: Sol Yayınları, 2000.
- Marx, Karl – Friedrich Engels. *Devlet ve Hukuk Üzerine*, çev. Rona Serozan. İstanbul: Çağdaş Hukukçular Derneği Yayınları, 2010.
- Marx, Karl – Friedrich Engels. *Din Üzerine*, çev. İsmail Yarkın - M.Ali İnci. İstanbul: İnter Yayınları, 2000.
- Marx, Karl - Friedrich Engels. *Felsefe İncelemeleri*, çev. Cem Eroğul. İstanbul: Yordam Kitap, 2009.
- Marx, Karl. “Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı”, çev. İsmail Yarkın – M. Ali. İnci. *Din Üzerine* içinde, Karl Marx – Friedrich Engels. 86-103. İstanbul: İnter Yayınları, 2000.
- Marx, Karl– Friedrich Engels. *Komünist Parti Manifestosu*, çev. Rekin Teksoy. İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2009.
- Marx, K. - F. Engels. *Kutsal Aile*, çev. Kenan Somer. Ankara: Sol Yayınları, 2009.
- Marx, Karl – Friedrich Engels. *Seçme Mektuplar*, çev. Alaattin Bilgi. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 1996.
- Marx, Karl – Friedrich Engels. *Seçme Yazışmalar I*, çev. Yurdakul Fincancı. Ankara: Sol Yayınları, 1995.

- Maublanc, Rene– Marcel Cachin. *Felsefe Bilim ve Din*, çev. Asım Bezirci. İstanbul: Doğa Basın Yayın, 2009.
- McLellan, David. *Karl Marx: A Biography*, London: Papermac, 1995.
- McLellan, David. *İdeoloji*, çev. B. Yıldırım. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Mehring, Franz. *Karl Marx Yaşam Öyküsü*, çev. Feyyaz Şahin. İzmir: İlya Yayınevi, 2010.
- Meriç, Cemil. *Saint-Simon İlk Sosyalist, İlk Sosyolog*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Meriç, Cemil. *Sosyoloji Notları ve Konferansları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Moggach, Douglas. *The Philosophy and Politics of Bruno Bauer*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Musto, Marcello. “Revisiting Marx’s Concept of Alienation”, *Socialism and Democracy* 24/3 (2010): 92-116.
- North, Gary. *Marx’s Religion of Revolution: Regeneration Through Chaos*. Texas: Institute for Christian Economics, 1989.
- Ofluoğlu, Gökhan. “Yabancılaşmanın Teorik Gelişimi ve Tarihsel Süreç İçinde Farklı Alanlarda Görünümleri”. *Kamu-iş* 1 (2008): 113-144.
- Ollman, Bertell. *Alineation*. Cambridge: Cambridge University press, 1996.
- Osmanoğlu, Ömer. “Hegel’den Marcuse’ye Yabancılaşma Olgusu”. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/3 (2016): 65-92.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.
- Öğütler, Vefa Saygın. “Marx ve Din”. *Doğu Batı* 14/55 (2010-11): 199-221
- Özbek, Sinan. “Din Halkın Afyonudur: Marx Aslında Ne Diyor”. *Felsefelogus* 4 (2011): 7-11
- Özbek, Sinan. *Tesak Çarşamba Akşamüstü Söyleşileri*. Söyleşi, 2017.
- Özçınar, Şahin. “K. Marx’ın Feuerbachçı Hegel Eleştirisi”. *Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar I* (2018): 164-188.

- Özel, Aytekin. “Organon ve Mantık”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (2008): 147-160.
- Özel, Hüseyin. “Marx’ın Din Konusunda Görüşleri”. *Bilim ve Ütopya* 287/24 (2018): 43-52.
- Özel, İsmet. *Üç Mesele*. İstanbul: Şule Yayınları, 1995.
- Özyurt, Cevat. “Marx’ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din”. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/2 (2014): 207-240.
- Parkan, Barış. *Marx*. İstanbul: Say Yayınları, 2013.
- Pars, Daniel L. *Seven Theories of Religion*. New York: Oxford University Press, 1996.
- Platon. *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu – M. Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Platon. *Gorgias*, çev. Furkan Akderin. Ankara: Say Yayınları, 2016.
- Platon. *Phaidros*, çev. Furkan Akderin. Ankara: Say Yayınları, 2016.
- Platon. *Sokrates’in Savunması*, çev. Ahmet Cevizci. Ankara: Say Yayınları, 2015.
- Platon. *Timaios*, çev. Furkan Akderin. Ankara: Say Yayınları, 2015.
- Polanyi, Karl. *Economy and Society: Selected Writings*. Cambridge: Polity Press, 2018.
- Politzer, Georges. *Felsefenin Temel İlkeleri*, çev. Hasan İlhan. Ankara: Alter Yayıncılık, 2009.
- Prichart, James B. *The Ancient Near East, An Anthology of Texts and Pictures*. New Jersey: Princeton Publishers, 1973.
- Quiniou, Yvon. *Yaygın Yanlış Fikirler Kısacasında Karl Marx*, çev. Savaş Kılıç. İstanbul: Versus Kitap, 2009.
- Rençber, Mahmet Sait. “İslam, Din ve Çağdaş Durum”. *İslamiyat* 7 (2004): 423-438
- Ritzer, George. *Sosyoloji Kuramları*, çev. Himmet Hülür. Ankara: Deki Basım Yayım, 2011.
- Roberts, William Clare. “Marx’s German and British Political Encounters”. *The Bloomsbury Companion to Marx* içinde ed. Jeff Diamanti – Andrew Pendakis – Imre Szeman. London: Bloomsbury Academic, 2019.

- Rosen, Zvi, *Bruno Bauer and Karl Marx The Influence of Bruno Bauer On Marx's Thought*. Netherland: Martinus Nijhoff, 1977.
- Rosen, Zvi. "The Radicalism of a Young Hegelian: Bruno Bauer", *The Review of Politics* 33/3 (1971): 377-404.
- Rosen, Zvi. *Bruno Bauer ve Karl Marx*, çev. Doğan Barış Kılınç. İstanbul: Nota Bene Yayınları, 2012.
- Rousseau, Jean- Jacques. *Toplum sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Rubin, Isaak Illich. *Essays on Marx's Theory of Value*. New York: Black Rose Books, 1990.
- Sahakian, William S. *Felsefe Tarihi*, çev. Aziz Yardımlı. İstanbul, İdea Yay., 1995.
- Sayers, Sean. *Marx and Alienation: Essays on Hegelian Themes*. New York: Palgrave Macmillan, 2011.
- Sayers, Sean. *Marxism and Human Nature*. London: Routledge, 2003.
- Schaar, J. *Escape From Authority*. New York: Basic Books, 1961.
- Serebryakova, Galina. *Ateşi Çalmak Karl Marx'ın Gençliği*, çev. Nurşen Özkan. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2000.
- Seve, Lucien. "Yabancılaşma Sorununun Çözümü" çev. Hakkı Oluç. *Felsefe Dergisi* 3 (1987): 99-129.
- Sezgin, Ömür. *Marx, Kapital ve Diyalektik Materyalizm*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2008.
- Sezgül, İbrahim. "Marx'ın Diyalektik-Tarihsel Materyalizmi ve Etik". *Toplum Bilimleri* 7-12 (2010): 231-244.
- Smirnov, N.A. *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri*, çev. Arif Berberoğlu. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2005.
- Sperber, Jonathan. "Karl Marx the German". *German History* 31/3 (2013): 383-402.
- Sperber, Jonathan. *Karl Marx: 19. Yüzyılda Yaşanmış Bir Hayat*, çev. Gül Durna. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Stalin, J.V. *Diyalektik ve Tarihi Materyalizm*, çev. İsmail Yarkın. İstanbul: İnter Yayınları, 1992.

- Stepelevich, L. S. *The Young Hegelians: An Anthology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Subaşı, Selda Tunç. “Marx’ta İdeoloji Eleştirisi ve Kavramın Farklılaşan Görünümleri”. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20/1 (2018): 147-164.
- Sunar, Lütfi. “Klasik Sosyolojinin Şarkiyatçı Kaynakları: Marx ve Weber’in Karşılaştırmalı Bir İncelemesi”. *İnsan ve Toplum* 1/2 (2011): 29-56
- Sunar, Lütfi. “Karl Marx ve Max Weber’in Doğu Topluluklarına Yaklaşımları”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010.
- Şahin, İsmet. *Sınıftan Kaçan Çocuk*. Ankara: Praksis, 2014.
- Şahin, Naim. “Din Felsefesi Açısından Hegel’in İslam’a ve İslam’ın Tanrısına Genel Bir Bakışı”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* X (2000): 279-297.
- Şalak, Mehmet. “Karl Marx ve Max Weber’in Din Tartışması”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015.
- Şeriati, Ali. *Dine Karşı Din*, çev. Atik Aydın. Van: Bilge Adam Yay., 2006.
- Şeriati, Ali. *Kapitalizm*, çev. Yakup Arslan. İstanbul: Dünya Yayınları, 2004.
- Şeriati, Ali. *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, çev. Fatih Selim. İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981.
- Tekin, Mustafa. “Mevlana Celaleddin Rumi’de Din ve Yabancılaşma”. *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2010): 101-118.
- Timur, Taner. *Felsefe, Toplum Bilimler ve Tarihçi*. İstanbul: Yordam Kitap, 2014.
- Toktaş, Fatih. *Felsefenin Kısa Tarihi*. İzmir: Berke Ofset Matbaacılık, 2015.
- Topakkaya, Arslan. “Tarihsel Materyalizm Bağlamında Marx’ı Yeniden Okumak”. *Uluslararası sosyal Araştırmalar Dergisi* 1/3 (2008): 378-395.
- Topaloğlu, Aydın. *Ateizm ve Eleştirisi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Topaloğlu, Aydın. “Materyalizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 28. Cilt içinde 137-140. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2003.
- Topaloğlu, Aydın. *Teizm ya da Ateizm*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.

- Tosun, Cengiz M. “Marx’ın Egemen İdeoloji Anlayışı”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Felsefe Dergisi* 3 (2007): 111-124.
- Turner, Bryan. S. *Religio and Ocial Theory*. London: Sage, 1991.
- Turner, Jonathan H.– vd. *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*, çev. Ümit Tatlıcan. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2010.
- Vital, David. *A People Apar: The Jews in Eorope 1789-1939*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Weischedel, Wilhelm. *Felsefenin Arka Merdiveni*, çev. Sedat Umran. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Wheen, Francis. *Karl Marx*, çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Kitap Deyince Yayınları, 2010.
- Wood, Allen. *Karl Marx*, çev. Dilek Yücel – Barış Aydın. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Woods, Alan– Ted Grant. *Reason in Revolt: Dialectical Philosophy and Modern Science*. New York: Algora Publishing, 2002.
- Wurmbrand, Richard. *Karl Marx*. Illinois: Crossway Books, 1990.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Cedel”. Erişim 15.09.2019.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/cedel>.
- Yıldırım, Cengizhan. “Orta Sınıf Analizleri: teorik Bir Yaklaşım”. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 3/2 (2017): 171-178.
- Yıldırım, Tamer “Ludwig Andreas Feuerbach’ın Yansıtma Din teorisi ve Eskatolojisi Eleştirisi”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyatFakültesi Dergisi* I-II (2010): 65-85
- Yıldırım, Yavuz. “Post-Truth Döneminde Epikuros’ta Mutluluk ve Dostluk Kavramlarını Yeniden Düşünmek”. *Fiscoeconomia* Vol.I(3) (2017): 108-125
- Ypi, Lea. “On Revolution in Kant and Marx”. *Political Theory* 42/3 (2014): 262-287.
- Yücel, Doğuhan Murat. “Felsefede Diyalektik”. Erişim 10.03.2019.
<https://www.dmy.info/diyalektik-nedir/>.

Zabçı, Filiz. “Genç Marx ve Din Eleştirisi”. *Monthly Review Türkiye* 12/7 (2018): 52-72.

EKLER

Ek 1. Marx'ın Başlıca Eserleri ve Yazıldığı Tarihler

- 1- *Yahudi Sorunu Üzerine* (1843),
- 2- *Hegel'in Hak Felsefesinin Eleştirisine Katkı: Giriş* (1843),
- 3- *Ekonomik ve Felsefi El Yazmaları* (1844),
- 4- *Feurbach Üzerine Tezler* (1845),
- 5- *Alman İdeolojisi* (1845-1846),
- 6- *Kutsal Aile* (1844-1845),
- 7- *Felsefenin Sefaleti* (1847),
- 8- *Komünist Manifesto* (1847-1848),
- 9- *Ücretli Emek Sermaye* (1849),
- 10- *Fransa'da Sınıf Savaşları* (1850),
- 11- *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı* (1858-1883),
- 12- *Artı-değer Teorileri* (1861-1863),
- 13- *Uluslar Arası İşçiler Birliği Açılış Konuşması* (1865),
- 14- *Ücret, Fiyat ve Kâr* (1865),
- 15- *Kapital*, (1867)
- 16- *Uluslararası İşçi Birliği'nin Genel Kuralları* (1871),
- 17- *Gotha Programının Eleştirisi* (1875)

Ek 2. Marx'ın Babasına Mektubu

“Sevgili Baba⁶²⁰

İnsanın hayatında bir dönemin sonunu temsil eden ve açıkça yeni bir istikamete işaret eden anlar vardır.

Böylesi geçiş dönemlerinde, kendimizi düşüncenin kartal bakışıyla geçmiş ve şimdiyi ele almaya zorlanmış hissederiz, öyle ki mevcut konumumuzun ne olduğu iyice belirginleşsin. Evet, tarihin kendisi bu tür bir envanteri ve içebakışı sever, bu da çoğunlukla bir geriye gidiş ve yerinde sayma gibi görünür; aslında bu kendini anlamak ve kendi zihinsel süreçlerini entelektüel olarak kavramak üzere kendini masa başına atmak anlamına gelmektedir.

Ancak bir birey böyle anlarda esinle dolar; çünkü her değişim henüz ayrışmamış parlak renklerde şekil bulmaya çalışan yeni bir destan için kısmen bir kuğu şarkısı, kısmen bir girizgahtır. Yine de, geçmiş tecrübelerimiz için bir anıt dikmek isteriz, Öyle ki eylemlerimizde yitirdikleri yeri duygularımızda bulabilsinler; böyle bir anıt için yargıçların en yumuşağı, sevenlerin en yakında olanı, sıcaklığı tüm gayretlerimizin en derinini ısıtan sevgi güneşi olan anne ve babamızın kalbinden daha kutsal bir ev olamaz. Utandırıcı ve yakışsız olan, esasında koşulların zorunlu bir sonucu olarak değerlendirilmek dışında bağışlanmayı ve mazur görülmeyi daha iyi nerede bulabilir; talihin ters dönüşü ve zihnin hataları başka türlü nasıl yoldan çıkmış bir ruhun ürünleri olarak düşünölmekten kurtulur?

Şimdi burada yaşadığım yılın olaylarına bir göz atıyorum ve cevap veriyorum ki, sevgili babacığım, Ems'den o en değerli mektup, beni bilimde, sanatta ve kişisel meselelerde ifadesini bulan bir entelektüel çabaya yönelterek, bana durumumu ve genelde hayata bakışımı gözden geçirme imkanı verdi.

Sizden ayrıldığımda benim için yeni bir dünya başlamıştı, kendi arzularıyla ve umutsuzluğuyla sarhoş yeni bir sevgi dünyası. Başka zaman beni tamamen cezpedecek, doğa hayranlığıyla heyecanlandıracak ve yaşam aşkıyla tutuşturacak olan Berlin seyahati bile beni kaskatı bırakmakla kalmayıp, şaşırtıcı bir şekilde bunalıma itti; çünkü ne gördüğüm kayalar benim duygularımdan daha sert ve daha

⁶²⁰ Marx, *Hayalet*, 35-39.

acımasızdı, ne geniş şehirler benim kanımdan daha fazla yaşam doluydu, ne meyhanelerin masaları benim taşıdığım hayallerin mahzeninden daha iyi donatılmıştı ne de herhangi bir sanat eseri Jenny kadar güzeldi.

Berlin'e vardığım zaman, o ana kadar kurmuş olduğum tüm bağlantılarımı kopardım, seyrek ve temkinli ziyaretler yaptım; kendimi bilime ve sanata bırakmaya çalıştım.

O zamanki ruh halim dikkate alınır, lirik şiirin benim için öncelikli bir proje ve şüphesiz en hoş ve acilen el atılacak bir proje olması kaçınılmazdı. Fakat bakış açım ve daha önceki tüm gelişimim bu projeyi idealist bir proje olarak bıraktı. Cennetim ve sanat aşkım kadar uzak bir öte haline geldi. Gerçek olan her şey çözülmeye ve dolayısıyla sınırlarını kaybetmeye başladı; şimdiye hücum ettim ben de, duygular bir aracı olmaksızın ve bir şekil verilmeksizin ifade ediliyordu; hiçbir şey doğal değildi, her şey saçmalıktan yapılmıştı. Olan ile olması gereken arasındaki eksiksiz karşıtlığa inandım ve retorik refleksiyonlar/düşünmeler şiirler düşüncelerin yerini işgal etti; yine de; belki heyecan için duygu ve arzunun belli bir Sıcaklığı da vardı. Bunlar, Jenny'nin benden aldığı ilk üç ciltteki şiirlerin özellikleriydi. Hiçbir sınıf tanımayan hasret pek çok biçimde edildi ve şiiri genişletti.

Fakat şiir sadece bir yan uğraş oldu ve öyle olmalıydı; hukuk okumak zorundaydım ve bütün bunların ötesinde felsefe ile mücadele etme gereği duydum. Her ikisi de öylesine birbirine bağlıydı ki, Heineccius'u, Thibaut'yu ve diğer kaynaklardan bir okul çocuğu gibi sorgusuz sualsiz çalıştım ve Pantectes'in iki kitabını Almancaya çevirdim; aynı zamanda tüm hukuk alanını kapsayabilecek bir felsefe üzerinde titizce çalıştım. Giriş olarak, birkaç metafizik önerme oluştum ve yaklaşık üç yüz sayfalık bir çalışma olan bu keyifsiz kitabı kamu hukukuna kadar ilettim.

Burada da idealizmin ayırt edici özelliği olan (olan) “olan” ile “olması gereken arasındaki karşıtlık, hakim ve yıkıcı olan özellikti ve de umutsuzca hatalı konu bölümlerini doğurdu: İlk olarak büyük bir özenle adını koyduğum hukuk metafiziği, yani mevcut hukuktan ve her bir hukuk biçiminden ayrı olan ilkeler, refleksiyonlar/düşünmeler ve tanımlamalar geldi –tıpkı Fichte'de olduğu gibi; aramızda fark, benim yaklaşımımın daha modern ve daha az yoğun olmasıydı.

Başka bir deyişle burada hakikatin kavranmasına engel oluşturan şey, matematiksel dogmatizmin bilimdisi formuyla işe başlamak; yani bir mesele etrafında dönüp durmak, onun kendi zengin ve canlı içeriğini açığa çıkarmasına engel olacak düşünme tarzıyla meseleye yaklaşmaktı. Matematikçi üçgeni inşa eder ve ıspatlar, fakat üçgen uzayda saf bir soyutlama kalır ve daha fazla ilerlemez; onu başka bir şeyin yanına koyduktan sonra başka pozisyonlar alır ve bu farklı şeylerin yan yanılığı ona farklı ilişkiler ve doğruluklar verir. Oysa yasa, devlet, doğa ve tüm felsefeyi içeren fikirlerin yaşayan dünyasının pratik ifadesi söz konusu olduğunda, nesne bizatihi kendi gelişimi içinde incelenmeli ve keyfi bölümlenmeler meseleye dahil edilmemelidir, kendi çelişkileri içinden gelişmesi ve birliğini kendi içinde bulması gereken şey nesnenin ratiosudur.

(...)

Aynı zamanda Tacitus'un Germania'sını ve Ovidus'un Tristia'sını tercüme ettim. Henüz bir yere varamamış olsam da kendi kendime, gramer olmaksızın, İngilizce ve İtalyanca öğrenmeye başladım. (...) Yine de bu şiirler, aniden sanki bir sihirli değneğin dokunuşuyla –gerçi bu dokunuş başlangıçta tuzla buz etti her şeyi!- gerçek şiir aleminin uzak bir peri sarayı benim gibi karşımda parıldadığını hissettiğim yegane şiirlerdi ve bu alandaki tüm yaratılarım hiçliğin içinde dağılıp kayboldular.

Bu çeşitli faaliyetlerle meşgul haldeyken, birinci dönemde birçok uykusuz gecede çeşitli mücadelelerim oldu ve içsel ve dışsal pek çok uyarıcıya tahammül ettim; yinede doğaya, sanata, dünyaya sırtını dönerek ve arkadaşlarımla suratına kapıyı kapatarak pek de zenginleşmiş olmadım. Bu düşünceler bedenim tarafından kaydedildi ve bir doktor kırlara gitmemi tavsiye etti ve ilk kez uzun şehir boyunca gidip Stralow kapısından çıktım. Kansız ve mecalsiz bedenimin iyileşeceğinden ve dirayete kavuşacağından şüphem yoktu.

Sonra bir perde çekildi, benim kutsallarımın kutsalı paramparça oldu, artık yeni Tanrıların ortaya çıkması gerekiyordu. Kant ve Fichte ile beslediğim idealizmi arkamda bıraktım ve fiili gerçek olanda ideyi aramaya başladım. Eğer tanrılar daha önce yeryüzünün üstünde yaşıyorlarsa, şimdi onun merkezi olmuşlardı.

Hegel'in felsefesinden bölümler okudum, fakat onun tuhaf inişli –çıkışlı melodisine aldırış etmedim. Bir kez daha denizin dibine dalmak istedim, ancak

bunu zihnin doğasının, tıpkı fiziksel doğa kadar zorunlu, somut ve sağlam kurulmuş olduğunu bulmak niyetiyle yaptım; çünkü amacım kılıç kullanma ustalığını sergilemek değil, saf incileri gün ışığına çıkarmaktı.

“Kleanthes ya da felsefenin Başlangıcı ve Zorunlu İlerlemesi” başlıklı yaklaşık yirmi dört sayfalık bir diyalog yazdım. Burada birbirinden ayrı olagelmiş olan sanat ve bilim bir ölçüde bir araya geldiler ve esas işi burada yaptım: Bir ide olarak kendimi din, doğa ve tarihte ortaya koyan Tanrısallığın felsefi ve diyalektik gelişimi. Son cümlem Hegel’in sisteminin başlangıcı idi ve bu çalışma sayesinde doğa bilimleri, Schelling ve tarihle tanıştım; bu çalışma bende bitmez tükenmez baş ağrılarına sebep oldu, öyle karmaşık bir şekilde yazılmıştı ki (aslında yeni bir mantık çalışmasıydı) kendimi tekrar onu çalışırken düşünemiyorum; benim sevgili çocuğum olan bu çalışma, tıpkı aldatıcı sirenlerin beni düşman eline teslim etmesi gibi ay ışığında gerçekleşti.

(...)

Sizi her zaman seven oğlunuz
karl”

ÖZ GEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Yasemin AKYASAN		
Doğum Yeri ve Yılı	Rize / 1983		
Medeni Durumu	Evli		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	İngilizce (orta)		
Öğrenim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lisans	2001	2005	OMÜ İlahiyat Fakültesi /DKAB Öğrt.
Çalıştığı Kurum (/lar)			Başlama - Ayrılma Yılı
1. Kibledağı Çağla ilköğretim Okulu			2005 2010
2. Şevket Yardımcı İlköğretim Ortaokulu			2010 2016
3. Mehmet Akif Ersoy Ortaokulu			2016 -
Görevi	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni		
İletişim (eposta)	yasemndinc@hotmail.com		